

19-

-26.

КАЛЕНДАР

ДНІПРО

1936

М. БІТОВИЧ

19-

-36

ТОВАРИСТВО ВЗАЇМНИХ ОБЕЗПЕЧЕНЬ І КООПЕРАТИВНИЙ БАНК

„ДНІСТЕР”

У ЛЬВОВІ, ВУЛ. РУСЬКА 20.

Обезпечує в золотих і золотих у золоті;

1. **від огню** будинки, хатні й господарські движимості, худобу, пашу й збіжжа, товари і т. п.

2. **від крадіжки** з вломом готівку, вартісні папери, дорогоцінності, хатню обстанову, товари, склади, як також від рабунку при переносенні готівки.

Уділює позички векселеві й гіпотечні, зачети на підклад акцій і т. п.

Приймає під найкориснішими умовами вклади в краєвій валюті.

Переводить купно й продаж усякого роду цінних паперів.

Переводить торговельні операції.

Приймає вплати на рахун. третіх осіб.

Помирає діяльність других коопер.

Адреса для телегр: „Дністер“, Львів, тел. чч.: 5-47 і 80-50. Інформації в справі обезпеч. й позичок уділяють агенції „Дністра“.

„Кооперативна Республіка“

суспільно-економічний місячник. Обговорює в приступній формі важніші події нашого життя; містить статті наших і заграничних економістів; інформує про визначні події світу.

Передплата на рік зл. 12.—; для кооперативних робітників, селян і студіюючої молоді за зл. 8.—. Поодинокое число 1 зл. Сплачувати можна ратами. Передплатники одержують безплатно книжкові ПРЕМІЇ на суму 4 зл.

„Господарсько-Кооперативний Часопис“

офіційний орган Р. С. У. Кооператив. Популярний кооп.-освітній тижневик. Правні й організаційні поради для кооператив.

Передплата на рік зл. 18.— Поодинокое число 0'40 зл.

„Кооперативна Родина“

масовий пропагандистичний місячник. Займаючі статейки, оповідання, вірші, загадки, дописи, вістки з нашого життя, куток позаочного навчання й т. п. — Ціна одного числа 5 сотиків (збільшений формат).

Замовляти в пачках від 50, 100, 150 і т. д. примірників.

„Бібліотека Ревізійного Союзу Укр. Кооператив“

видала 44 потрібних усім кооперат. книжечок: підручників кооперації, книговодства різних видів кооп., пропаг. і освідмлюючі брошури і т. д.

Найновіші видання:

1) Ш. Жік.: Програма кооператизму, ст. 130, п. зл. 2'50. — 2) Ідеологія кооперації: вибір з кооп. письменства, ст. 110, п. зл. 2. — 3) І. Вітанович: Нарис сусп. економічної української історії, п. 0'50 з. — 4) І. Вітанович: Володимир Навроцький (1847 — 1882). ст. 84, п. зл. 1. — 5) Ю. Павличковський: Природа, мета й світогляд укр. кооперат. руху, ст. 16, п. зл. 0'25.

Жадайте проспекти й каталоги безплатно! — **Замовляти** в Ревізійнім Союзі Укр. Кооператив, Львів, Мідкєвича 12/1 п., або в усіх книгарнях краю.

і-
п.
а-
а-
у.
б.
о.

Моїм найбільш
улюбленим напоєм

є від
давни
кава

„Правдивою Франкк

ПРАВДИВА ФРАНКА

в пуделках

це один в найбільше
знаних споживчих ви-
робів щоденного вжит-
ку для молодого і ста-
рого....

ПРАВДИВІЙ ФРАНКА

Всюди, де пють ка-
ву, там на Правдивій
Франка викормилися
та зросли цілі поко-
ління.

Своєю видатністю та
ощадністю в ужиттю
а передовсім своїми к
рисними для здоровл
вартостями заслужила
она собі на якнайбіль-
ше поширення

50711426
ЦІЛИЙ ДОХІД ВІД КАЛЕНДАРЯ — НА ДОБРОДІЙНІ ЦІЛІ.

КАЛЕНДАР - АЛЬМАНАХ

ДНІПРО

НА ПЕРЕСТУПНИЙ РІК

1936

РІЧНИК XIII.

ЦІНА 2 ЗОЛ.

Л Ъ В І В

1935

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ
ЕМІГРАНТАМ З УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ (ВУЛ. РУСЬКА, 3).

1936 рік.

Рік 1936-й від народин Ісуса Христа є за жидівським численням 5696 рік від створення світу (17 вересня починається у жидів новий рік — 5697-й), за магометанською ерою роком 1354-м від Геджри пророка Магомета, за візантійським численням — 7444 роком від початку світу.

Астрономічний календар на р. 1936.

Рік 1936-й є рік переступний, має 366 днів. Астрономічний рік починається 21. березня, в час входження Сонця в констеляцію „Барана“, о 4 год. 43 хв.

ВЕСНА 1936 р. починається 21. березня о год. 5 в момент вступу Сонця в констеляцію „Барана“. Є це **весняне зрівняння** дня з ніччю.

ЛІТО починається 22. червня о год. 8, коли Сонце входить у констеляцію „Рака“ й настає **літня перевага** дня над ніччю.

ОСІНЬ настає 24. вересня о 20 год., коли Сонце вступить у констеляцію „Ваги“. Є тоді **осіннє зрівняння** дня з ніччю.

ЗИМА наступить 23. грудня о 21 год., коли Сонце входить у констеляцію „Козорога“ й настане **зимова перевага** ночі над днем.

Затміння місяця й сонця в 1936 р.

В 1936 р. маємо два затміння місяця й два затміння сонця:

Перше повне затміння місяця буде дня 8 січня. Видне: в цілій Європі, у східній Африці, у півн.-західн. частині Північної Америки, в Індійському океані, в північ.-східній частині Атлантийського океану і в Полінезії. Початок затміння о 17-й год. 57 хв., кінець о 18-й год. 21 хв.

Друге частинне затміння місяця буде 4. липня. У нас невидне. Видне буде: в Австралії, в південній Азії, в південно-східній Африці, у східній Європі, в Льодовому й Індійському океанах, у південно-західній частині Великого океану. Початок його о 16 год. 26 хв., кінець о 18 год. 23 хв.

Повне затміння сонця, видне в нас, як частинне, буде 19 черня. Початок о 3 год. 49 хв., кінець о 6 год. 50 хв. Видне: в північно-східній Африці, в Європі (з винятком північної й західньої частини Піринейського півострова), в Льодовому океані, в північній Канаді, на Алясці, в Азії (опріч обох Індій) та на західній частині Великого океану.

Обручкове затміння сонця буде 13. й 14. грудня. У нас невидне. Початок його 13. грудня о 21 год. 34 хв., а кінець — 14. грудня о 1 год. 20 хв. Видне: в Австралії, в Полінезії, в півд.-західній частині Чілі, на Філіппинських і Сундайських островах та в південній частині Великого океану.

Атмосферичний характер року.

Володітиме роком 1936-м планета Місяць. Літа панування Місяця бувають загально добрі, з перевагою мокрої погоди над сухою. Весна до міс. травня — мокра й холодна. Літо спочатку холодне, потім настає потепління й під кінець стоять спеки. Осінь із частими дощами. Зима досить сніжна.

Стан погоди за столітнім календарем показаний при кожному місяці.

Означення відмін (фаз) Місяця.

В календарі відміни Місяця означені такими знаками:

☉ — нів, або молодик

☾ — перша чверть,
або перша квадра

☽ — повня

☾ — остання чверть,
або остання квадра

Новий проєкт реформи календаря.

В 1924 р. при Союзі Народів у Женеві заходами Міжнародної Торговельної Палати, Міжнародного Астрономічного Т-ва та багатьох інших організацій повстав спеціальний Комітет для реформи календаря.

Цей Комітет працював кілька років і виробив проєкт нового календаря, який післали на розгляд до Ватикану. Ватиканська канцелярія повідомила Союз Народів, що не має ніяких завваг щодо цього проєкту, бо він не нарушує ані церковних свят, ані дат. Остаточо має ухвалити цей проєкт спеціальна конференція.

Новий календар, за цим проєктом, матиме не 12 місяців, як тепер, а 13. Цей 13-й місяць, названий sol (сонце), знайде собі місце між місяцями червнем і липнем.

Кожен місяць матиме рівне число днів, а саме 28, себто 4 тижні. Тільки в переступних роках лютий матиме 29 днів, при чому цей додатковий день матиме свою окрему назву.

Коли конференція затвердить цю реформу, справа піде ще раз до Союзу Народів. Зміна календаря стане офіційною, коли за реформу висловиться більшість держав, членів Союзу Народів.

До р. 1939-го має бути переходовий стан, щоб держави могли пристосуватися практично до реформи.

Новий Рік або 1. січня в новому календарі все припадає на неділю, а рік усе кінчатиметься в суботу.

Розгляд реформи календаря й його затвердження Союзом Народів — справа найближчого часу.

В січні прибуває дня на 1 год. і 7 хв. Пересічна довгота дня — 9 годин.

стиль	С В Я Т А			Сонце		Місяць	
	Укр.їнські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	
1 19 С	Груд. 1935 М. Боніф. ☉	Новий рік 1936	7:23	15:33	11:03	—	
2 20 Ч	Мч. Ігнатія Бог.	Імени Ісус.	7:23	15:32	11:25	1	
3 21 П	Юліяни, Петра митр.	Геновефи	7:23	15:34	11:50	2	
4 22 С	Вмч. Анастасії	Еміліяна, Тита	7:23	15:35	12:22	3	
5 23 Н	10 муч. на Криті	Н. по Н. Р. Телес.	7:22	15:36	13:03	4	
6 24 П	Св. Вечір (Багата кутя)	Трьох Королів	7:22	15:37	13:55	6	
7 25 В	Різдво Христове	Лукія	7:22	15:38	14:57	7	
8 26 С	Соб. Пр. Бог., Йосифа ☉	Св. Родини	7:21	15:40	16:07	7	
9 27 Ч	Стефана првм. Федора	Мартиніяни	7:21	15:41	17:19	8	
10 28 П	Муч. в Нікомидії	Івана Добр.	7:21	15:42	18:31	8	
11 29 С	Дітей убит. у Вифл.	Альойзія	7:20	15:43	19:41	9	
12 30 Н	Н. по Різд., Мч. Анисії	1. по З. К. Ернеста	7:20	15:45	20:49	9	
13 31 П	Маланії	Леонтія	7:19	15:46	21:55	9	
14 1 В	Січ. Н. Рік Обр. Г. В. В.	Ілярія	7:19	15:48	23:01	9	
15 2 С	Сильвестра	Павла Пуст.	7:18	15:49	—	10	
16 3 Ч	Малахії пр. ☉	Маркила	7:17	15:50	0:07	10	
17 4 П	Собор 70 Апост.	Антонія	7:16	15:52	1:15	10	
18 5 С	Нав. Бог. (Голод. кутя)	Прест. св. Петра	7:16	15:53	2:24	11	
19 6 Н	Богояв. Госп. Йордан	2. по З. К. Генр. М.	7:15	15:55	3:32	11	
20 7 П	† Собор св. Івана Хр.	Фабіяна	7:14	15:57	4:38	12	
21 8 В	Юрія, Еміліяна	Агнети	7:13	15:58	5:38	13	
22 9 С	Поліевкта, Филипа	Вінкентія	7:12	16:00	6:28	14	
23 10 Ч	Григорія і Домети	Раймунда	7:11	16: 1	7:09	15	
24 11 П	† Теодосія В. ☉	Тимотея еп.	7:10	16: 3	7:41	17	
25 12 С	Мч. Татіяни	Нав. Ап. Павла	7: 9	16: 4	8:07	18	
26 13 Н	Мч. Ерміла, Страт.	3. по З. К. Полік.	7: 7	16: 6	8:29	20	
27 14 П	Св. Отців з Синаї	Івана Зол.	7: 6	16: 8	8:49	21	
28 15 В	Павла Т., Івана Куш.	Флав., Валер.	7: 5	16: 9	9:09	22	
29 16 С	Ап. Петра	Франца Сол.	7: 4	16:11	9:30	24	
30 17 Ч	† Антонія Вел. ☉	Мартина	7: 2	16:13	9:55	0	
31 18 П	Атанасія і Кирила	Петра з Нолі	7: 1	16:14	10:25	13	

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

ПОГОДА В СІЧНІ:

1 січня 1936 — 6 Тебет 5696; 5 січня — 10 Тебет (облога Брусалима, іст); 24 січня — 1 Шебат.

На початку місяця погідно, морози. Десь коло 10 великі сніги. Під кінець місяця дуже вітри й заметіль.

Перша чверть ☉ — 1-го і 30-го.
Повня ☽ — 8-го.

Остан. чверть ☾ — 16-го.
Молодик ☉ — 24-го.

В лютому прибуває дня на 1 год. 35 хв. Пересічна довгота дня — 10 год. 15 хв. УВАГА: 12/30 Трьох Святих — свято гр.-кат.; у православних церковне свято.

стиль	С В Я Т А			Сонце		Місяць	
	Укр.їнські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід	
1 19 С	Січень. Пр. Макарія	Ігнатія	7:—	16:16	11:02	2:48	
2 20 Н	Н. о Мит. † Евтимія Вел.	М. Б. Громн.	6:58	16:18	11:50	3:58	
3 21 П	Макс., Евг.	Власія	6:57	16:20	12:48	4:57	
4 22 В	Тимотея, Атанасія	Вероніки, Андр.	6:56	16:21	13:53	5:43	
5 23 С	Климентія	Агафії	6:54	16:23	15:04	6:19	
6 24 Ч	Пр. Ксенії	Дороти	6:52	16:25	16:15	6:47	
7 25 П	† Григорія Богосл. ☉	Ромуальда	6:51	16:26	17:26	7:09	
8 26 С	Ксенофонта, Ананія	Івана з Маль.	6:49	16:28	18:34	7:28	
9 27 Н	Н. о бл. С. † Пер. м. Ів. З.	Н. Староз. Аполь.	6:48	16:30	19:41	7:44	
10 28 П	Ефрем., Сир.	Схоляст.	6:46	16:32	20:47	8:00	
11 29 В	Ігнатія Б., Романа	Евфроз., Дезидер.	6:44	16:33	21:53	8:15	
12 30 С	† Трьох Святих	Евлялії	6:42	16:35	23:00	8:32	
13 31 Ч	Кира, Івана Безср.	Катерини, Річ.	6:41	16:37	—	8:51	
14 1 П	Лютий. Трифона	Валентина	6:39	16:38	0:07	9:14	
15 2 С	Стрітєння Господне. С	Фавстина мч.	6:37	16:40	1:15	9:43	
16 3 Н	Н. мясоп. Сим. й Анни	Н. Мясоп. Юл., Ів.	6:35	16:42	2:21	10:20	
17 4 П	Ісидора	Констанц.	6:34	16:44	3:22	11:08	
18 5 В	Мч. Агафії, Теодосія	Флявіяна, Симеон.	6:35	16:45	4:16	12:09	
19 6 С	Вукола, Юліяна, Христ.	† Конрада	6:30	16:47	5:01	13:21	
20 7 Ч	Пр. Партенія, Луки	Евстахія	6:28	16:49	5:37	14:41	
21 8 П	Теодора Стр., Захара	Елеонори	6:26	16:50	6:06	16:05	
22 9 С	Мч. Никифора ☉	Кат. св. Петра	6:24	16:52	6:30	17:31	
23 10 Н	Н. сироп. Харлампія	Н. Запуст. Пет. Д.	6:22	16:53	6:52	18:57	
24 11 П	Влас., Димитр., Всев.	Ап. Матєя	6:21	16:55	7:13	20:23	
25 12 В	Мелетія, Марини	Анастасії	6:19	16:57	7:34	21:49	
26 13 С	Прп. Семена, Мартен.	† Попельц. Вікт.	6:17	16:58	7:59	23:13	
27 14 Ч	Прп. Авксентія, Кирила	Александра	6:16	17:00	8:28	—	
28 15 П	Онисима, Евфрозин.	Леандра	6:15	17:01	9:03	0:34	
29 16 С	Памфила ☉	Романа	6:12	17:02	9:48	1:48	

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

ПОГОДА В ЛЮТОМУ:

7 лютого — 15 Шебат (день радощів); 24 лютого — 1 Адар.

На початку міс. заметіль, коло 10-го відлига; в другій половині міс. сніги й морози.

Повня ☽ — 7-го.
Остання чверть ☾ — 15-го.

Молодик ☉ — 22-го.
Перша чверть ☉ — 29-го.

В березні прибуває дня на 1 год. 52 хв. Пересічна довгота дня — 12 годин.
Початок весни — 21 березня о 5 годині.

В квітні прибуває дня на 1 год. 46 хв. Пересічна довгота дня — 14 год.

стиль		С В Я Т А				Сонце		Місяць		С В Я Т А				Сонце		Місяць	
нов.	ст.	Українські		Римо-католицькі		схід	захід	схід	захід	Українські		Римо-католицькі		схід	захід	схід	захід
1	17Н	Лют. 1 н. посту.	Теод.	Вступна.	Альб. еп.	6:9	17:3	10:43	2:1	19С	Берез.	Дмитра, Хриз.	Гугона	5:02	17:55	13:07	3:19
2	18П	Льва п.		Симпліція		6:7	17:5	11:46	3:2	20Ч	Івана, Мирон., Сергія	Франца	5:—	17:57	14:15	3:40	
3	19В	Архипа, Теодота, Макс.		Кунегунда		6:5	17:7	12:55	4:3	21П	Якова ісп., Кирила	7 бол. ПДМ.	4:57	17:58	15:22	3:58	
4	20С	Льва еп., Агатона		Казимира		6:2	17:8	14:05	4:4	22С	Василя свмч., Сака	Ісидора	4:55	18:—	16:27	4:14	
5	21Ч	Тимотея		Евзевія, Фрид.		6:—	17:10	16:15	5:5	23Н	Квітна. Никона, Лідії	Пальмова. Вінкен.	4:53	18:01	17:33	4:30	
6	22П	Петра й Атаназія		Коleti		6:57	17:12	16:23	5:6	24П	Захарія, Якова ☉	Келестина	4:51	18:03	18:39	4:46	
7	23С	Полікарпа		Томи з Аквіну		6:56	17:15	17:30	5:7	25В	Благовіщ. Пр. Бог.	Германа	4:49	18:05	19:46	5:04	
8	24Н	2 н. посту. † 1 і 2 найд. ☉		Суша. Ів. Божого		5:54	17:17	18:36	6:8	26С	Собор. Ар. Гавриїла	Діонізія	4:47	18:06	20:52	5:25	
9	25П	Тарасія		Франціски д.		5:52	17:19	19:42	6:9	27Ч	Матрони, Бояна, Евстр.	Марії Єгип.	4:44	18:08	21:53	5:50	
10	26В	Порфирія, Сев.		40 мучеників		5:49	17:20	20:48	6:10	28П	Велика Пятниця. Іляр.	Езекіїла пр.	4:42	18:09	23:02	6:21	
11	27С	Прокопія, Тита		Константина		5:47	17:22	21:55	6:11	29С	Марка, Кирила	Льва папи	4:40	18:11	23:59	7:01	
12	28Ч	Нестора, Васил.		Григорія Вел.		5:45	17:24	23:02	7:12	30Н	Св. Христ. Воскр.	Воск. Христ.	4:38	18:12	—	7:51	
13	29П	Касіяна		Розини		5:43	17:25	23:32	7:13	31П	Світл. Понеділок	Світл. Понед.	4:36	18:14	0:48	8:51	
14	1С	Березень. Евдокії		Матильди		5:41	17:27	—:08	8:14	1В	Квіт. Світл. Віктор С	Валеріяна	4:34	18:15	1:28	9:59	
15	2Н	3 н. посту. Теод., Борис.		Глуха. Льонгіна.		5:39	17:28	1:10	9:15	2С	Тита, Полікарпа, Амф.	Людвики, Анаст.	4:32	18:17	2:01	11:14	
16	3П	Зенон., Евтроп., Вас. С		Любина, Гербер.		5:36	17:30	2:06	9:16	3Ч	Никити, Теод., Ірини	Лямберта	4:30	18:19	2:28	12:33	
17	4В	Гарасима, Юліяна		Патрикія		5:34	17:32	2:53	11:17	4П	Йосифа, Зосими	Рудольфа	4:28	18:20	2:52	13:54	
18	5С	Конона, Марка		Едварда		5:32	17:33	3:31	12:18	5С	Теодула, Плятона	Апольонії	4:26	18:22	3:13	15:17	
19	6Ч	42 муч. в Аморії		Йосифа обручн.		5:30	17:35	4:03	13:19	6Н	1. Томина. Методія	1. Біла. Георг.	4:24	18:23	3:35	16:42	
20	7П	Єфрема, Павла, Євг.		Евфремії		5:28	17:36	4:29	14:20	7П	Юрія, Данила, Григор.	Теодора	4:22	18:25	3:57	18:08	
21	8С	Теофілякта, Лазаря		Венедикта		5:26	17:38	4:52	16:21	8В	Іродіона	Вільгельма	4:20	18:26	4:23	19:36	
22	9Н	4 н. посту. † СС. 40 муч.		Середопіст. Окт.		5:23	17:40	5:13	17:22	9С	Евпсихія, Вадима	Сотера	4:18	18:28	4:54	21:01	
23	10П	Кондрата, Купер. ☉		Віктора		5:21	17:41	5:35	19:23	10Ч	Терентія, Макарія	Войгіха еп.	4:16	18:30	5:34	22:18	
24	11В	Софронія		Гавриїла, Ал.		5:19	17:43	5:59	20:24	11П	Якова, Мартина	Георгія	4:14	18:31	6:24	23:23	
25	12С	Теофана, Григор. (Покл.)		† Благ. ПДМ.		5:17	17:44	6:26	22:25	12С	Василя, Яросл.	Марка еп.	4:12	18:33	7:24	—	
26	13Ч	Никифора		Теодозія, Еман.		5:15	17:46	7:00	23:26	13Н	2. Миросос. Артем.	2. Н. по В. Кл. і М.	4:10	18:34	8:33	0:13	
27	14П	Венедикта, Теогн.		Руперта		5:12	17:47	7:43	—:27	14П	Антонія, Мартина	Перегріна	4:08	18:36	9:44	0:52	
28	15С	Агапія, Никандр.		Сикста		5:10	17:49	8:36	0:28	15В	Трофима, Мечисл. ☉	Віталіса	4:06	18:37	10:50	1:21	
29	16Н	5 н. посту. Савина ☉		Чорна. Кирила		5:8	17:51	9:38	1:29	16С	Агаф., Галини, Ірини	Петра мч.	4:05	18:39	12:05	1:44	
30	17П	Алексія (Теплого Ол.)		Квірина		5:6	17:52	10:47	2:30	17Ч	Симеона	Катерини Сен.	4:03	18:40	13:05	2:03	
31	18В	Кирила Єрус.		Вальбіна		5:4	17:54	11:57	2:31								

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

5 березня — 11 Адар (Піст Естери);
8 березня — 14 Адар (Пурім-Гаман);
9 березня — 15 Адар (Шушан Пурім); 24 березня — 1 Нізан.

ПОГОДА В БЕРЕЗНІ:

Перші дні ще морозні, коло 5-го відліта, потім вітри, холод. Кінець місяця дощевий.

Повня ☾ — 8-го

Остання чверть ☾ — 16-го

Молодик ☽ — 23-го

Перша чверть ☽ — 29-го.

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

7 квітня — 15 Нізан (Перше свято Пасхи); 8 квітня — 16 Нізан (Друге свято Пасхи); 13 квітня — 21 Нізан (Сьоме свято Пасхи); 14 квітня — 22 Нізан (Кінець Пасхи); 23 квіт. — 1 Іяр.

ПОГОДА В КВІТНІ:

Перша половина місяця погідна. Коло 18-го почнуться дощі й з малими перервами тягтимуться до кінця міс.

Повня ☾ — 6-го

Остання чверть ☾ — 14-го

Молодик ☽ — 21-го

Перша чверть ☽ — 28-го.

В травні прибуває дня на 1 год. 21 хв. Пересічна довгота дня — 16 годин.
6/23 травня день св. Юрія — у православних велике свято.

ст. Дні	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1 18 П	Квіт. вана прп., Зота	Филипа і Якоба	4:01	18:42	14:19	2
2 19 С	Івана Прп.	Жигмонта	3:59	18:43	15:24	2
3 20 Н	О. розслаб. Теод., Яков.	3. по В. Найд. Ч. Хр.	3:58	18:45	16:30	2
4 21 П	Януарія, Васил., Дениса	Фльоріяна	3:56	18:46	17:36	3
5 22 В	Теодора, Лук.	Пія V. п.	3:54	18:48	18:43	3
6 23 С	† Юрія Вмч. (Юрія) ☉	Івана в Олію	3:52	18:49	19:50	3
7 24 Ч	Сави	Доміцелі	3:51	18:51	20:54	4
8 25 П	† Єв. Марка	Станислава	3:49	18:52	21:54	5
9 26 С	Василія свмч.	Григорія	3:47	18:54	22:45	5
10 27 Н	О. Самарян. Симеона	4. по В. Исидора	3:46	18:55	23:28	6
11 28 П	Максима, Якова, Кир.	Мамерта	3:44	18:57	—	7
12 29 В	Милет., Вас.	Панкратія	3:43	18:58	0:03	9
13 30 С	† Якова ап.	Серватія	3:41	19:00	0:31	10
14 1 Ч	Трав. Єремїї, Макар. ☾	Боніфатія	3:40	19:01	0:55	11
15 2 П	† Бориса і Гліб, Атан.	Софії	3:38	19:03	1:16	12
16 3 С	† Теодосія печ.	Івана непом.	3:37	19:04	1:37	14
17 4 Н	О. сліпор. Пелаг., Леон.	5. по В. Пасхаліса	3:36	19:05	1:58	15
18 5 П	Ірини мч.	Фелікса	3:34	19:06	2:21	17
19 6 В	Іова мн.	Петра Ц.	3:33	19:08	2:49	18
20 7 С	Явл. зн. Ч. Хр., Пах. ☉	Бернарда	3:32	19:09	3:24	19
21 8 Ч	Воснесення Госп. Ів. Б.	Вознесення Г.	3:31	19:11	4:09	21
22 9 П	† Пер. мощ. св. Микол.	Юлії д.	3:30	19:13	5:05	22
23 10 С	Симеона З.	Дезидерія	3:28	19:14	6:12	22
24 11 Н	Св. Отцов. Мокія	6. по Вел. Иоанни	3:27	19:15	7:24	23
25 12 П	Епіфанія, Макарія	Урбана І. папи	3:26	19:16	8:38	23
26 13 В	Гликерії	Филипа	3:25	19:17	9:50	—
27 14 С	Исидора, Максима, Мик.	Івана І. п. Д. Хр.	3:24	19:18	11:00	0:0
28 15 Ч	Пахомія В., Ісаї ☉	Вільгельма Д. Хр.	3:23	19:19	12:07	0:2
29 16 П	Теодора, Модеста	Моксиміна Д. Хр.	3:22	19:21	13:13	0:4
30 17 С	Андроніка, Степана	Фелікса	3:22	19:22	14:19	0:5
31 18 Н	Св. Духа (у пр. Св. Тр.)	Зісл. Св. Духа	3:21	19:23	15:24	1:1

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

10 травня — 18 Іяр (Ляг Беомер — шкільне свято); 22 травня — 1 Сіван; 27 травня — 6 Сіван (Перший день Зелених Свят); 28 травня — 7 Сіван (Другий день Зелених Свят).

ПОГОДА В ТРАВНІ:

Цілий місяць на загал погідно, але холодно. На початку й під кінець місяця невеликі опади.

Повня ☾ — 6-го

Остання чверть ☾ — 14-го

Молодик ☽ — 20-го

Перша чверть ☽ — 28-го.

В червні прибуває дня до 21-го на 13 хв.; від 21-го убуває дня на 4 хвилини.
Пересічна довгота дня — 16 годин. Початок літа — 22 червня о год. 8.

ст. Дні	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1 19 П	Трав. Св. Тр., у пр. Св. Д.	Сонш. Св. Духа	3:20	19:24	16:31	1:34
2 20 В	Олекс., Гал.	Еразма	3:19	19:25	17:38	1:57
3 21 С	Константина й Олени	Кльотильди	3:19	19:26	18:44	2:24
4 22 Ч	Василиска	Квірина	3:18	19:27	19:46	2:59
5 23 П	Мих., Евфрос., Паїс. ☉	Фльорентія	3:17	19:28	20:41	3:44
6 24 С	Симеона	Норберта	3:17	19:28	21:27	4:38
7 25 Н	1. по С. † Найд. г. Ів. Хр.	1. по св. Трійці	3:16	19:29	22:05	5:43
8 26 П	Ап. Карпа	Медарда	3:16	19:30	22:35	6:54
9 27 В	Тер., Купр.	Феліціяна	3:15	19:31	23:00	8:09
10 28 С	Никити, Ігнат., Захар.	Маргарети	3:15	19:32	23:22	9:26
11 29 Ч	Теодосії мч.	Боже Тіло	3:14	19:32	23:42	10:44
12 30 П	Ісаакія, Богдана	Онуфрія Сух.	3:14	19:33	—	12:03
13 31 С	Єремія ап.	Антонія з Падви	3:14	19:34	0:02	13:22
14 1 Н	Черв. 2. по С. Юстини	2. по св. Т. Васил.	3:14	19:35	0:24	14:44
15 2 П	Никифора	Віта і Мод., Сух.	3:14	19:35	0:49	16:07
16 3 В	Лукіяна	Івана Педж.	3:14	19:35	1:19	17:28
17 4 С	Митрофана	Адольфа	3:14	19:35	1:59	18:43
18 5 Ч	Дорот., Ігоря, Теодора	Марка, Маркел.	3:14	19:36	2:49	19:47
19 6 П	Іляріона, Висар. ☉	Гервас. і Протаз.	3:14	19:36	3:50	20:38
20 7 С	Теодота, Марії	Сильвер.	3:14	19:36	5:01	21:16
21 8 Н	3. по С. Теодора страт.	3. по св. Т. Альой.	3:14	19:37	6:16	21:46
22 9 П	Теклі, Кирила	Павлина	3:15	19:37	7:30	22:10
23 10 В	Тимотея	Зенона	3:15	19:37	8:42	22:29
24 11 С	Вартоломея	† Івана Хр.	3:15	19:37	9:52	22:47
25 12 Ч	† Онуфрія Вел., Арсен.	Проспера	3:15	19:37	10:59	23:04
26 13 П	Акилини м., Трифоїла ☉	Акилини м.	3:16	19:37	12:05	23:20
27 14 С	† Прс. Евхар., Мстис.	Владислава	3:16	19:37	13:11	23:38
28 15 Н	4. по С. Амоса, Михаїла	4. по св. Т. Льва п.	3:17	19:37	14:17	—
29 16 П	Тихона еп.	Петра й Павла	3:17	19:37	15:24	—
30 17 В	Мануїла, Кирила	Зг. св. Пав.	3:18	19:37	16:31	0,25

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

21 червня — 1 Тамуз.

ПОГОДА В ЧЕРВНІ:

З початку дощі, потім погідно, коло 10-го до кінця міс. — змінно з перепаданням дощу.

Повня ☾ — 5-го

Остання чверть ☾ — 12-го

Молодик ☽ — 19-го

Перша чверть ☽ — 26-го.

В липні убуває дня на 1 год. Пересічна довгота дня 15 годин.

С т и л ь		Дні	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
НОВ.	СТ.		Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1	18	С	Черв. Леонтія, Іпатія	Теобальда	3:18	19:36	17:34	0
2	19	Ч	Юди ап., Зосима, Марії	Пос. ПДМ.	3:19	19:36	18:32	1
3	20	П	Методія	Геліодора	3:20	19:36	19:23	2
4	21	С	Юліяна м. ☉	Иосифа Кал.	3:21	19:35	20:04	3
5	22	Н	5. по Сош. Іс. Євсев.	5. по З. Фільомени	3:21	19:35	20:37	4
6	23	П	Агрипіни, Гая	Ісаїї прор.	3:22	19:34	21:05	5
7	24	В	Різдь. св. Івана Хр.	Пульхерії	3:23	19:34	21:28	7
8	25	С	Февронії	Єлисавети	3:24	19:33	21:48	8
9	26	Ч	Давида, Діонізія	Кирила еп.	3:25	19:33	22:09	9
10	27	П	Самсона	Амалії	3:26	19:32	22:30	11
11	28	С	Кира й Івана ☽	Пелагії	3:27	19:32	22:53	12
12	29	Н	Ап. Петра й Павла	6. по З. Генрика	3:28	19:31	23:21	13
13	30	П	Собор 12 Апост.	Маргарети	3:29	19:31	23:56	15
14	1	В	<i>Липень.</i> Косми і Дам.	Бонавент.	3:30	19:30	—	16
15	2	С	† Пол. Риз. ПБ.	Розісл. Апос.	3:31	19:29	0:40	17
16	3	Ч	Анатолія, Мокія, Вас.	Пр. Д. М. Шк.	3:32	19:28	1:36	18
17	4	П	Андрея критск.	Алексія	3:33	19:27	2:42	19
18	5	С	Кирила і Методія ☉	Симеона з Л.	3:34	19:26	3:55	19
19	6	Н	7. по С. Атанасія	7. по З. Вінкентія	3:35	19:25	5:09	20
20	7	П	Томи, Євдок.	Іллі, Чеслава	3:37	19:24	6:23	20
21	8	В	Прокопія мч.	Пракс. Д.	3:38	19:23	7:34	20
22	9	С	Панкратія, Теодора	Марії Магд.	3:39	19:22	8:24	21
23	10	Ч	† Антонія печер.	Аполінарія	3:40	19:21	9:50	21
24	11	П	Ольги княг., Евфим.	Христини	3:42	19:19	10:56	21
25	12	С	Прокла й Ілярія	Якова ап.	3:43	19:18	12:02	22
26	13	Н	8. по С. Собор. св. Г. ☽	8. по З. Анни	3:44	19:17	13:09	22
27	14	П	Онисима, Стефана	Наталії діви	3:46	19:15	15:15	22
28	15	В	† Володимира Вел.	Інокентія папи	3:47	19:14	15:19	23
29	16	С	Атиногена, Ольги	Марти діви	3:49	19:13	16:20	—
30	17	Ч	Марини мч., Лазаря	Авдона і Сенни	3:50	19:11	17:13	0
31	18	П	Якинта, Емілія., Леонт.	Ігнатія Льойолі	3:51	19:10	17:59	1

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

7 липня — 17 Тамуз (Здобуття Єрусалиму — піст); 20 липня — 1 Аб; 28 липня — 9 Аб (Спадення свят., піст).

Повня ☽ — 4-го
Остання чверть ☾ — 11-го

ПОГОДА В ЛИПНІ:

В першій половині місяця погода із спеками; по 20-ім змінно, під кінець місяця — дощово.

Молодик ☉ — 18-го
Перша чверть ☽ — 26-го.

В серпні убуває дня на 1 год. і 40 хв. Пересічна довгота дня — 14 годин.

С т и л ь		Дні	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
НОВ.	СТ.		Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1	19	С	Лип. Мокрини і Романа	Петра в оков.	3:52	19:07	18:36	2:20
2	20	Н	9 н. по С. † Ілії пр.	9. по З. МБ. Ангел.	3:54	19:06	19:06	3:34
3	21	П	Симеона і Івана прп. ☉	Найд. св. Стеф.	3:55	19:04	19:32	4:59
4	22	В	† Марії Магдалини	Домініка	3:57	19:02	19:54	6:14
5	23	С	Трофима, Теофіля	МБ. Сніжної	3:58	19:01	20:15	7:35
6	24	Ч	† Бор. і Гліба, Христ.	† Преобр. Гос.	4:00	18:59	20:36	8:56
7	25	П	† Усп. св. Анни	Каєтана	4:01	18:57	20:59	10:18
8	26	С	Єрмолая, Параскеви	Киріяка м.	4:02	18:56	21:26	11:40
9	27	Н	10. по С. † Пантелейм. С	10. по З. Романа	4:04	18:54	21:58	13:01
10	28	П	Прохора, Мойсея	Лаврентія м.	4:06	18:52	22:39	14:18
11	29	В	Калиніки, Сераф.	Зузанни д.	4:07	18:50	23:30	15:27
12	30	С	Сили, Андрок., Макс.	Кляри д.	4:08	18:49	—	16:25
13	31	Ч	Євдокима, Уліти	Гіполита	4:10	18:47	0:32	17:10
14	1	П	<i>Серп.</i> Пр. Ч.Х. † Маков.	Євсевія	4:10	18:45	1:41	17:47
15	2	С	Перен. мош. св. Ст.	Успення Пр. Б.	4:13	18:43	2:54	18:15
16	3	Н	11. по С. Ісаака	11. по З. Роха	4:14	18:41	4:06	18:38
17	4	П	7 отр. в Ефезі мч. ☉	Яцка в.	4:16	18:39	5:18	18:57
18	5	В	Євсигнія мч.	Єлени	4:17	18:37	6:27	19:15
19	6	С	Преображ. Г.-Спас.	Бенігни	4:19	18:35	7:35	19:32
20	7	Ч	Дометєя і Пульхерії	Стефана	4:20	18:33	8:42	19:50
21	8	П	Еміліяна еп.	Іванни	4:22	18:31	9:48	20:08
22	9	С	† Матєя ап.	Філіберти	4:23	18:30	10:54	20:30
23	10	Н	12. по С. Лаврентія мч.	12. по З. Филипа	4:25	18:28	12:00	20:56
24	11	П	Євпля, Клявд., Федора	Вартломея ап.	4:26	18:26	13:04	21:28
25	12	С	Фотія і Анікити мч. ☉	Людвика к.	4:28	18:25	14:06	22:09
26	13	В	Максима ісп.	Зіфірина	4:29	18:23	15:02	22:59
27	14	Ч	Михєя, Теодосія	Иосифа	4:31	18:21	15:50	—
28	15	П	Усп. Преосв. Бог.	Августина	4:32	18:19	16:30	—
29	16	С	Пер. нерук. Обр. Госп.	Усікн. гол. Ів. Хр.	4:34	18:17	17:04	1:11
30	17	Н	13. по С. Мирона мч.	13. по З. Рожі Лім.	4:35	18:15	17:31	2:27
31	18	П	Фльора і Лавра мч.	Раймунда	4:37	18:13	17:55	3:47

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

19 серпня — 1. Елюль.

Повня ☽ — 3-го серпня
Остання чверть ☾ — 9-го серпня

ПОГОДА В СЕРПНІ:

Початок непевний, коло 7-го погода устійнюється та триває до 20-го, потім до кінця змінно й дощ.

Молодик ☉ — 17-го серпня
Перша чверть ☽ — 25 серпня.

У вересні убуває дня на 1 год. 46 хв. Пересічна довгота дня — 12 год. 30 хв.
 ПРИМ.: 11/29 — в правосл. церкві — велике свято; в гр.-кат. — свято церковне.

В жовтні убуває дня на 1 год. 48 хв. Пересічна довгота дня — 10 год. 20 хв.
 ПРИМІТКА: 14/1 — Покров Пр. Бог. — в православної Церкви — велике свято.

стиль		С В Я Т А				Сонце		Місяць		С В Я Т А				Сонце		Місяць	
ст.	нов.	Дні	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	зах.	нов.	ст.	Дні	Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1	19	В	Серп. Андр., Тим., Тек.	Егідія	4:38	18:09	18:18	5	1	18	Ч	Верес. Евменія, Ірини	Ремігія	5:23	17:03	17:29	6:50
2	20	С	Самуїла	Юста	4:40	18:07	18:40	6	2	19	П	Трофима, Сави	Леодегора	5:25	17:01	17:59	8:17
3	21	Ч	Тадея ап., Авраама	Ізабелі, Бронисл.	4:41	18:05	19:03	7	3	20	С	Евстафія, Татіяни, Плак.	Кандида	5:26	16:59	18:37	9:42
4	22	П	Агатоника, Боголіпа	Розалії	4:43	18:02	19:28	8	4	21	Н	18. по С. Кондр., Дмитр.	18. по С. Фр., Сер.	5:28	16:57	19:22	11:02
5	23	С	Лупна, Іриня	Лаврентія	4:44	18:00	20:—	9	5	22	П	Фоки, Йони	Плякида	5:30	16:55	20:20	12:10
6	24	Н	14. по С. Свм. Евтих., П.	14. по С. Захар. пр.	4:46	17:58	20:40	10	6	23	В	† Зач. Ів. Хрест.	Брунона	5:31	16:52	21:25	13:05
7	25	П	Тита, Вартоломея	Регіни діви	4:47	17:56	21:28	11	7	24	С	Теклі мч., Володисл. ☩	Юстини д.	5:33	16:50	22:36	13:48
8	26	В	Андріяна, Натал. ☾	† Різдво ПБог.	4:49	17:54	22:26	12	8	25	Ч	Евфросини, Пафн.	Бригіди	5:34	16:48	23:47	14:21
9	27	С	Сави, Пімена, Сергія	Горгонія	4:50	17:52	23:33	13	9	26	П	Пр. св. ап. Івана	Діонізія, Вінк.	5:36	16:46	—	14:47
10	28	Ч	Августини, Анни, Мойс.	Николая з Т.	4:52	17:49	—	14	10	27	С	Калистрата, Зіни	Францішка Борг.	5:37	16:44	0:58	15:09
11	29	П	† Усік. гл. Ів. Хр.	Прота	4:53	17:47	0:44	15	11	28	Н	19 по С. Харит., Вячсл.	19. по С. Еміл. мч.	5:38	16:42	2:07	15:28
12	30	С	Олександра, Івана	Гвідона	4:55	17:45	1:56	16	12	29	П	Киріяка	Максиміліяна	5:41	16:40	3:14	15:46
13	31	Н	15. по С. Пол. пояса П.Б.	15. по С. Товії	4:56	17:43	3:06	17	13	30	В	Григор., Михаїла	Едварда	5:42	16:38	4:21	16:03
14	1	П	Верес. Симеона, Марти	† Воздв. Ч. Хв.	4:57	17:41	4:15	18	14	1	С	Жовт. † Покр. Пр. В.	Каликста	5:44	16:36	5:26	16:21
15	2	В	Маманта, Івана	Нікодила	4:59	17:39	5:23	19	15	2	Ч	Кипріяна, Юстини ☉	Тереси	5:45	16:34	6:32	16:41
16	3	С	Антипа, Теокт., Домін.	Людмила д.	5:01	17:36	6:30	20	16	3	П	Діонізія	Галля	5:47	16:32	7:38	17:04
17	4	Ч	Вавила, Мойсея	Лямберта	5:02	17:34	7:36	21	17	4	С	Єротей, Стефана	Гедвігі	5:48	16:30	8:42	17:33
18	5	П	Захарії, Єлисав.	Томи з Віл.	5:04	17:32	8:42	22	18	5	Н	20. по С. Харитини	20. по С. Ев. Луки	5:50	16:28	9:45	18:07
19	6	С	† Чудо Арх. Михаїла	Януарія	5:05	17:30	9:47	23	19	6	П	† Ап. Томи	Петра з Альк.	5:52	16:26	10:44	18:50
20	7	Н	16. по С. Созонта, Мак.	16. по С. Евстахія	5:07	17:28	10:52	24	20	7	В	Сергія і Вакха	Феліціана	5:53	16:24	11:36	19:41
21	8	П	Різдво Пр. Бог. (2 Пр.)	Матея ап.	5:08	17:25	11:54	25	21	8	С	Пелагії, Ігнатія	Уршулі	5:55	16:22	12:20	20:41
22	9	В	Йоакима і Анни	Томи	5:10	17:23	12:51	26	22	9	Ч	† Якова ап., Андрон.	Кордулі	5:57	16:20	12:57	21:48
23	10	С	Минодори, Митр. ☿	Теклі д.	5:11	17:21	13:41	27	23	10	П	Евлампія	Івана Кап.	5:58	16:18	13:28	23:00
24	11	Ч	Теодори прп.	Герарда	5:13	17:19	14:24	28	24	11	С	Филина, Теофана	Рафаїла Арх.	6:00	16:16	13:54	—
25	12	П	Автонома	Клеофа	5:15	17:16	15:00	29	25	12	Н	21. по С. Прова, Тараса	21. по С. Ів. Кант.	6:02	16:14	14:18	0:15
26	13	С	Корнилія	Кипріяна	5:16	17:14	15:29	30	26	13	П	Карпа мч.	Евариста	6:03	16:12	14:39	1:33
27	14	Н	Воздв. Ч. і Жив. Хр.	17. по С. Кос. і Дам.	5:17	17:12	15:55	31	27	14	В	Параскевії, Назарія	Фльор., Савини	6:05	16:10	15:02	2:53
28	15	П	Никити	Вячеслава	5:19	17:10	16:18	1	28	15	С	Лукіяна, Евфимія, Івана	Симона, Юди	6:06	16:09	15:26	4:16
29	16	В	Евфимії, Людмили	Михаїла Арх.	5:20	17:08	16:40	2	29	16	Ч	Льонгина сот.	Наркиза еп.	6:08	16:07	15:54	5:42
30	17	С	Софії, Віри, Над. і Л. ☼	Єроніма	5:22	17:05	17:03	3	30	17	П	Андрея Критськ., Осії ☼	Клявдія	6:10	16:05	16:28	7:09
								4	31	18	С	Луки Ап.	Вольфганга	6:11	16:03	17:11	8:33

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

17 вересня — 1 Тішрі (Новий Рік — 5697); 18 вересня — 2 Тішрі (Друге свято Нов. Р.); 20 вересня — 4 Тішрі (Піст Гедайла); 26 вересня — 10 Тішрі (свято помирення — Судний день).

Повня ☉ — 1-го і 30-го вересня
 Остання чверть ☾ — 8 вересня

ПОГОДА В ВЕРЕСНІ:

Між 10 і 20 вересня погідно; решта днів — змінно, час від часу дощ.

Початок осені — 24. вересня о годині 20.

Молодик ☉ — 15-го вересня
 Перш чверть ☽ — 23-го вересня.

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

1 жовтня — 15 Тішрі (1. св. Кучок);
 2 жовтня — 16 Тішрі (2. св. Кучок);
 7 жовтня — 21 Тішрі (Пальм. св. Кучок);
 8 жовтня — 22 Тішрі (кінєць Кучок);
 9 жовтня — 23 Тішрі (Радість з права);
 17 жовтня — 1 Мархесван.

ПОГОДА В ЖОВТНІ:

До 10 погода; потім кілька днів дощу; потім знову погідно до кінця, з ранішніми приморозками.

Остання чверть ☾ — 7-го.
 Молодик ☉ — 15-го.
 Перша чверть ☽ — 23-го.
 Повня ☽ — 30-го.

У листопаді день меншає на 1 год. 22 хв. Пересічна довгота дня 9 годин.
 ПРИМІТКА: Дня 8/26 — Вмч. Дмитрія й 21/8 Соб. св. Михаїла Арх. в православ. Церкві — тільки свята церковні. В гр.-кат. Церкві оба ці свята великі.
 Дня 25/12 — Мч. Йосафата — церковне гр.-кат. свято.

СТИЛЬ		День	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
НОВ.	СТ.		Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1	19	Н	Жовт. 22. по С. Иоїла	Всіх Святих	6:13	16:02	18:05	9:5
2	20	П	Артемія	† День Задуш.	6:15	16:00	19:10	10:5
3	21	В	Іляріона В.	Губерта	6:16	15:58	20:21	11:4
4	22	С	Гликер., Аверкія, Яроп.	Кароля Бором.	6:18	15:57	21:35	12:2
5	23	Ч	† Якова ап. бр. Госп.	Єлисавети	6:20	15:55	22:48	12:5
6	24	П	Арети, Атанасія	Леонарда	6:21	15:53	23:58	13:1
7	25	С	Маркіяна, Марти	Теодора	6:23	15:52	—	13:3
8	26	Н	23. по С. Вмч. Дмитр.	23. по З. 4К., Сев.	6:25	15:50	1:06	13:5
9	27	П	Нестора	Теодора	6:26	15:49	2:12	14:0
10	28	В	† Параскеви, Іова	Андрея з А.	6:28	15:48	3:18	14:2
11	29	С	Анастасії, Авраама	Мартина еп.	6:30	15:46	4:23	14:4
12	30	Ч	Зеновія, Зеновії	Мартина папи	6:31	15:45	5:29	15:0
13	31	П	Стахія, Наркіса	Евгенія	6:33	15:43	6:34	15:3
14	1	С	<i>Лист. Косм. і Даміян.</i>	Серафима	6:35	15:42	7:39	16:0
15	2	Н	24. по С. Акинд., Марк.	24. по З. Леопольд.	6:36	15:40	8:38	16:4
16	3	П	Айталя, Йосифа	Отмара	6:38	15:39	9:32	17:3
17	4	В	Йоанікія, Анни	Сальомеї	6:40	15:38	10:19	18:3
18	5	С	Галактіона мч.	Оттона	6:41	15:37	10:58	19:4
19	6	Ч	Павла, Клявдія, Луки	Єлисавети	6:43	15:36	11:40	20:4
20	7	П	Єрона, Лазаря	Фелікса	6:44	15:35	11:57	22:0
21	8	С	Соб. св. Михаїла Арх.	Введ. в хр. Пр. Б.	6:46	15:34	12:20	23:1
22	9	Н	25. по С. Онис., Порф.	25. по З. Кекилії д.	6:47	15:33	12:42	—
23	10	П	Єраста, Ореста, Ол., К.	Климентя	6:49	15:32	13:03	0:3
24	11	В	Міни, Вікт., Теод.	Івана від Хр.	6:50	15:31	13:25	1:5
25	12	С	† Йосафата (гр.-к.) Ніля	Катерини	6:52	15:30	13:50	3:1
26	13	Ч	† Івана Золотоуст.	Конрада	6:53	15:29	14:20	4:3
27	14	П	† Филипа (Пущення)	Валер. і Вірк.	6:55	15:28	14:58	6:0
28	15	С	Гурія, Самсона	Кресцентія	6:56	15:27	15:46	7:2
29	16	Н	26. по С. Ап. Матейя ев.	1. Адв. Сатирнина	6:58	15:27	16:46	8:3
30	17	П	Григорія нек.	Андрея ап.	6:59	15:26	17:57	9:3

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

15 листопада — 1 Кіслев.

ПОГОДА В ЛИСТОПАДІ:

Столітний календар віщує в листопаді: Цілий місяць мрячно й дощово; під кінець місяця дуже холодно, вітри й сніг.

Остання чверть ☾ — 6-го листопада
 Молодик ☾ — 14-го листопада

Перша чверть ☽ — 22-го листопада
 Повня ☽ — 28-го листопада.

У місяці грудні дня меншає на 28 хв. Пересічна довгота дня — 8 годин.
 Початок зими — 23 грудня о год. 21-й

СТИЛЬ		День	С В Я Т А		Сонце		Місяць	
НОВ.	СТ.		Українські	Римо-католицькі	схід	захід	схід	захід
1	18	В	<i>Листоп.</i> Плятона, Ром.	Елігія еп.	7:00	15:25	19:13	10:14
2	19	С	Авдія пр., Варлама мч.	Бібяни д.	7:02	15:25	20:29	10:48
3	20	Ч	Григорія еп.	Франца Ксавер.	7:03	15:24	21:42	11:15
4	21	П	Введ. в храм Пр. Бог.	Варвари л. і т.	7:04	15:24	22:53	11:37
5	22	С	Филимона ап., Кикил. ☾	Сави еп.	7:05	15:23	—	11:56
6	23	Н	27. по С. Амфіл., Григор.	2. Адв. Миколая	7:07	15:23	0:01	12:14
7	24	П	Катерини, Меркурія	Амврозія еп.	7:08	15:23	1:08	12:32
8	25	В	Климентя п.	Непороч. зачат.	7:09	15:23	2:13	12:51
9	26	С	Аліпія, Стовп., Юрія	Леокадії д.	7:10	15:22	3:19	13:13
10	27	Ч	Якова Перс. вмч.	М. Б. Льорет.	7:11	15:22	4:24	13:38
11	28	П	Стефана прпмч.	Дамазія м.	7:12	15:22	5:28	14:08
12	29	С	Парамона й Філомена	Александра м.	7:13	15:22	6:30	14:46
13	30	Н	28. по С. † Андрея п. ●	3. Адв. Лукії д.	7:14	15:22	7:27	15:33
1	1	П	<i>Груд.</i> Наума, Філяр.	Спіридіона еп.	7:15	15:22	8:16	16:28
2	2	В	Авакума пр.	Максиміна	7:16	15:23	8:58	17:31
3	3	С	Софронія, Сави, Теодул.	Євсевія еп. і м.	7:17	15:23	9:33	18:40
4	4	Ч	Варвари, Івана Дам.	Лазаря еп.	7:17	15:23	10:01	19:52
5	5	П	† Сави Освящ. прп.	Сух. Очікув. МБ.	7:18	15:23	10:26	21:05
6	6	С	Миколи св. чуд.	Немезія еп.	7:19	15:24	10:48	22:19
7	7	Н	29. по С. Амврозія еп.	4. Адв. Теофіля м.	7:19	15:24	11:08	23:35
8	8	П	Потапія еп. ☽	Томи ап.	7:20	15:24	11:29	—
9	9	В	Зач. Пр. Б. Анни	Зенона м.	7:20	15:25	11:52	0:52
10	10	С	Міни, Ермог., Йосафа	Вікторії д. і м.	7:21	15:25	12:18	2:12
11	11	Ч	Даниїла, Никола прп.	<i>Кутя.</i> Адама й Ев.	7:21	15:26	12:50	3:34
12	12	П	Спіридіона еп.	Різдво Христове	7:22	15:27	13:32	4:54
13	13	С	Евстратія, Євген. Авкс.	Стефана	7:22	15:27	14:25	6:09
14	14	Н	30 по С. Тирса і Левкія	Н. по Р. Івана ап.	7:22	15:28	15:30	7:13
15	15	П	Елевтерія свмч. ☽	Дітей убит. у В.	7:22	15:29	16:44	8:04
16	16	В	Кн. Софії, Аггея	Томи еп.	7:23	15:30	18:02	8:44
17	17	С	Даниїла цр., Ананія	Євгенія еп.	7:23	15:31	19:18	9:14
18	18	Ч	Севастіяна, Модеста	Сильвестра пап.	7:23	15:32	20:33	9:39

ЖИДІВСЬКИЙ КАЛЕНДАР:

9-го грудня — 25 Кіслев (посвячення святині Ханука); 15 грудня — 1 Тебет; 24 грудня — 10 Тебет (облога Єрусалема, піст).

ПОГОДА В ГРУДНІ:

На початку місяця хмарно, холодно, коло 18 — сніги, під кінець місяця — погода з морозом.

Остання чверть ☾ — 5-го грудня
 Молодик ☾ — 13-го грудня

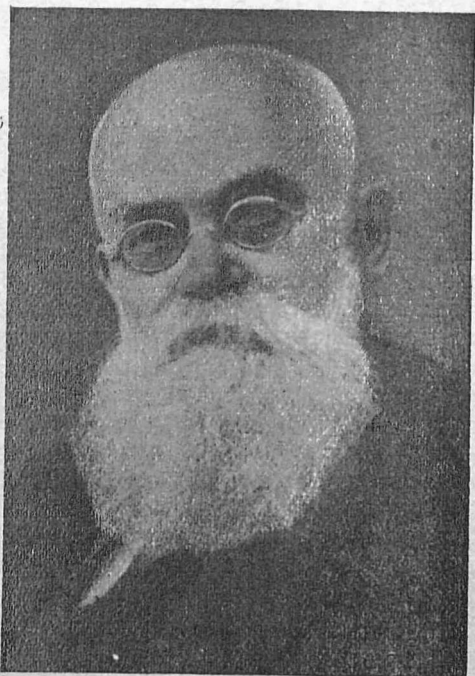
Перша чверть ☽ — 21-го грудня
 Повня ☽ — 28 грудня.

Зміст:

	Стор.
1. Володимир Дорошенко: Михайло Грушевський . . .	1
2. Богдан Лепкий: Питання (вірш)	3
3. Юрій Косач: Чарівна Україна (оповідання) . . .	4
4. Євген Маланюк: Листівка. — Уривок із поеми . . .	27
5. Олександр Доценко: Заповіт Головного Отамана С. Петлюри (в 10-ті роковини його смерті) . . .	29
6. Степан Сірополко: До характеристики С. В. Пе- тлюри, як людини	34
7. Микола Миронович: Між молотом і ковадлом (Спомини)	37
8. Харитя Кононенко: Мої зустрічі з Богданівцями (Спомини)	41
9. Гнат Порохівський: Перша українська дивізія (Спомини)	50
10. Володимир Леонтович: Уривки спогадів із револю- ційних часів	67
11. Федір Дудко: Останніми з того боку (Спомини) .	76
12. Євген Маланюк: Поезії	88
13. Ісак Мазепа: Зимовий Похід і партизанський рух на Україні в 1919 р.	89
14. Андрій Жук: Перша партійна конференція Р. У. П.	96
15. Євген Маланюк: Шевченко і словянофільство . .	101
16. Панас Феденко: Памяти великого українського емі- гранта (М. Драгоманів у науці й політиці) . . .	110
17. Василь Сімович: Іван Франко (З нагоди 20-ліття його смерті)	118
18. Федір Стешко: Український гурток у київській вій- ськовій школі (Спомини)	121
19. Некрольоги	125
20. Довідник	128
21. Оголошення.	

Михайло Грушевський

29. IX.
1866

25. XI.
1934

Передчасна смерть першого голови відновленої Української Держави — це ще одна, хоч і найбільша, жертва, що їх уже без ліку склав і складає многострадальний український народ на жертівнику російського імперіялізму.

Швидко після ліквідації „Спілки визволення України”, коли загинув цвіт української інтелігенції, прийшла черга на Грушевського, що хоч і стояв осторонь від діячів Спілки, все ж своєю величезною національно-українською науковою роботою був страшний московським большевикам.

По короткім в'язненню в Чека вивезено його р. 1931-го на примусове життя до Москви. Відірваний від рідного краю й улюбленої праці, серед тяжких моральних і матеріяльних умов вигнання, покійний швидко став занепадати на здоров'я, не вважаючи на свій міцний від природи організм.

Виїхавши лікуватися на Кавказ, мусів там піддатися операції карбункулу, але не пережив її — не витримало серце, а медичних засобів піддержати його, як це загалом у порядку річей у ССРСР, не було.

Добути ці засоби з закордону, або ще краще — виїхати на курацію за кордон, — не було мови. Для Грушевських у Москві є тільки один шлях — на той світ. Шлях Многогрішного, Самойловича, Полуботка, Кальнишевського, шлях, що ним ідуть усі що визначніші українські діячі від часу злуки Української Речі-посполитої з московською деспотією.

Годі в коротких словах змалювати значіння Покійного для України й української справи — воно величезне. Зі смертю Його відходить від нас діяч міри небуденної, силою свого впливу на укр. життя рівний хіба Шевченкові.

Незвичайно талановитий, меткий та енергійний і притім феноменально роботящий був Грушевський просто війнятковим явищем на сірому тлі убогої української дійсности. Сливе нема ділянки, в якій би не полишив він тривкого сліду своєї творчої індивідуальности: історик (останній представник школи істориків-народників, від Костомарова почавши, що в центрі своїх студій поставили простий народ — сіру мужицьку масу), історик літератури, етнограф, белетрист, критик, публіцист і політик, організатор наукового, культурно-освітнього й літературно-видавничого та політичного життя в обох займанщинах — російській і австрійській — перед війною; організатор, керманіч і перший голова відновленої над Дніпром Укр. Нар. Республіки по великій революції, ось у небагатьох словах чим був для України Грушевський.

Більше, ніж сорок літ — усе своє свідоме життя, — віддав Грушевський для добра рідного краю, для справи національного усвідомлення й визволення рідного краю й народу й за це загинув передчасно у московській неволі. Велику спадщину полишив він нам і в царині духа: досить згадати монументальну його історію України й таку саму історію української літератури, не вчисляючи численних інших студій і розвідок; і в царині державно-творчої практики: український національний герб, грошова система, поділ на землі, тощо — тісно звязані саме з його імям. Довго-довго його твори будуть будити й уґрунтовувати українську національно-державну свідомість нарівні з „Кобзарем“ безсмертного Тараса. Сміло можна сказати словами Франкового „Мойсея“, що Україна піде в мандрівку століть з його духа печаттю.

Віriamo й ісповідуємо, що вже незабаром розпадеться потворна домовина, руне нова московська тиранія і в столиці української держави — золотоверхому Києві повстане величний пам'ятник творцеві її — „батькові батьківщини“, безсмертної пам'яті мученикові Михайлові Грушевському.

Володимир Дорошенко.

Питання

„..... Чого вам жаль?
Тих днів в кривавім поті
В жнива, на панському лані?
Чи може ночей, проспаних при плоті,
Або при конях на стерні?
Пісної юшки? Хліба з остюками?
Марної дранки? Порваних чобіт?
Чого вам жаль? Скажіть мені словами,
Яких не чув ще світ!

Гадаєте, що хлопської Голготи
Не бачив я і тих тяжких хрестів,
Що їх носили предки ваші доти,
Доки з них кожний з болю не зімлів?
Кому весна, а вам лиш переднівки,
Кому мясниці, — вас зима гнітить.
Кому весілля, — вам щоби горілки
Напитися і хробака залить.
Вас доля бє, як молотом коваль
Залізо в кузні, і — чого вам жаль?“

— „Нам жаль тих нив, що їх діди орали:
В кожніській грудочці їх — кров і піт.
Нам жаль могил, забутих свідків слави,
Вартівників давно минулих літ,
Жаль рідних хат, садочків калинових,
Де в ясну нічку соловей співав,
А вітер слухав любої розмови,
А блідолиций в очі зазирає, —
І, хоч біда і праця нас гнітила,
Маєва ніч нам приправляла крила.

Бо не гадай, що хлоп душі не має
І що йому лиш плуг, коса та ціп.
Коли б ти знав, як тужить він за краєм,
Який гіркий йому з чужої ниви хліб!
Коли б ти знав, що де його не гонять,
В який далекий світ, — то він не раз
Опівночі зривається зпросоння,
Питаючись: „Не знати, що там, в нас?“
Коли б ти знав, як любим ми свій край,
То не питавбися, чого нам жаль!“

Чарівна Україна

Оповідання.

Ця чаша сповнена чарівним, але трійливим вином. Її вінця, кришталеві сині вінця, раз-у-раз займаються багрянцевими виблисками марев. Хто пригубить їх — п'яніє вмить, — таке духмяне є питво степу, настояне в гарячому сонці, що підводиться, здається, ось тут, зовсім близько, над цією уквітчаною балкою, мов черлений, напоений кровю, круглий щит. Зрада, на кожному кроці зрада. Вона таїться в погідному зорі дебелих чоловіків, що йдуть лінивою ходою біля своїх волів, погукуючи на них і збиваючи пугами придорожній нечуйвітер, вона чатує під довгими віями дівчат дивної, таємничої краси, вона криється навіть у лукавому погляді золотокучерої дівчорі, що грається в пилюці на сільській вулиці. Не йти подорожньому через цей край, не дбаючи про трясовиння, про вовчі ями, про манівці. Не заслухуватись у привабну пісню, сумовиту й задуману, бо й у ній просовгуються зловісні нотки. Слухаючи, як рахманно скриплять журавлі при криницях, як шепоче сочиста трава на левадах, дивлячись, як соняшники повертають до праматері своєї — сонця свої жовтогарячі голови, як статочно крутяться старосвітські вітряки, ці сторожі степу, хіба міг подумати хто-небудь, що саме тут кипучий казан ірреденти, бунту, зради й помсти? А проте — це було так.

Ми спочатку не второпали — нас ошукала зміїна краса цієї країни, цей її тьмянний спокій, ця її споконвічна тиша, тиша кольонії. І ми за це заплатили: тут щоночі застрілювано по три-чотирі наших вояків, тут у білий день знечевя спалахували графські палаци; запалені невідомо ким і коли витягали рамена полумя до хмар, сповившись густим чорним димом. Тут кожної ночі переривалась лучба між повітовими містами і чорновусі юнаки зникали невідомо куди, немов провалювались під землю, але їх можна було зустріти в котромусь із повстанських загонів. І врешті — ці шовкові левади, ці кучеряві садки, ці гарно виплекані грядки городів ховали в собі незліченну кількість зброї. У невинному вулику, що, здавалося, був тільки скарбницею золотого бурштинового меду, можна було найти частини кулеметів, продершись до них крізь хмари бджіл, які неначе в згоді зі змовниками боронили своїх осель із якоюсь незвичайною, скаженою люттяю. Між гарбузинням, у квасолинні й під листям бурянів можна було побачити новенькі блискучі кольти й нагани. А засадивши руку за стріху першої хати з краю, напевно можна було намацати дуло обріза — цього дивного покруча, що його помисл міг зродитися тільки тут, у цьому

підсонні зради, із диявольською дотепністю достосований до потреби переносування зброї під самим оком вояцьких вартівень.

Таким чином, одного гарного дня ми збагнули, що ходимо по землі, наповненій динамітом, що дихаємо затроєним повітрям, що на кожного з нас чекає смерть іззаду, підступна, огидна смерть ізза вугла. Ми зрозуміли, що не сьогодні-завтра нас перестріляють осьде, мов зайців, нашою ж зброєю. Ми збагнули нарешті духа цієї країни, що була споконвіку дорогою орд, військовим табором і купиною руїни. Тут, таким чином, призначено жити людям, які завжди невдоволені, завжди невгомонні, завжди бунтівничі. Так, безперечно, ця країна змагала завжди до волі, але саме це змагання й стає її прокляттям. Раз здобувши волю, ця країна вмить позбувається її, часто із власної вини, із власної спраги сваволі. А покорена — безупинно бунтується і збунтувавшись та скинувши одно ярмо, за мить іде в друге. Така є історична динаміка цієї країни. Автім, нас це цікавило найменше. Ми не прийшли сюди, щоб щеплювати у цих невгомонних бунтарів державно-творчі первні нашої раси. Нас цікавило тільки те, щоб у цій країні був спокій і лад так довго, аж доки ми не витягнемо з неї вес, що нам потрібно, — все, чим непередбачлива природа її так щедро обдарувала. І треба признати, що це робилася зі скаженою поспішністю й діловитістю: ми за кілька місяців вивезли звідси не тільки цілі транспорти пшениці, вугілля, лісу й беконів, але навіть цілі поїзди чорнозему.

Три дні й три ночі втихомирювання цієї волости вже було за нами. Село, одно з найнеспокійніших у цій окрузі, світило нам дорогу. Воно горіло, запалене з чотирьох кінців. Почало горіти неохоче, дарма, що в літній посусі стріхи висохли на порох. Курилось довго й спроквола, женучи чорні кубла диму в свіжий, синій сумерк. А згодом ці кубла посіріли, зріділи й взметнулись стовпами над тополі. А тоді весело заплигали по мазаних глиною стінах червоні язики, що згодом вирости у велетенські плахти, якими немов би покривано стріхи. Мешканці не сміли рятувати своїх садиб. Вони, збиті в тісний гурт, знявши шапки, хмуρο дивились на пожарище, слухали, як метушиться птаство, як ревуть у стайнях засліплені вогнем воли. Ці люди надовго запам'ятають нашу гостину. Вояки робили собі продовж цілого дня забаву, стинаючи голови гусакам. За свині, проколені багнетами, видавали господарям квитки — „свині за свиню“. Не забували при цьому скоштувати краси тутешніх молодниць. Кожного десятого із громади розложили на вигоні й почакували кількадесятьма шомполами. А перед вечером ми повісили тридцятьох ватажків, що їх список доставив нам перед тим запобігливий корчмар.

Між покараними були й старі, але більшість — молодики. Проте ніхто з них не просив милосердя, автім, може й знав,

що його не матиме. Вішали ми їх у панському саду, на старім розлогім каштані. Вішальники виглядали на ньому, як стиглі чудернацькі груші. Двоє чи троє дебелиших і кремезніших відірвалось і їх вішано вдруге. Але дарма. Хоч я й нагримав на несправних вояків — моїх імпровізованих катів, вони й удруге не потрапили повісити як слід. Це було безглузде видовище: вояки стояли, переступали з ноги на ногу й питаюче дивились на мене. Бунтарі ж із петлями на шиях, із обличчями, по яких текла кров, важко віддихали і щось відпльовували. Вони вже мабуть нічого не розуміли, вони вже були напівмертві.

— Вішай, вішай! — несамовито й переразливо гукав я, аж вояки здригнулись і заштовхали бунтарів до воза, з якого вішано.

Хтось із меткіших нагадав, що петлі треба намастити милом. І справді — на цей раз еґзекуція вдалась. Я кинув цигарку і сів на коня. В цьому селі знайдено тиждень тому чотирьох застрілених наших фуражирів із написом: „собаці собача смерть“. Кара отож, яку я застосував, була зовсім заслужена.

А проте це був один із найчарівніших літніх вечорів тутешнього незрівняного підсоння. Ми їх знали, ці вечорі, тихі аж до жаху, коли кожний згук зростає утричі і набирає якоїсь особливої, оксамитної м'якості, ці духмяні вечорі із скрипом старезних криниць, із гудінням хрущів, із романтичним іржанням коней на далеких левадах і луках, із небом, що його синь нагадує волошки, якими вквітчані тутешні хвилясті лани.

Ми їхали греблею, обсадженою дупластими вербами. За нами горіло село й снопи іскор, вилітаючи малиновими ракетами в тихе зоряне небо, танули в спокійнім плесі ставка, що був праворуч греблі. Іноді з пожарища, немов прощальними сальвами для нас, розривались кулеметні ленти, заховані змовницькою рукою на горищах і в коморах. Іноді вогняною купиною вистрілювала в мовчазну прірву неба ручна ґраната. Наші коні тоді щулили вуха, а став рябів і волочив червоні гребінці по затоні. Він, цей став був таємничий із своїми очеретами, із своїми лотоками й старезним млином, де мірошниками хіба були тільки чорти й водяники. Він стояв із забитими вікнами, зарослий кропивою та буряном, і лукаво дивився нам услід.

А під дубом, обернена до ставка, зложила молитовно руки кам'яна Мадонна, що пам'ятала імовірно татарські набіги. Її бліде обличчя, дивно вирізблене рукою якогось зайшого мистця, спаленіло від заграви, а фалди шат спалахували шкарлатом. І ми — трохи пірати, трохи кондотієри, мовчки їхали повз неї в цю чужу ворожу ніч. Тіні наших коней і наші падали на шлях і здавались не нашими, вони були тінями якихсь

велетів-лицарів середньовіччя, закутих у лати, прибраних у панцирі, що верталися з якогось нещадимого походу. Зброя брязчала з кожним кроком тим зловісним і водночас шляхетним брязкотом, який притаманний є тільки зброї. Не диво — тільки зброя має властивість забирати у людини те, що у неї найшляхетніше: кров. „Так, подумав я в цю мить, у цю країну, у її зрадливу, хоч чарівну, ніч треба їхати тільки зі зброєю, нехай не сердиться на нас кам'яна Мадонна. Кортець не думав про Мадонну, вирізуючи інків. Автім він був певен, що вона його благословляє. Хто знає, може й нас вона благословляє, за те, що вчимо цю країну шанувати лад, що виливається бунтарську кров”...

Автім, десь іздалеку, крізь цю зловісну тишу, серед якої ми їхали, продерлась музика. Її спочатку не могло вловити вухо, вона скидалась на ті ніжні, ледви чутні голоси мірияд комах, що роями летіли повз нас на став, до вогню. Це ще не була окреслена мельодія, а якесь умираюче брентіння струни, торкненої знечевя в пустій концертній салі. Могло видатись, що ця музика йде з чорної тоні ставка, що її власне нема. Але це була омана — музика не вгавала. Чим далі їхали ми, тим виразніше брентіла вона, відділялась від інших звуків, якими наповнений був цей увесь вечір і з яких саме й творилася ця тремтлива, моторошна тиша. Ми всі, себто я й вояки, почали виразно чути голос скрипки, тоненький, мов писк комаря, трохи сумовитий, трохи замріяний. Але скрипка не плакала, вона радувалась, вона вимовляла щось веселе й зальотне. А за нею поспішав голос якогось дивного інструмента — бу-бу-бу — бу-бу-бу... Це був бубон, такий, якого вживають тут, у цій країні, і називають решіткою: обруч натягнений шкіурою й обвішаний мідяними брязкальцями-кружальцями.

Грали імовірно в другому селі, саме там, куди ми їхали приборкувати бунт. Я посміхнувся: аджеж хіба не нас стрічатиме ця музика?

Цигарки вояків, закурені ще з пожарища, мерехтіли в темні маленькими іскрястими цятками. Сідла поскрипували новою шкіурою, коні пирскали й цокали підковами по шляху, де глина ствердла на камінь. Вояки гуторили між собою й сміялись. Це підсоння служило їм. Вони мали тут усе, чого їм було треба. Мали їжу, питво, жінок. Мали задарма, до схочу, так, як і треба мати в підбитім краю, в кольонії. Тому й були веселі, говірки.

Я приострожив коня і це саме зробили вояки. Ми врізались у тишу, у вечір і зринули вітрець, що у відповідь нам злегка полоскотав наші обличчя своїм лезом. Шлях сповнився жвавим і гучним цокотом підков. Достоту було радісно чути цей цокіт.

А музика все ближчала. Села в цій околиці лежать обік себе. Минувши греблю й проїхавши невелике оболоння, по-

росле кущами, ми вибрались на чималенький горбок, куди вивів нас шлях і звідки ми вже побачили село. Воно потопало серед левад і садків розлогої балки. Там, під кучеряшками вишень і яблунь ховались облесні, чепурні хати і їх вікна, відкриті навстіж, горіли мабуть від розярених печей. Горіли таємничо, немов там, у середині гуділи горна якихсь чортівських кузень. Та й справді, ці хатки були кузнями, де їх смагляві господарі, ті, з чорними вусами, із сірими очима, невтомно кували бунт.

А тепер музику чути було зовсім добре. Скочна, танкова, вона дзвеніла десь із краю села, на вулиці й ляском її сповнені стали всі садки. Особлива була ця танкова мелодія: мов би то весела, а однак сумовита, з нотками якоїсь дивної, незбагненої туги. Але я знав її — цю тугу. Це туга за волею, за бунтом. Ці нотки — це краплі крові, що осіли на бунтарським ножі. Ця мелодія сама ніж, що може зарізати. О, я збагнув душу цієї країни поготів!

Але найдивніше було те, що музика таки справді стрівала нас. Ми легко зіхали згори в балку, минувши старого вітряка, що стиха й глузливо поскрипував, і вїхали в широку сільську вулицю, затінену густою листовою садків, котра гронами випирала ізза тинів. У височінь вечера струнчились кістяки криничних журавлів, мальва, шалвія й материнка розкритими келихами жадібно пили холодок. А праворуч і ліворуч, щілинами в тинах, темними проваллями в садках звертали ті сільські заулки, що ними блукають причинні тині й любашні пісні.

Із однієї з перших хат, крізь подвіря, відслонене черешнями, з її навстіж відкритих дверей і вікон плили гарячі й довгі смуги світла на вулицю. Вони перескакували тин із насадженими на кілки горшками, повзли через рівчак, порослий подорожником і висушений посухою, і лоскотали твердий кований шлях, вишукуючи в ньому кожную щербку, кожне заглиблення, щоб доторкнутися його своїм жовтим цурупаллям. Але світляні струми не змогли перебігти шляху — їм загородила дорогу (так, як і нам) ціла юрба людей. Там, у ній, як у грайморі, світло ломилось і губилось. Звідти, з нутра тієї юрби бухкав бубон і співала скрипка, тепер уже так оглушливо, так голосно, що мелодія розпливалась тихим руслом вечера мов нестримане, бурливе озеро згуків, що їх хвилі лунко бились у тремкі корони садків і там лящали чудними переливами.

Ми спинили коней біля криниці, привязували їх до тину, а вони, спрагнені, ніжно ржали й тягнулись до поцвілих, зелених жолобів, у яких злякано тріпотались очі зірок. Я зліз із сідла, кинув віжки вістунові й розправляв ноги. Я повинен був у першу чергу розперіщити цю юрбу нагаєм, але мені самому чомусь хотілось слухати її смішної й наївної музики.

Я знав, що в ній чатує, я це знав чудово, але саме тому я хотів слухати, хотів у думці глузувати з такої очевидної її облесливості, хотів сам зловити її зрадливий мотив серед журливих і скочних переливів. Звідусіль повзла ніч. У цій балці, серед цих листяних, патлатих садків, на цій вулиці вона стала ще більш непокоюча, тремка, як соромлива, але любашна коханка. Марєво пожежі гинуло в ній, там за вітряком, що на горі, фіолетовою плямою. Чаша розкривалася знов, чаша пахучого вина.

А музики йшли до нас, граючи безперестану. Скрипаль — сухірлявий, із замріяними очима парубійко, із биндою на свитці, киненій наопашки. Бубонщик — кульгавий, кривий на око, скорчений утрічі покруч-каліка. Його єдине око, рухливе й блискуче, як головка ящірки, лукаво гляділо на нас з-під гривки волосся. За ними спрокволу йшла юрба — кількадесять молодих чоловіків і жінок із своїми характеристично смаглявими, продовгастими обличчями, із сумовитими, великими очима, що дивились на мене з-під густих брів, цікаві, пронизливі, але не боязькі. Я не розрізняв нікого, всі були подібні до себе, хлопці в вишиваних сорочках, у накинених на плечі сермягах, дівчата у пишних, багатих, крихту злагіднених ніччю у кольорі одягах. Їх коралі у хвилі світла наливались спілими ягодами, дукачі на шиї мерехтіли й у теміні й цілі потоки бинд, стьожок, квіття шаруділи при кожному порусі. Без сумніву, це була доволі мальовнича група й у інший час я дивився б на неї не тільки з цікавістю, але й з захопленням. Проте тепер було не до того. Ці мальовничі людиці зробили нам забагато шкоди, щоб були варті захоплення. Вони варті були тільки шомполів, а не один із них заслужив і на шворку.

Ми стояли проти себе. Я, узявшись під боки із довгим гадючим хвостом гарапа в руці, широко розставивши ноги, на яких дзеленьчали остроги. За мною виринали із ночі мабуть із тією самою погірдливістю й презирством обличчя бульдогів, гончаків і хортів — моїх вояків. Це було одначе приємно чути за собою їх віддихи й стриманий сміх, схожий на гарчання. Це була сила, це була згряя псів, яку я тримав на мотузі наказу.

А музика несподівано й раптовно, неначе на чийсь наказ, перервалася. Скрипаль відняв смичка, бубонщик застиг із булавкою. Автім, юрба дещо подалася і випустила перед мене, немов на театральний кін, якусь пару. Спочатку я не міг нічого збагнути. Переді мною мигтіла й розліталася хвиля бинд і квітів, коралів і дукачів. Потім із цієї хвилі виринуло так, як із справжньої річної хвилі, личко русалки, блідаве, зеленаве личко дівчини. Я задивився в її очі, якими чатувала ніч, очі прикриті гаєм вії. Це була з'ява, чудесна й химерна з'ява. А біля неї ніяково стояв високий мугир, стояв, мнучи в ру-

ках шапку, здоровенний і кремезний, як дуб, сільський парубок, один із тих на вигляд наївних і добросердних гречкосіїв, що підстрелювали нам вояків і підпалювали шпіхлірі.

Вони кланялись мені тричі, до самої землі. Це й була та хвиля, що мигтіла й розліталась, дугаста хвиля бинд. Потім вони стали нерухомо й дивились на мене, парубійко потупив очі, а з'ява прошепотіла щось і я бачив, як на мертвім, зеленавім її личку виступили загравки. З цілої її несмілої промови я зрозумів, що справа торкалась якогось весілля.

— Що? Чого вам треба?... — сердито нахмутив я брови й ударив себе гарапом по чоботі. Юрба, видно, очманіла з переляку.

— Вони просять вас на весілля, підказав один із вояків, це їх весілля...

— Я їм дам весілля! — крикнув я пересадно, шарпнувши горло. — Я їм зготую добре весілля шомполами. Хто зчєра палив склади?...

— Ні, пане, — живо перебила мене молода. — У нас цього нема, у нас всі спокійні та сумирні...

І вона поцілувала мене в руку. Я не відняв її. Ця рабська звичка, вкорінена в цій країні віками, мене не вражала. Нам це належалось, бо ми були тут панами. Але я, до чорта, був за мало суворий! Я знав, що цей солодкий голос, ці покірні очі, це все брехня. Я знав, що це село найбільш бунтарське за всі, що воно гніздо ворохобень, що в ньому міститься їх штаб. Це все була маска, брехлива, зрадницька маска. Але, кат зна чого, мені захотілось погратися з вогнем. Я глянув по вояках — було видно, що їм хочеться на весілля, їм хочеться піти туди запрошеними гістьми, а не нахабними, зненавидженими наїздниками. Вони крєктали, спльовували, шаруділи, дзеленьчали острогами, зісовували шапки на чоло й чухали потилиці, а з-під лоба слідкували за мною.

Я закурив цигарку й відчував, що за весь час цього закурювання всі поїдають мене, кожний мій рух, кожне кліпнення ока. „Власне, чому б не піти — егзекуцію можна виконати завтра”, подумав я й кинув:

— Гаразд, побачимо це весілля. Подбати про коней...

Зікри вояків засвітилися як у котів. Бубон забухкав, скрипка схопила ввірвану нитку мельодії, й ми всі рушили до хати, що виднілась за черешнями. Гул голосів покотився вулицею й ніс мене, штовхав уперед, радісно, молодо. Усім відлягло, усі почували себе вільніше. А я з цигаркою в зубах, з однією рукою на шаблі, другою тримаючи гарапа, із шапкою насуненою на очі, байдуже дозволяв себе нести цьому гулові, вчиняючи ласку зеленкавій з'яві.

А весь цей похід, цю барвисту сільську галайстру, її нескладну оркестру накривала битою зорями габою таємнича, усміхнена ніч.

Я й двадцять вісім вояків експедиції опинились незабаром у хаті, за довгим столом, прикритим мережаними обрусами. Довкруги стояв чад, хаос облич, вигуків, чоломкань. Від нього злякано моргали нафтові лампи. Підвішені до сволоків, вони видавались великими жовтавими кулями, що плавали серед синього туману. Крізь цей туман можна було доглядіти піч, по якій плигали червінькові, зелені й цитринові пташечки-півники, снігурики й зозульки, мисник і полиці, заставлені череватими глеками, розмальованими тарілками, розписаними, вухатими дзбанамі. А в куті, завішані важенними рушниками, гасли образи святих. Перед предивним ликом Божої Матері, стемнілим від часу, з великими, чорними очима, підлітав голубок із рожевого паперу. Святий Юрій у латах, намальований із гротесковою рубашністю, шпигав зеленого змія шляхетним списом і загадково споглядали обличчя якихсь схимників і аскетів — патронів тутешньої країни. Вони були подібні до тих людей, що оточили нас: продовгасті, смагли обличчя з глибокими очами, що в них засіла ніч, із таємничою, зміною посмішкою в кутиках хижачьких, масних уст. Мене посаджено під ними, на покуті, на місце, відведене для молодих і найбільш шанованих гостей.

Отже я мав її біля себе, цю з'яву в биндах і у квітах, я розглядав її безсоромно, не дбаючи ні про що. Вона сиділа поруч свого чоловіка, чорнявого мугиря й, потупивши очі, перебирала пальцями мережку скатертини. Вона із своїм чоловіком нагадували мені двох майстерно вирізьблених дерев'яних бовванів, прикрашених листвою й квіттям, що на їх честь відбувалось все ігрище. Вони автоматично посміхались, нахиляли голови, коли їх вітано, брали чарку, пригублювали її й застигали знов у мовчанці, наче неживі, наче дійсно були з дерева. На їх лицях, у загнутих довгих віях, у схованих десь глибоко-глибоко чорних очах нічого не можна було прочитати, ані крихітки якогось зворушення, втіхи чи незадоволення. Тільки гарному телепневі іноді котились по чолі великі краплі поту мабуть від якоїсь великої внутрішньої натуги й він витирав їх хустиною, вишиваною по берегах тим самим, як і все тут, дотепним мереживом.

Іноді він повертав кантовасту голову до своєї товаришки і через її рамя, вишите знов тим самим узором, дивився уважно на її руки, заняті весь час скатертиною. Тоді, мимохить, його погляд, несміливий погляд, мусів ковзнутись і по мені, він крадькома зупинявся ним на моїх шліфах, на кобурі револьвера, на гарді палаша, а, пійманий мною, винувато балушив свої чорні очі й кліпав ними. Коли ж я кивав йому приязно головою, він беззгучно сміявся, його обличчя ставало із продовгастого круглим, сяючи мов бляшана банька. Це було забавне.

А за столом сиділи родичі молодих, мої вояки й гості.

Людьми набилась уся світлиця щерть. Немов круки чорніли вони під стінами, забирали плечами глину, тіснили один одного на лавах. Хто не захопив місця, стояв. На печі гралась із пташечками дітвора. Вона ж, як мишва, сновигала під столами. Край дверей, на ослоні, посаджено музик і вони шкварили до танку, відриваючись тільки на мить, щоб пригубити почастунок і обтерти чоло. Посеред світлиці, на току втримували місце для танку. Танцювали тільки молодиці й бабусі, мабуть згідно із звичаєм. Вони нетерпляче дожидали своєї черги, вони готувались до танку так, як готуються артистки до виступу в театрі. Це були змагання в танку, це був конкурс. Діждавшись черги, кожна з них променіла, паленіла, поводила бровами й не бачила нікого. Відсувала дужими раменами гапіїв, впливала в коло, під кулі лямп, метнувши хустинкою в пухкій руці, дебела, із малиновим заметом намист на повних, важких грудях, крутилась приспівуючи. Це були короткі пісеньки, нескладні, але дотепні. Вони ніколи не переступали межі пристійности, хоч мали одну тему — кохання, кохання в розцвіті, в апогею, давно розпочате, але ще далеке до кінця. Вони співали про відвічну силу й невичерпальну снагу чоловіка, про ненаситність і спрагу жагливої дружини, про розкоші, яких зазнають їх тіла, пянїючи палом кохання. Вони співали про ложе коханців, мяке, як муріг, у леваді, зелене, як шовк вівсів. Вони співали про прекрасну дружину молодого, що в неї уста, немов кармазинова бинда, що очі в неї, як зорі, заглядаючі кріз листву клена, про стан її, схожий на гилку очерета, про лілейні груди її, де мов на взгірі брунчать трояндові пупянки, про бедра її молодші, пружні, мов береза, зігнена додоу. Вони співали про плодовитість дружин тутешніх, що родять дочок чорнооких і струнких мов лані, які вже на дванадцятій весні прагнуть кохання, і хлопців міцних та бистрих, мов тури, яким рівних нема на землі. І врешті співали вони про дім свій — шатер із лугового квіття, із лісового маю, що над ним прапором — кохання, а кохання те таке, що не згасять його найбільші води, що кохання те люте, мов сонце, палюче, як полумінь, а могутне, мов смерть...

Достоту, це були пісеньки, наснажені пристрастю не менш, ніж „Пісня пісень” правічного Соломона!

У цьому співі, а вірніше речитативі вторував той самий скрипаль і неодмінний бубонщик — два друзі, закохані в свої нехитрі інструменти, два каліки-покручі, доповняючи цю чудернацьку учту. А молодиця, скінчивши, відходила спаленіла, розжевлена й гул голосів нагороджував її. Важкий зідх виривався з її грудей, та одначе це не був зідх суму, а небувалої втіхи.

Наша приявність, здавалось, не звязувала нікого. Довкруги стелився гомін, але всі дбали про те, щоб він не пере-

ходив у розбещений галас. Може ще випито було небагато. Якийсь патріярх із довгою, білою бородою, з черепом, голим мов коліно, в якому мигтіла лямба, статочно бесідував із огрядними добродіями. Їх довгі вуса чинили їх схожими на павуків. І взагалі всі гості нагадували якихсь великих комах, мудрих жуків і хрущів, що гудуть безперестану й співуче, клопочуться біля свого квітного келиха, біля свого прабатька — сивого патріярха, борода котрого маяла над столом, немов тканий із сріблених ниточок стяг. Правда, мухи, літаючи й дзичучи цілими полчищами, посилювали це вражіння. Їх бреньк доповнював шум людських голосів. Вони сідали на піч, обліплювали сволюки, пеклися біля лямп і зривались знечевя, за чімсь необачним рухом, щоб заатакувати хмарою стіл. Там — на столі вони мали що ласувати. Ласували й люди, селяни й мої вояки. У велику мису, повну густої сметани, всі, один за другим, мачали кусні хліба, паляниці й поїдали їх, підхоплюючи язиками сметану, що важкими краплями застигала їм на бороді й на вусах. Їжа була проста, дика. Каплуни, індики, качки, гуси лежали в полумисках і кожний відривав собі шмат мяса, обгризав його й кости кидав під стіл або за себе. М'яса було досхочу, воно потікало в товщу, в салі, запашне, гаряче, іноді не гаразд просмажене. Руки тягнулись до нього, витягали з товщу й пхали в пажерливі роти, підливаючи горілкою. Але ми вже прийшли після головного частування, коли всі вже їли не хапаючись, ізнехотя. Гості обвагітніли. Ставали сонні, лінівні, рахманні, щоки й губи їх блищали від товщу й сала, очі зійшлись у вузькі шпарочки. Вони тепер тільки пили. Пили невгавно, скільки хотіли. І серед цього синявого потоку горілки точилась бесіда. Вона то завмирала, то вибухала. Спершись на лікті, п'яниці й ласуни дивились один другому в очі, шепотіли щось, сміялись і замислювались. Іноді виривався з цього гудіння чийсь спів, але він умить потахав. Співати ще нікому не хотілось. Співали за всіх підхмелені молодичі у танковому колі, замітаючи широченними червоними спідницями долівку. Вони, деколи, перебирали міру й починали доходити в співанках до деякої непристійности й сміливости в римах і тільки тверді беззвучні накази чоловіків, котрі бесідуючи не переставали зорити за своїми жінками, тверезили їх. Хтось кинув слово — „Запорожці! Запорожці бунтуються!” Я спочатку не второпав, хто це запорожці. Господар — батько молодої, кремезний чоловіяга, підвівся й кинув чорнявому телепневі, що був біля мене. Той теж устав і несміло кинув через стіл: „Запорожці, чого вам треба?” „Викупу, пане молодий, викупу!” загукали голоси за вікном і за дверима. Я зрозумів, що запорожці — це ті незапрошені, що товклися біля хати, за порогом. Ця галайстра могла б наробити доброго бешкету й її треба було купити. Молодий кинув до тестя: „Шафуйте, тату!” і сів.

Я спостеріг, що небавом запорожцям винесено із п'ятнадцять пляшок горілки. Вони заспокоїлись.

Я не міг нарікати на брак гостинності моїх господарів. Її було аж забагато. Вони, себто старі (бо молоді сиділи весь час мовчки й забирали голос тільки в офіційних справах) припрохували, принукували мене як тільки вміли. Просили не тільки вони, просили й гості, вусаті павуки на чолі з патріярхом з довжелезною бородою: „Кушайте, кусайте, живіться, паночку!” Мені дано навіть осібну тарілку й вилку, так що я оминув приємности брати із спільної миски. Я мав свою чарку в той час, коли всі користувались одною, що кружляла довкола стола. Однак ніхто не наслідився докучати мені розмовою. Всі полишили мені волю сидіти й спостерігати те, що мені подобалось. Певна річ — це мені приходило весь час у голову, що ця вся гостинність і бажання мені догодити безумовно мали на меті послабити мою рішучість у завтрішній еґзекуції. Аджеж вони всі добре знали, що вона їх не мине. Я ловив часто погляди, на дні яких чайлась ненависть. Я відчував поза моею спиною гарячі, затроєні віддихи. Я був певен, що кожний, дати б йому тільки волю, охоче розірвав би мене на кусні, як того каплуна, що лежав на столі. Але це було неможливо — під стіною мигтіли голені гирі моїх вояків, моїх псів, що на перший мій покрик, на один морг оком, посікли б цих людей на капусту. Тому ця гостинність ведмедя, що йому вправлено в ніздрі кільце з ланцюгом, мене розбавляла.

Однак мушу сказати, що я раз таки здригнувся й мимохить поклав руку на кобуру, щоб її відстібнути. Я спостеріг серед чаду й гармидеру, в куті, біля печі, постать, яка вперто дивилась на мене. Ці її розпечені головешки очей, здавалось, спалювали на мені одяг, хотіли випікти, висушити мої жили. Ці очі належали до якоїсь дівчини, що приходила забирати зі столу порожні пляшки. Я розглядив її в той час, коли їй дали чарку з горілкою і прикрикнули на неї, щоб випила. Це мабуть була якась родинна причепа, донька-нелюба, або просто служка. Всупереч усім іншим жінкам, що сиділи в світлиці, вона була вражаюче негарна, виїмково негарна. Це був якийсь покруч, заверчений у хустку, зизоватий, рябий і кирпатий. На цей раз тутешня природа поглузувала. А проте її очі, що вперто вдивлялися в мене, не були позбавлені деякого виразу, вони були добрі, вони іноді жагтіли таємною, схованою далеко-далеко пристрастю. Дівчина ця дивилась на мене із свого кута, мов тхір, наставивши рильце, доти, аж я нетерпляче зморщився. Бідна почвара зрозуміла, що це відноситься до неї, й сховалась за чиїсь плечі.

Автім моя увага занялась чимсь іншим.

Я пив доволі, менше, ніж усі, але як на мене, то аж забагато. Мене вже починав опановувати той хмільний настрій,

що ще не переходить у буйність, що тільки лиш пожвавлює думку, дає їй незбагнену швидкість і загостреність та дозволяє легко переходити в слова. Я починав поволі позбуватись своєї поваги, свого холоду, недовірливости. Мені починали подобатись ці всі люди, що мене оточували, я перестав дивитись на них, як на ворогів. Добрі, спокійні гречкосії, я хотів би їх мати за друзів. Я хотів би засісти з ними в одному колі як рівний, я хотів би жити з ними їхнім життям, їхніми інтересами, їхніми справами. Так, це все, що було — минуло. Невже на землі, у цій чарівній, прекрасній країні, треба бути завжди вовком?...

Отож мені забаглося говорити, співати, вигукувати, я насилу стримав себе. Мої вояки (я їх бачив крізь імлу) давно вже братались із тутешніми, чоломкались із ними, порозцібували мундури, пообіймались із молодайками. Їх розмова ставала вривчастою, голоси пняними, думка відмовляла послуху й плигала розбещена, витівкувата, іноді дещо сороміцька.

Я повернувся праворуч, бо почув чийсь легкий, дзвінкий сміх. Це сміялась моя з'ява в биндах і віночку, вперше за весь вечір щиро й непримушено. Її бліде личко пашіло, її очі стали веселі й дещо лукаві, зальотні. Вона дивилась на підхмелену молодицю, що танцювала із очіпком, збитим на бік. Вона сміялась із неї. Я доторкнувся її руки — вона здригнулась. По нас перебіг якийсь дивний, солодкий струм. Але вона не відняла своєї руки, вона відповіла, стиснувши міцно мою. О бідний телепень! Він сидів поруч неї, гиготів, дивлячись на танок, і не підозрівав, що дружина зраджувала його на самій же весільній учті. Правда, вона зраджувала покищо тільки одним поглядом. Але цього було досить. В її очах принишкла ціла прірва гріху, душна, тьмяна північ жаги. Мені здавалось, що я провалююсь туди весь, горю, горю й спалююсь на попіл. Зрада, на кожному кроці зрада. Може у тому й чар. Але я не думав про те в ту мить. Мені все заступала мла, мої вилиці набрякали й дудоніли. Я впивався очима в її розхилені уста, в її грішні зіниці. Вона кепкувала з мене, вона вигиналась усім своїм станом, немов чула на ньому мої обійми. Її рука стискала мою в якомусь шаленому, божевільному корчі. Ця хвилина була не до знесення. В цій хвилині наші обидва ества прагнули тільки одно одного, до безтями, до болю...

Автім хтось ударив кулаком по столі, аж пляшки здригнулись й забрязкотіли. Я схолов і оговтався. Це вдарив патріярх із молошною бородою. Йому було гаряче, він сидів тільки в самій сорочці, розхрістаній на пазусі. Мідяний хрестик підіймався разом із кудлатими, широкими грудьми. По високім чолі його спрокволу котились перли поту.

— Тихо! — крикнув господар. — Батько хоче читати. Подайте книгу!

Баби зойкнули й перестали гасати. Вони сиділи вже мовчки на лавах і, користаючи з перерви, добули ізза пазухи важкі білі бордюги грудей та годували ними немовлят.

Скрипаль із нахиленою головою так і завмер. Бубонщик скамянів. І всі стихли, обернулись, мов зачакловані, в дерево. Молодики подали із полиці на стіл грубезну, пошарпану частим читанням якусь книгу, схожу на біблію. Але це не була біблія. Батько заложив її грубим пальцем навання й почав читати там, де відкрилось, там, куди впали його очі під насупленими, мов стріхи, бровами. Це було не до знесення. Поволі, тихо почав читати старий. Рівно, співуче лягав його голос, чеканив кожне слово, важив його, обдивлявся. І за кожним словом його голос тужавів, ріс, могутнів. Він не читав, він співав і собі.

Із широченних грудей добувались згуки, як луна надри, як міць, що їй нема ні початку, ні кінця. Мої вояки зблідли. Мабуть зблід і я. Ми нараз видались собі маленькими, нікчемними, безсилим. Ми потопали в цій дрімучій надрі, ми навіть не пробували рятуватись. Ми піддалися ганебно, стратили, забули себе, ми боялись ворухнутись, віддихати.

А кругом лягла зловісна тиша. Кулі лямп, плаваючи в густій, синій імлі, заколивались. По лисинах стікав рясно піт. Павуки й жуки, молоді телепні, дівчата, навіть немовлята на руках матерів, скамяніли. Зачакловані, заслухані сиділи вони, попідпирали набряклі скроні руками, ловили кожне дригнення віі старого. Він, немов передвічний друїд, волхов, витягав перед себе руку і підкреслював нею слова.

„Схаменіться, будьте люди, гремів його голос, як весняна повідь, бо лихо вам буде! Розкуються незабаром заковані люди...“.

Я знав цю книжку, це Євангеліє степів. Ми, прийшовши сюди наїздниками, повинні були спалити його, знищити його в першу чергу. Це вона, ця грубелезна, несамовита книга, мала прикмету відроджувати це бунтарське плем'я. Це він, автор її, в смушевій шапці й кожусі, з довгими вусами, був невидимим мужицьким імператором, воеводою тих незлічених загонів, що таїлись у балках і ярах. Це його повинні були ми повісити в першу чергу. Це його голос рокотав понад степами й будив у цих чорнявих гречкосіїв спрагу волі. Це він — кість від кости, плоть від плоти їх раси визволяв її підземну енергію, розковував її і гнав уперед, мов полум'яну ріку, велет — керманіч...

Значевя чийсь гарячий віддих спалив мені вухо. „Я ждату тимувас у клуні, тільки перейти подвіря"... Я затремтів. Отже не всіх обернув у камінь вусатий чаклун із своїм словом. Отже була ще хоч у одної істоти своя, непідбита воля. Отже було ще щось більше за голос надри, за луну степів. Була — жага. Вона, окрилена волею, впала мені до ніг підстреленою

птахою. Гаряча кров її бризнула мені в свідомість. Я захлинувся нею. Біля мене нікого не було. Я підвівся — на мене дивились тільки притемнені, великі очі святих і більше ніхто. Мене не завважав ніхто. Я вийшов ізза столу, штовхався крізь синю імлу, крізь обличчя, пробивався крізь лаву запорожців із роззявленими ротами, мене ніхто не спиняв, мене ніхто не помічав. Мене тільки відсували знехотя рукою, щоб я не застував старого, не перебаранчав слухати. Правда — зненацька мене шпигонував чийсь погляд, докірливий, їдкий. Чийсь чорні очі дивились на мене із мряки, непритомні від якогось страшного почуття, що заливало їх кипучим потоком. Це була заздрість. Ці очі належали до почварної дівчини.

Похитуючись я вийшов на подвір'я. Там стояла повна ніч. Тиха, глузлива, зоряна. В садку пирскали стриножені вояцькі коні, десь у ставку рахкали жаби і звідусіль ішли, повзли таємні, химерні тіні й шепотіння. Але я не бачив, не завважав нічого. Я пройшов непевною ходою подвір'я, навмання — там у глибині бовваніла якась будівля, імовірно клуня. Брама, крихту відхилена, заспівала, коли я доторкнувся її. Морок манив до себе, кликав. Там чатувало щось, тягнуло мене, все моє ество силоміць. Я опинився в теміні. Я думав тільки про одно, я бажав одного. Мої чоботи плутались в духмянім, вязкім сіні. Там притаїлась пристрасть непоборна й розхвилювана. Тут у цій клуні було полум'я, я не бачив його, але я чув, я знав, що воно є, що воно випікає мої губи, спалює мене цілого. Ще крок-два — чув шарудіння бинд, пах квіття і ще чогось, млосного, п'яного. Чийсь руки піймали мене в теміні, чийсь уста впились п'явками в мої. О, незбагнена таємнице мороку, страшна влада цієї ночі. Ночі цієї країни, що як чаша із дивним, трийливим питвом парує до місяця, цього зеленкавого гада, що вповзає крізь шпари в стінах, ехидний, облесливий. Я знав, що це все зрада, все брехня, мій розум це розважав, але сам я не міг. Я був позбавлений волі. Тут була з'ява. Я чув, як кожний скравок її тіла запалюється під моїм дотиком, як пахнуть її вії під моїми цілунками, як ми вдох — один вогнистий струм, одне джерело, що горить, клекоче. Все відійшло. Була тільки влада тієї ночі, було тільки одно невтишене бажання, був тільки морок.

Автім щось ударило мене ззаду, по голові, щось неждане, різке, болюче. Цілу пригорщу іскор жбурнено мені в обличчя. А згодом усе спинилось, я падав, я ринув стрімголов у п'тьму, я нічого не бачив, крім п'тьми. Це мабуть був кінець.

Я не знаю, скільки часу перебував я в п'тьмі. Мені здавалось, що по моїй голові прочвалувала, гуркотячи, польова кухня, боляче врзалась у голову колесами. А потім замість голови був тільки казан, величезний казан, повний якогось кипучого варева. Насамперед я побачив жовте світло стаєн-

ної ліхтарні, що танцювало по бантах. Потім — замки рушниць, теж жовті від світла, і врешті смагливі обличчя якогось молодика та павука із довжелезними вусами. Тоді я спостеріг, що лежу на сні, що сіно біля голови мокре, липке — кров.

Павук, завваживши мій порух, посвітив мені просто в очі.
— Очуняв.

— Значить, крепка душа, — позіхнув молодик і штовхнув мене кольбою. — Вставай!

Я хотів щось сказати, хотів гукнути на моїх вояків. Але біль у потилиці осліпив мене так, як осліпила мене думка, перша думка свідомости — сталась якась огидна зрада! Я ще не второпував її як слід, ще гаразд не встиг зясувати її розумом, але я відчував усім нутром її страшну, божевільну огиду. Голос застряг мені в горлі, волосся ставало сторчма. Переборюючи біль, я сів із тяжким казаном на плечах. Але чим краще я усвідомлював собі подію, тим меншим ставав біль. Умить пройшло все: чад, хміль, ніч. Її так якби й не було. А молодик нетерпляче крикнув:

— Хіба двічі тобі казати? Вставай!

Я інстинктивно повів рукою по поясі — хотів відщипнути кобуру, моє перше почуття огиди змінила лють — я хотів боронитись до останньої краплі крові, я хотів змити нею всю ганьбу мого положення. Але кобури не було. Озброєні люди засміялись, молодик злосливо, а другий з обличчям павука так, як може сміятись павук. Вони, видно, заздалегідь подбали про те, щоб позбавити мене зброї. Я був їхнім в'язнем. Мені нічого не залишалось, як підвестись і йти за моїми сторожами. І вийшовши, я завважив, що ввесь двір повен озброєних людей. Вони сиділи на возах, на колодах, лежали на сні, проходжувались по двох, по трьох, гуторили й курили. Червоні цятки їх цигарок літали, немов вогняні метелики серед теміні, й у їх жеврінні зловісно вилискували дула карабінів, вістря кіс, осаджених на дрюках. Світло з дверей било, як і раніше, на дорогу. Там, біля хати, було ще глітніше. Вони шпалером стояли від порогу поздовж сіней, як якась почесна варта. Дебелі чвалаї, озброєні до зубів, справжня ляйб-гвардія якогось державного начальника. Вздрівши мене, вони зареготались. Я, мабуть, був справді смішний, без зброї, із сіном на мундурі, на волоссі, блідий, із затисненими до крові зубами. Регіт їх бився об сні, як герготання якихсь великих, хижацьких птахів.

Один із них, що клопочучись біля кулемета, прикуцнув на порозі, підвів на мене свою голову половика.

— А що, паночку, як же твоя молода? Пожирував?...

Я мав неподолане бажання кинутись на нього й задавити його. Я чекав ще хоч на одно слово. Всі обступили мене, дишали мені в лице міцним бакуном і розглядали мене від стіп до голови. Презирство було в цьому погляді. Воно вартувало

більш, ніж глумливі дотинки. Я стиснув зуби. Але ще один із павуковими вусами, видко старший, станувши на порозі, докірливо глянув на кулеметчика.

— Нема чого глузувати із людини. Кожному може трапитись така біда. Увійдіть, добродію, ближче.

Безумовно й він кепкував із мене. Глум шарудів його вусами, ховався в кутики вузьких очей. Цей чортівський гумор посполу з бандитською куртуазією мене dokonував. Але я переступив поріг світлиці.

Там усе змінилось. Позабирано столи й полишено тільки одного, але й на ньому не було ані їстива, ані питва. Цей весільний чад і хміль, якого похмілля прийшлося мені справляти, щез. Зникла кудись і наївна, пейзажна святочність у настрій і обстанові. Її змінила діловитість і простота. До стін прислонено цілий ряд рушниць. В куті купою лежали ручні гранати. Скрині з кулеметними стрічками, з набоями надавали світлиці вигляд арсеналу. Ніщо не нагадувало минулого. Якби не та сама піч із пташечками, образи святих, що перед ними літали ті самі рожеві й блакитні голубки, лямпи, які плавали під сволоками — можна було подумати, що це зовсім не та кімната. Автім не було часу на обзирини. Мене підведено до стола, за котрим сиділо троє людей. Старий патріярх із молошною бородою, телепень, у котрому я пізнав молодого, але зовсім не подібний до нього, придуркуватого й неповоротливого, і врешті невеличкий чоловічок із білявою гривкою, із обличчям сільського дячка.

Їх очі кольору неба й стали вперлись у мене. Це було не до знесення, я й так уже не чув себе. Я весь трусився від люті.

— Ви почманіли, крикнув я, що ви собі власне гадаєте? Де мої вояки, де моя зброя? Яким правом ви позбавили мене її, не кажучи про те, яким правом ви вчинили таку огидну зраду? Але не думайте, що вам це мине. Ви відповісте за наш кожний волосок своєю шкурою. Ви маєте в цю ж мить випустити нас на волю й віддати нашу зброю...

Всі три мовчали й не переставали дивитись на мене. Патріярх погладжував бороду, молодий прищулював очі, а білявенький дячок грався пером.

— Чуєте, чи ні? — grimнув я з пересердям: воно глушило й сліпило мене. — Яким правом ви нас вьзните?

— Помовчи, пане, зимно вирік молодий, ми тебе раніш питаємо, яким правом ти прийшов сюди? Хто тебе просив смоктати з нас кров і счиняти бешкет на нашій дідишні?...

— Буде, озвався старий, нема що теревенити. Про право краще не будем говорити, пане (він прищурих і собі око), запам'ятай лишень, що хто непроханий до нас зайде, а до того ще й бешкетує, того ми за хвіст — і на сонце. А за підступ —

не ремствує: воєнний час. От і вся справа. Читай постанову. Петре!

Білявий чоловічок узяв записаний папір, видко приготований заздалегідь, і дяківським сумирним голосом прочитав, що згідно з постановою верховного повстанського суду мене й двадцять вісім вояків мають покарати смертю. Постанова буде виконана до сходу сонця.

— Бандити! — затрясся я в лихоманці. — За кожную нашу голову заплатите сторицею.

— Тихо, пане, завважив спокійно телепень, подякуй, що не віддаємо на самосуд.

— Як бешкетуватимеш, то ще й віддамо, сказав патріярх.

А дячок докинув:

— У нас не жартують — роздеруть, або живцем як тхора в землю...

Старий махнув варті рукою. „Ходи!” — шорстко сказали вартові й перекинули на рамені рушницю.

Я зрозумів, що всяка балачка зайва. Судді розкурювали цигарки й почали розмову про друге. Моя справа була скінчена, мою долю вирішено. Ніхто мною не турбувався. Навіть у сінях моя поява вже не викликала зацікавлення. Гвардійці навіть не глянули на мене. Вони сиділи на боднях або просто на току, з рушницями на колінах, ліниво розглядали кулемет, біля якого маніпулював усе той з головою половика. Один — два погляди байдуже ковзнулись по мені. „Ну й що, як там, порішили?” — гукнув хтось із дальшого воза на подвір'ї, побачивши наші сільветки на порозі. „Порішили” — сказав вартовик. „Шкода, гудів той самий голос, варт було б і його так підкурити, як він підкурював нас”.

Мене проведено крізь подвір'я, штовхнено в темінь клуні й засунено штабу. Вартові відійшли й, посідавши мабуть на близькі колодки, гуторили з мужвою.

Я приліг на сіно. Мені нічого не залишалось, як чекати своєї черги на смерть — на кулю або шворку. Я міг справді дякувати, що мене не віддано на самосуд. Перспектива бути закопаним у землю, роздертим, підкуреним або підданим ще якимсь, ближче мені невідомим рафінованим сконам — не належала до приємних.

Ще цікавила мене доля вояків. Їх ізольовано від мене мабуть в якихсь інших господарських будівлях, положених по той бік великого подвір'я. Не приходилось думати про них. Полишені самі собі вони мабуть потратили голови і надіялись тільки на чудо. Те саме, врешті, залишалось і мені. У всякому разі вони мені, так як я їм, допомогти не могли. Вони могли тільки, зовсім справедливо, проклинати мене за каригідну довірливість. Роздумування про це було понад сили. Так нікчемно, так гупо попастись — це був край усьому. Але, видко, я ще не збагнув духа тієї країни. Хижий, страшний у своїй упев-

нености й простоті, ховався він за лаштунками ідилі, яку інсценізовано цієї ночі. Мене вбивала одна думка про це, спогад про цю хитру маскараду, вкритий сенс котрої я все ж таки розумів. А потім ця нещадимість, ця бистрість у рішеннях, ця жорстокість, якій надано навіть познаки якогось правопорядку. Я лежав на сіні із думками й глухим болем у голові. Десь, не дуже далеко, ще мабуть у подвір'ї, впав короткий постріл із револьвера, один, другий, третій, четвертий — без сумніву це починалась егзекуція. По чотирьох виводили моїх вояків і стріляли їм у лоб. Я деревів. Стрільв одначе не повторено. Видко, постановлено розстрілювати серіями. Перша серія пішла. Друга піде за якийсь час, або їй зготується щось инше, — може для відміни — осокір. Цікаво, в котру попаду я?

Ніч стояла ще довкруги. Вона заглядала в шпари між диллями, в дірки від сучків у диллях. Що я міг робити? Ті щілини були такі вузькі, що в них можна було просунути тільки руку. Клуно роблено міцно, по господарськи. Я прочовгався попід всіма стінами і не знайшов нічого, що б мені давало надію на рятунок. Я спробував видряпатись на балки до даху. Він був із нових гонт, міцно прибитих до лат. Я скочив знов на сіно й ліг. Кругом клуні безнастанно ходив хтось і гомонів, гомін стояв і на подвір'ї. Широкий, розгойданий. Я не чув слів, чув тільки хвилю голосів, що гинули серед ночі. Там мабуть над чимсь радили. Треба було покидати всі надії і здатись на ласку Божу. Я застиг і перестав думати. Хотілось тільки одного — не вмерти перед цією зграєю боягузом. Тому я постановив відпочити й зібрати всі свої сили. Мені не хотілось умирати, річ ясна, проте наша раса наїздників має ту властивість, що вміє заглушити це нехотіння смерті її красою. Іноді гарна смерть варт більше, аніж десять нікчемних життів. Я не міг врешті сказати, що моє життя належало до нікчемних, воно було бурхливе й гарне, як бурхлива й гарна є епоха, в котрій мені довелося жити, але остання ніч змушувала мене соромитись. У ній я стратив себе, стратив почуття приналежности до своєї раси, непохитної, недовірливої, пануючої над тілом раси наїздників. Я заслужив на кару. А за той час моїх невдалих спроб найти спосіб рятунку та спроб зорганізування ново розуму й волі, поплутаних ущерть подіями ночі, знов пущено серію револьверових стрільв. До мене дійшов навіть чийсь приглушений зойк. Імовірно, котрийсь із вояків благав про ласку. Мої кулаки стискались, кров припливала до чола — але я нічим, і то справді нічим, не міг допомогти моїм воякам, котрих виводили на заріз, немов волів. Я ждав своєї черги.

Автім дивне шарудіння дійшло до мого вуха.

Хтось порався біля глухої стіни, хтось працював у вуглі з того боку. Я надслухував, потім прочовгався туди, звідки

йшло шарудіння. Сіно хрустіло під мною, шовкове, дрібне, пахуче. Від того паху мені навіть боліла голова. Автім, вона й так тріщала від похмілля, скаженого вдару й думок. Кругом була п'ятьма, в углі не було ані одної щілини, ані одної шпарки. Але безсумніву хтось колунався там, де дилъ увіходить у жолоб вуглових стовпів, якимсь гострим предметом — сокирою або долотом. Я хотів відізватись, але роздумав. Загаївши віддих, треба було ждати, що буде далі. Проте надія засяла в мені жмутом проміння. Хоч, з другого боку, це могла бути якась провокація.

А тимчасом гомін голосів, як здавалось, відступив від клуні далі на подвір'я, ближче до вулиці. Хтось щось наказував, збирав, ладував. Счинялась якась метушня, біганина. Безперестану заїздили вози, товклися коні, гавкали собаки. Дзвеніли орчики, люшні, ланцюги, скрипіли осі. На вози складали гекаючи якийсь вантаж. Хтось біг із відрами поїти коні — вони стиха іржали. З голосів виділявся один — могутній, металевий голос, який належав, коли пам'ять мене не милила, до сивобородого лектора грубезної книги. Ще раз довелось ствердити, що він тут начальник. Знов — серія. Постріл, один, другий, третій... знов кілька моїх вояків пішло в небуття. Їх зісталось імовірно не більш дванадцяти, не вчисляючи мене. Отже в цілій цій роботі була диявольська система й організація. Одні лаштувались до якогось походу, другі займались постачанням, треті виконували постанову трибуналу. Все із холодною розміркованістю, із математичною докладністю. Я схильний був думати, що у всьому знати руку якогось несамовитого штабу, де генералом був цей сатана — патріярх: поет і вояк.

А праця біля стіни вже кінчалась. Дилъ знечевя відсунувся, хтось обережно відставив його на землю. Утворилась щілина, крізь яку я міг сміло пролізти. Пахнуло свіжим повітрям. Заморгали зорі. Я вистромив голову.

— Хто там?

— Свій, не бійся, пролазь!...

Голос був не то жіночий, не то дитячий. Я ще хвилину вагався, але прагнення волі заглушило всі думки. Я човгнувся крізь отвір, перекинув тулів, тримаючись руками, потім перекинув ноги й зіскочив. Від щілини до землі було не більше метра. Ця стіна клуні виходила в садок, що таємничо глядів темінню поміж невеликими деревцями вишень і слив. Садок був запущений, старий. Кругом стояв ліс кропиви, й широкі листя лопухів повертались до місяця, як парасолі. А біля стіни стояла постать мого нежданого рятівника. Це була якась жінка. Проте розглядати її не було часу. Вона схопила мене за руку й ми шугнули як куропатви в кропиву. Вона парила мені руки й обличчя, але зважати на це не було коли, тим більше, що ми втікали від смерті. Під ногами зойкнула бляшанка,

плутався кусень дроту, кувікало шкло. Сюди звалювали ма-
буть сміття. Кілька разів я спотикався, дряпався кільцями
якихсь кущиків — дикої малини або шипшини. Потім хиль-
цем, сховавши голови в плечі, ми бігли попід деревами, які
цурупалляя своїх гилок затримували нас, схоплювали мене
за волосся, за одяг. Більш запущеного саду я не бачив. Він
мабуть від літ ріс полишений сам собі, розростався коронами
листви, пнявся гиллям уширш і звиш, переплутав їх, темний,
забутий. Нарешті ми по кількох хвилинах бігу вперлись у не-
високий тин, порослий густо хмелем і диким виноградом.

Вже було по півночі. Година перша або й пізніше. Схід
злегка почав ясніти, але кругом все ще була ніч. За тином по-
чалася довга, рівна площина луки, що ген-далеко впиралась
у прикрі стрімкі стіни яру. Лукою сріблилась і переливалась у
місяці роса. Над нею стояла густа, молошна імла.

Я відітхнув і забігнув роздивитись мою товаришку. Але
вона вперто ховалась у тінь, до того мала хустку, замотану
довкруги голови.

— Тепер, — сказала вона, — перейдеш цю луку по-
під вербами, що над греблею, зійдеш на прикрень, а там жи-
тами-житами йди на схід сонця, поки не добешся, куди тобі
треба...

— А ти?

— Я піду додому. Треба, щоб у тривогу не дізнались,
що то я тебе випустила.

— А як дізнаються?

Вона подумала й посміхнулась.

— Вбють. За зраду вбивають.

— То нащо ж ти зрадила?...

Вона нічого не відповіла. Я підступив до неї ближче. Во-
на вперто відвертала голову. Я взяв її за руку. Вона здригну-
лась усім тілом, як тварина, й подивилась на мене. Я розглядив
її — я пізнав ті очі, що сверлили мене на учті. Це була та дів-
чина — покруч. Я не мав сили сказати їй що небудь. Вона бу-
ла почварна, вона була огидна.

Я стиснув тільки її рапаву, велику руку й промимрив
якесь слово подяки. Вона знечевя нахилилась і поцілувала
мою руку. Поки я встиг її вихопити — вона вже зникла в
кущах.

Це була дивна пригода, проте не було часу розважати
над нею. Я переплигнув тин і пропав у росі, в хвилях трав.
Кожної хвилі могла розпочатись погоня. Тріск пострілів ви-
разно дійшов до мого вуха. Це розстрілювали останніх із
експедиції. Я поринув ув імлу, подався попід верби й біг на-
вмання, проти себе, туди, де бовваніли стіни яру. Озирнув-
шись, я тільки бачив, як сходиться схвильована мною білява
імла, як важко лягає мій слід у росі. Кругом була тиша, непо-
рушна, глупа. Ця широченна лука, що обіймала перстеном се-

ло, занята імлою й посинена місяцем, мала в собі щось чудне, приворожуюче. Стояла тиха й мертва, повна привидів, що зливались у туман. Мені мимохить стало моторошно. Знов хвилювала мене нечувана краса цієї країни. Серце вилітало мені з грудей, коли я добився до кущиків терня, що збігали валкою із кручі. Чіпляючись за гилки, за коріння, зриваючи руки в кров, я видряпався таки з ярка. Глянув позад себе — село бовваніло в долині, залите туманом, біліло мазанками серед темної вовни садків. Просто переді мною була хаташтаб. Це осине гніздо палахкотіло огнями, оточене гулом людських голосів і іржанням коней. Півні вже піяли вдруге чи втретє. Я обернувся й шугнув у жита, мов заяць. Збіжжя шуміло мені над головою, цей могутній праліс чорнозему закривав мене цілого. Я шугнув і біг усе вперед і вперед цим зеленим морем стебел і колосків, цим безкраїм морем збіжжя. Тут уже я був спокійний, тут знайти мене було не так легко. Схід яснів усе більше. Ніч минала.

Мій одяг, мої чоботи були зарошені вкрай, зовсім мокрі. Я присідав іноді, перебігаючи межами, щоб перевести духа. Голова дудніла й тяжіла. На мундурі позапікалась кров, кров була й на руках, подряпаних шипшиною й глогом. Але найголовніше було те, що я був вільний. Треба добитись до міста й здати звіт, ганебний звіт про цю всю безглузду пригоду. І сідаючи на межі та розважаючи всі минулі події, я знаходив тільки одну думку, що не веліла мені паленіти від сорому. Це було маріння про помсту. Я обдумував її вже заздалегідь, я милувався перед часом її розкішшю. За моїх двадцять вісім вояків я зрівняю із землею двадцять вісім волостей. Я перейду їх вогнем і мечем, я діблюсь того, що ще третє покоління цих бунтарів буде вжахатись на звук мого ймення. Я тремтів на одну думку про те, якби я розправився із старим дияволом і його штабом. Але це була справа майбутнього. Мені треба було якнайшвидче вибратись із цього осинового гнізда. Я ще в його владі. Я ще у владі цих збіж, що як і вся тутешня природа, як і все підсоння, дишуть заодно з мешканцями. Дишуть зрадою, підступом, бунтом. Я не міг тратити ані хвилини, я не міг відпочивати. І зірвавшись я продирався крізь цей безконечний гай жит і пшениць, тихий і зрадливий. Ця його зелена тиша ставала жахною. Збіжжя коливались, котили хвилі, як море, сріблились колоссям до світанку і йшли, йшли в безвість. Проте вони всі будуть і є наші, принаймні цього року. Я уявив собі валки вагонів, навантажені борошном. Вони вивозять золото цієї країни, її скарб. Цього року врожай якби зумисне видавався небувалий. Я був би за те, щоб вивезти звідси все, до останнього зерна, не лишаючи навіть на засів, щоб на другий рік ці бандитські кодла спухли від голоду. Так — голод найкращий лік на цю прокляту криницю зради. Виморити її, щоб не зісталось ані старого, ані

малого, щоб дати місце новим людям, покірним, як фелляги, як вівці. Це ідея.

Мої думки, що пролітали повз моє чоло, змінюючи одну одну, спинились. Я біг уже мабуть із півтори години. Стало зовсім ясно.

Наді мною розпався намет ніжного, селединового неба, по яким звільна, повагом плили табуни снігових хмарок. Чим далі до краю, до обрію, намет жовтішав, займався пасмом дугастих видм, ізза яких викочувався щит сонця. Кармазиновий, круглий. Статочно підіймала його ця земля, хотіла жбурнути в свою кришталеву чашу небес. Чаша ця, чарівна чаша вина, знову сповнювалась пахом і тьмяністю. Знову підводився гарячий день, блідий від минулої стрічі із ніччю, зацілований нею на шовкових лугах і левадах, усміхнений, у зірками битій киреї день-юнак. І повх — мій товариш і заєць і сусол і посестри — перепілки зустрічали його, висовуючи пухнаті рильця й смішні дзьоби із зеленої хащі. І вони були п'яні вином тієї тьмяної чаші і вони пригублювали її так, як ключі диких гусей, що пролітали над моєю головою.

Жита знечевя переривались і розходились обабіч зеленою стіною. Коли б зробив один-два кроки через вузьку стежечку, я був би впав у прірву — переді мною відчинявся широкий і глибокий яр, кудюю лягла дорога. Чіпляючись за прикрень коріннями над яром, виросла величезна шапка дикої груші, що її маленькі терпкі овочі вкрили доволішню землю. Мені треба було роздумати, куди звертати.

Я ліг на землю, боячись стрінати кого небудь, виповз із збіжжя, переповз стежку й заліг за стовбуром груші. Взяв у рот одну грушечку й виплюнув — була терпка й відразу робила оскому. А тоді обережно висунув голову ізза стовбура понад яр, щоб роздивитись, що діється на дорозі. Та вмить я відсахнувся й затремтів. Те, що я побачив, було страшне, було невидане.

Цілий яр, уся дорога кишіла людьми. Я припав до землі, боячись ворохнутись, і дивився, не міг відвести очей.

Ліниво, нога за ногою, черепашним кроком сунули по колії підводи. Запряжені всуміш волами й кіньми, невеликими кіньми — гнідими, рябими, сивими, з квітами й биндами на чілках і в гривах, волами круторогими, широкогрудими, окатими, ці підводи рипіли й співали, брязчали люшнями, скиглили осями, застрявали в вибоях, спинялись і знов котились далі, вперто, повагом.

А на возах, убгавши лисячі морди в залізні плечі, сиділи на трьох кульгах кулемети люїса і максіма, новенькі, що по них ковзались багряні вилиски сонця. З вінтовками за плечима сиділи біля них на сіні або на драбинах селяни, гуторили й курили люльки. На їх грудях перехрещувались кулеметні бинди. Сиділи не тільки чоловіки, сиділи дідугани й жінки,

молодиці з дітьми на колінах, й беззубі бабусі. Пішо й кінно оточували вози юнаки, озброєні в карабіни й списи, дівчата з кольтами при боці, хлопчаки з гранатами й обрізами. Хто не мав зброї, йшов із ціпом, із косою, сторчма осадженою на кісцю, з герлигами, із штабами. А напереді, на умаянім сивім огирі їхав дебелий хорунжий, тримаючи в руці прапор, той чудесний прапор цієї країни, що на ньому так ніжно й зловісно поєднались блакить із золотом, небо із пшеницею; їхав, високо здіймаючи символ волі й добробуту, Богом даний знак селянської держави. Рівно й розмірено йшла ця валка. Не було в ній нічого від орди, від навали. В порядку, ніким назовні не кермованим, йшла незліченна пейзанська армія в повстання. І саме, коли хорунжий розгорнув прапор нарівні із грушею, за якою я лежав, червононогі дівчата почали співати пісню. Її підхопили хлопці й юнаки, нею зайнялись підводи із дідами, бабами, молодицями й чоловіками так, як сухий покіс трави займається вогнем. З розмірним кроком волів і коней, із тактом, вибиваним люшнями й орчиками, із цокотом відков, залунала яром пісня.

Гей у полі вітер віє,
а жито половіє —
а козак дівчину та й вірненько любить,
а занять не посміє...

Дивна була та пісня, широка, як моря жит, співуча, як вітер понад ним. Було в ній щось жагуче, таємниче й чарівне, як і вся ця країна, що її зродила. Чулася в ній міць невгнута, страшна потуга чорноземної раси, що йшла долі яром. Я зрозумів, що під таку пісню вмирають. Вмирають і не шкодують того. В довгих віях молодиць, у сумному посміху юнаків, у навислих стріхах брів їх батьків, у бичачих порепаних карках дідуганів родилась та пісня, боевий марш цієї країни. Йшла армія, велика повстанська армія, боронити своїх меж, своєї землі. Не зрада, не підступ, не хитрість — ні, сила широкоперсна, споконвічна володіла цією армією, шикувала її лави. Тяжка була її хода, претяжка. Давно вже завернув хорунжий, вибрався із ярка, далеко вже маяв його стяг, а лавам не було кінця. Чергою вилискували рушниці й кулемети, їжились списи і все ще міряла пісня степу крок людям і тваринам.

Сидить голуб на дубочку,
а голубка на вишні —
ой скажи, скажи та й серце дівчино,
а що маеш на мислі...

Я не лічив уже підвод. Їх було тисячі. І я, наїздник, почув, що краплі холодного поту виступили мені на чоло. Душа моя трусилась, справді загнана в пяти. Пісня та давила мене, чавила мене як малу, нікчемну комашку. Я не міг боронитись. Перед нею, я стратив себе. Я був ніщо супроти цієї жорсто-

кої пісні, супроти тих тисяч, що ліниво йшли, не припускаючи, що я так близько. Ішли своєю дорогою. Сходило сонце, кричали чайки, сокотали дрохви, шелевіли жита.

І знятий жахом, незбагненим, диким жахом, я зірвався й побіг геть назад у збіжжя. Біг, спотикаючись об ріллю, плутаючись у буйнім, колосистім житі, сполоханий як сусол, як перепілка, мокрий від роси. Біг, куди ведуть, очі, біг мов сновида, мов причинний, щоб тільки відбігти найшвидче від тієї немилосердної пісні, біг, рятуючи рештки розуму, геть із тієї почварної і чарівної країни.

ЄВГЕН МАЛАНЮК.

Листівка

Вчора — там, а сьогодні — деінде.

Цей неспокій — щоденний хліб.

...І вже віє від Унтер ден Лінден

Ніжний подув розквітлих лип.

Плинуть білі незнані трамваї,

Гомонить незнайома юрба, —

Чом же в серці немудрім співає

Недоречна херсонська журба?

Глянь навколо:

Юнацькі обличчя —

З металевою синню в очах,

З гострим знаком суворого клича,

Що сполучує радість і жах,

Що єднає молодших і старших....

О, нестерпні пломена мети!

Тільки в ритмі державного маршу

Так потужно, так весело йти.

Уривок із поеми

... І йшли віки, одним ярмом закуті
Плакаючи каліку і раба.

Зрадливий, хитрий, темний і ледачий
В гнилосім тлінні мертвої душі
Він викохав собі павуче серце:
Мале, скоцюрблене, трусливо-люте,
Ненависне і заздре на величність,
Покірливе на низість ханських стіп.

І ось лишав беззахисною землю
Й, тікаючи, стромляв у ню свій спис...

І ось міняв залізний лад держави
На хижий свист чужого батога....

І продавав на страту свого князя...
І тупо йшов отарою в ясир...

* * *

Підточена, поламана й затрута,
Рослиною, що вирвана з корінням
Ударами важких вітрів азійських,
Котилась Русь, як перекотиполе,
Чіпляючись останніх рубежів,
Де під орлами Риму виростили
Священним пругом готиків стримких
Навік опанцеровані народи.

Там битви і молитви трудну путь
Проходили не в лагоді Еллади,
Не під безсилу мудрість Візантії,
А у міцній суворості зусиль,
Напружених божественним законом:
То мідний гул незломних легіонів,
Що крицею єдиної руки
Кермовані, ішли в огонь побіди!

1930.

Заповіт Головного Отамана С. Петлюри

(В десяти роковини Його трагічної смерті).

Винесений долею на чоло української влади — покійний Головний Отаман не був її сліпим зряддям. Це його визначна індивідуальність, його розум, знання й відвага зробили його керманичем Укр. Народньої Республіки. І на цім високім становищі Петлюра і словом і ділом виказав, що він справді діяч державний. На жаль, іще не написана повна й докладна біографія Покійного Головного Отамана, що навіть виявила б перед нами всю глибину його державного чину; ще не зібрані й не видані його твори й листування, де розсипав він скарби державно-творчої думки. Та поки це станеться, хочу я, в пам'ять десятої річниці трагічної смерті Головного Отамана, подати бодай коротенько думки його про працю на еміграції та про нашу майбутність, вибрані з його

недрукованих листів. Висловлені 16 літ тому — задержали вони свою актуальність і на сьогоднішній день та можуть нам бути за дороговказ у найважливіших питаннях української державно-політичної акції. Особливо цінний із цього погляду лист С. Петлюри до прем'єра міністрів А. Лівичького з 28. XI. 1920, де розсипано багато цінних завваг, думок і вказівок.

Почавши з критичної оцінки ситуації, взаємовідносин між союзними урядами — українським і польським, Симон Васильович переходить далі до оцінки воєнних подій, що закінчилися упадком Укр. Нар. Рес. Безстороння оцінка цих подій каже йому кваліфікувати їх „не як ліквідацію нашої державности, не як ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію одної з спроб боротьби з окупантською владою на Україні”. Отже боротьба не скінчена, рук опускати не смієм. Що ж робити? Про те, як дивився Головний Отаман на завдання українського національного уряду на еміграції, свідчать отсі його власні слова з згаданого вище листа: „**Опинившись в умовах перебування на чужій території, правительство не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї державної роботи**, а, навпаки, вжити всіх заходів до скріплення свого становища й зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України. Ці завдання я поділив би на дві категорії. До першої відношу комплекс певних заходів політично-дипломатичного характеру, що мають за мету заінтересувати долею УНР. рішаючі світові чинники. До другої категорії відношу: 1) заходи, спрямовані до заховання нашої армії, яка перейшла на терен Польщі, та її реорганізацію, 2) реорганізацію самого Уряду в цілях приспособлення його до потреб майбутньої боротьби і 3) консолідацію всіх сил громадських у суцільне й однолите ціле, перейняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед Державою.”

Далі пропонує Петлюра Урядові інформувати рішаючі круги Європи про українську справу. Ділову мову з цими чинниками муситься знайти за всяку ціну. Задля цього Міністерство Закордонних Справ мусіло дати точні директиви нашим представництвам за кордоном, а їх працю взяти під систематичну контролю. Уряд УНР мусів переводити ясну лінію у своїй політичній роботі за кордоном, бо „представництва вели політику на власну руку, не рахуючися ні з реальним відношенням сил на Україні, ні з державними інтересами її, оскільки вони залежать від міжнародних відносин, та підпадаючися впливу тих держав, при яких вони акредитовані”.

„Змагання кожної з новітніх держав, що стремлять до самостійного життя, маючи в своїй основі великі ідеалістичні мотиви об'єктивної цінности, переконуючі в справедливості цих змагань кожного — ніколи ще, як учить історичний досвід, не могли найти підтримки й допомоги з боку інших

держав без реального заінтересовання останніх долею новітніх держав і народів. Таким, може й тяжким і тернистим шляхом, що вимагав жертв — будувалися в минулому Румунія, Сербія, а за наші часи Польща, Югославія, Грузія, Латвія. Таким єдино-можливим шляхом повинні піти й ми у своїй праці для збудування нашої Держави. На свої тільки власні сили — як про це говорили і говорять деякі круги нашого громадянства — ми покладатися не можемо, як не можемо ми збудувати держави, додержуючися вимог територіяльного максималізму, — як не можемо ми добитись державної незалежності без певних матеріяльних жертв в обсязі економічного життя краю.” Ці жертви, — каже автор далі, — як учить той історичний досвід згаданих вище новоповсталих держав, сторичею виплатиться, і то вже в найближчому часі.

На думку Петлюри, Україна повинна стати центром уваги для таких державних утворів, як Кубань, Дон, — бо вона повинна підтримувати федералістичні течії Терського, Донського козацтва та Союзу гірських народів, перетворивши їх у конфедералістичні, — не забуваючи разом із тим про останнє звено в ланцюзі Чорноморського басейну, дружню нам Грузію, яка хоч і віддалена від нас далекими просторами, але при нормальному стані річей може представляти реальний інтерес для нашої державности.

Розуміючи відповідальність і складність начеркненої вище праці, вважав Головний Отаман за конечне до такої відповідальної праці „притягати лише тих, хто має відповідний стаж, знання й інші відповідні дані”. А тому передовсім пропонував термінові місії, що свою працю протягали, зліквідувати негайно. Муситься дбати насамперед про армію: „нашим моральним і державним обовязком дати війську останню копію державних ресурсів”. Загалом на військо Петлюра звертав найголовнішу увагу. Він, напр., уважав за потрібне видавання спеціальної газети*) „в цілях інформації нашого воцтва й установалення серед нього єдиної думки й одної волі, спрямованої до одної мети — повернення на Україну в цілях відновлення української державности”.

С. Петлюра вважав за потрібне пристосувати й державний апарат до нових, змінених еміграційних умов, а для цього скасувати міністерства, в яких праця не провадилася, та звести число урядовців до мінімуму.

Зокрема уважав за необхідну, що відповідає інтересам справи, підготовчу і творчу роботу Уряду щодо кодифікації законів УНР, їх видання друком, а також вироблення та видання ріжних інструкцій, статутів та інших видань. Пропонував організацію ріжних курсів для наших урядовців, організував у Каліші курси старшин Генерального штабу, курси для

*) В тій цілі заснував він військовий журнал „Табір”.

виховання воєнних священників, наказував організувати різні варстати праці для вояцтва. „Консолідація сил нації для одної великої цілі збудування самостійної Народньої Республіки мусить бути” — писав і казав він — „одною з чергових і невідкладних задач Правительства”. Тому дораджував „звернути пильну увагу на нашу закордонну еміграцію, прищепивши їй дух здорового державного інтересу до чергових завдань державного будівництва і почуття національно-державної дисципліни”.

В листі з 3. XII. 1920. на імя міністра закордонних справ підкреслює Петлюра, що „до цього часу за кордоном нема друкованого видання, яке б дало історичний огляд нашої боротьби з перечисленням відповідних актів, що свідчать про нашу суверенність та незалежність, а також про визнання нас з боку тих чи інших держав... Уважаю за конче потрібне — пише він, — щоб Міністерство Закордонних Справ приступило до такого видання і дало йому назву „Синьо-Жовта книга”; до цієї книги мали завести всі документи, що торкаються історії нашої боротьби за незалежність України“.*) Слід піднести, що Головний Отаман звертав увагу загалом на всі прояви нашого життя. Особливого значіння надавав Головний Отаман навчанню української молоді — військової й цивільної — в чужих державах. Завжди певний нашої перемоги, кликав всі здорові елементи нашої еміграції, розкиненої по цілому світу, як найбільш напружити працю.

Сам не знаючи втоми, вимагав і від інших інтензивної праці, вказуючи чи то громадським діячам, чи організаціям, ученим і студентам, що вони мають робити, щоб досягнути поставлені цілі на славу Україні. „Повинні ми за всяку ціну видобути з себе найбільшу енергію для цієї справи і здобути найбільший розголос для неї в світі. Це завдання — сьогодні, перед обличчям страшної катастрофи, яку переживає Україна, є для нас історичною місією і святим обов'язком“ (лист із 26.V. 1922). „Сьогодні бо,—писав він,—щодо війни чи сутичок з большевиками ситуація непевна: 30% за війну, 70% — проти“ (лист із 16. IV. 1922).

Головний Отаман надавав рішенням значіння праці організованої еміграції й живим зв'язкам з Україною. На його погляд, **наш Державний Центр** повинен: 1) Схоронити традиції і придбання державної боротьби, 2) Бути здатним до підписання відповідних умов державного характеру в разі потреби, 3) Виконувати, так само в разі потреби, функції репрезентативні. До Д. Ц. повинні бути покликані люди за персонально-річевою ознакою, працездатні, фізично-здорові, люди з ініціативою та енергією, державно сталі і в праці витривалі. Програма праці, що її подав Петлюра Раді Міністрів,

*) Така книга вже виготовлена й чекає на друк.

актуальна ще й сьогодні. Ось вона: 1) Пропаганда української справи за кордоном; ставлення певних завдань представникам Укр. Народньої Республіки за кордоном; використання міжнародніх зїздів та конференцій через заступництво на них представників української опінії чи відповідних українських угруповань; використання міжнародньої преси в цілях популяризації Української Державної справи, устанавлення звязків із впливовими фінансовими чи економічними асоціаціями та концернами в тих самих цілях. 2. Справи культурно-освітні, пропаганда та опіка над культурно-освітніми установами на еміграції (школи, преса, видавництва); організація нових таких устанав у звязку з потребами; утворення певних культурно-освітніх цінностей (книжки, виклади, дискусії) для поглиблення й розвитку української державної ідеології серед еміграційного громадянства, організація духової інтервенції на Україну: кольпортування туди книжок, газет, журналів, тощо; опіка над культурно-освітніми потребами таборів. 3. Справи військові: безпосереднє керівництво таборами; оздоровлення, як фізичне, так і моральне, інтернованих вояків через приміщення їх на роботи (по змозі організовані частинами) та збереження певних організаційних комірок (штаби); утворення військової літератури, як наукової, так і популярної, систематизація дотеперішнього військового законодавства, устанавлення контакту з частинами, виведеними на роботи, через відвідини й листування.*) 4. Державний Секретаріят: провадження канцелярії Д. Ц., протоколів засідання Ради Міністрів; збереження архівів із переведенням систематизації. 5. Справи фінансово-економічні: відшукання засобів для утримання Д. Ц. і його устанав та переведення програмових завдань праць Д. Ц., утворення матеріальної бази для праці Д. Ц. і еміграційних осередків через організацію українських комерційних чи фінансових підприємств. „Увесь Д. Ц. в цілому повинен поставити собі зокрема два завдання, яким я надаю велику вагу, а саме: а) утворення єдиного національного фронту і б) обґрунтування та поглиблення української державної ідеології.**) Крім того, Д. Ц. повинен основно, всебічно студіювати сучасний стан на Україні, використовуючи для цього не тільки большевицькі, але й інші джерела. Результати таких студій повинні опрацьовуватись для ширшого відома і оголошуватись в наших виданнях“ (лист до Голови Ради Міністрів із 21. VII. 1923).

Як бачимо, завваги, вказівки та накази С. В. Петлюри, що їх ми навели вище, актуальні й на сьогодні. Слід зауважити, що не одна думка, висловлена ним кільканадцять літ тому, вже здійнилася. Нашим завданням було показати на цих ко-

* Головний Отаман дбав також про приміщення старшин до шкіл та чинного війська.

**) Підкреслення наше.

ротких прикладах усю передбачливість міркувань і заходів покійного Головного Отамана, їх велике державно-творче значіння. В світлі їх іще з більшою виразністю вирисовується могутня індивідуальність С. Петлюри й увесь безмір нашої втрати з його передчасною трагічною смертю.

Будьмо ж достойними його учнями — йдім слідом його заповіту.

СТЕПАН СІРОПОЛКО.

До характеристики С. В. Петлюри, як людини

(Сторінка зі спогадів.)

В своїй статті „З життя української кольонії в Москві“ (кал. „Дніпро“ на 1927-й рік) я вже згадував про те, якою надзвичайною пошаною та любовю користувався С. В. Петлюра серед українського громадянства в Москві. Як редакторові журналу „Украинская Жизнь“ та фактичному репрезентантові української кольонії в Москві, С. В-чеві доводилося стикатися в Москві з багатьма представниками різних поступових кол громадянства — російського, білоруського, польського й ин. І тут, на ґрунті української справи, С. В. близько зійшовся з деякими визначними вченими, письменниками та громадсько-політичними діячами. Зпосеред росіян назву тут насамперед акад. Ф. Є. Корша, що був щирим приятелем українського народу; В. П. Обнінського, основника „Союзу автономістів-федералістів“ і редактора журналу „Народы и Области“; С. П. Мельгунова, редактора журналу „Голос Минувшаго“ й голову товариства „Задруга“, яке видало зрадаговані редакцією „Укр. Жизни“ книжки — „Українській вопрос“ та „Галичина, Буковина и Угорская Русь“; І. О. Белоусова, поета й перекладача поезій Т. Шевченка на російську мову. З білорусів назву п. Цвікевича, що потім брав активну участь у білоруському національному русі; з поляків О. Р. Ледніцького, в будинку якого нераз відбувалися збори поляків, українців і росіян для обговорювання актуальних політичних і національних справ; Л. Козловського, видатного журналіста, співробітника „Русских Ведомостей“, і т. д.

Безперечно, С. В. умів притягати до себе людей завдяки своїй щирості, лагідній вдачі, джентльменській поведінці, а головне твердості своїх переконань. І справді, С. В. був рівний як із „сильними миру цього“, так і з непомітною, сірою масою — козаком, селянином чи робітником. Для кожного з них знаходилося в С. В-ча й привітна усмішка, і ласкаве слово,

і щира допомога. Доводиться тільки висловити глибокий жаль, що серед оточення С. В-ча знайшлося чимало осіб, які надуживали його готовість прийти кожному з матеріальною допомогою, та не подумали зі свого боку відплатити йому тією самою монетою тоді, коли С. В. сам перебував у тяжких матеріальних обставинах на еміграції.

І цю саме рису свого характеру С. В. виявляв і в Москві, де матеріальне положення його самого було дуже скромне, не виходючи поза рівень матеріального положення пересічного інтелігента. І все ж, живучи в Москві, С. В. завжди давав у себе притулок то землячці з маленькою дитиною, — таких квартирантів неохоче пускали ті, що здавали в Москві кімнати, — то студентів-земляків, який не в силі був винайняти звичайну студентську кімнату.

С. В. особливо журився інтересами студентської молоді та вояків, — про це появилася в друку ціла низка спогадів, дещо про це писав і я в статті, вміщеній у збірнику пам'яті С. В-ча, а тому не стану тут повторюватися.

Може ніщо так не свідчить про характер людини, як його ставлення до дітей, не тільки своїх, але й чужих. Отож хіба не зворушливий хоча б той дрібний факт, що, виїжджаючи з Варшави до Кам'янця-Подільського, С. В. не забув пригадати тамошніх малих пластунів і розпорядився придбати для них футбольний мяч. Скільки втіхи вніс цей подарунок Головного Отамана в малорадісне життя наших дітей! Або в листах до мене С. В. майже кожного разу додає одно-два речення спеціально для когось із моїх дітей: „Для Стецька певно буде цікавим, що наші марки продаються колекціями в крамницях у Будапешті, тільки ціна невелика: 800 корон за колекцію, з ласки та мудрої політики наших міністрів фінансів“ (лист із 21. січня 1924 р.); „Для Опана може цікавим буде, що в Швейцарії, здається, половина людности всіляким спортом займається, через що ніякі „завіральні“ ідеї їй до голови не лізуть“ (лист із 9. червня 1924 р.).

Дозволю собі навести ще один епізод, який, на мій погляд, дуже добре характеризує С. В-ча. Підчас наступу Муравйова на Київ С. В., як відомо, став на чолі Українського Гайдамацького Коша Слобідської України, а дружина з донькою (під прибраним імям) залишилася в Києві. Большевицькі агенти дізналися про це й настирливо шукали родину С. В-ча. Тому, що агенти вже натрапили на слід, залишатися надалі дружині С. В-ча — Ользі Опанасовні з Лесею в тій квартирі, де вони перебували, було небезпечно. Отож одного вечора Ольга Опанасовна з Лесею явилися до мене, щоб перебути в моїй кімнаті до наступного дня, бо зранку свої люди мали переправити їх у надійне місце. Я тоді саме не ночував дома, бо не міг дістатися з Подолу додому через стрілянину навколо духовної семінарії. Мій господар — відомий

у Києві лікар-українець—з певним ризиком небезпеки для себе улаштував О. О-ну з Лесею в моїй кімнаті, і все обійшлося гаразд.

Майже за рік піднялося повстання проти гетьмана. Син мого колишнього господаря — студент — вступив до загону гетьманських добровольців, щоб боротися проти повстанців. Після вступу українського війська до Києва хтось із сусідів мого господаря доніс нашій контр-розвідці про поступовання цього студента, так що на цей раз уже йому довелося переховуватися в Києві поза домом. Положення батьків цього студента було розпачливе. С. В. дізнався про це й дав знати їм, що добре було б вирядити сина на якийсь час із Києва. І справді, коли за кілька день цей студент вернувся додому, то вже ніхто його не турбував.

Не знаю, може дехто добачить у цьому вчинку С. В-ча вияв зайвої шляхетности або пояснюватиме його тим, що в даному разі справа йшла про відплату за ту послугу, яку зробили мої господарі С. В-еві, даючи родині його притулок, бо коли б не це, то С.В., розуміється, не міг би так поблажливо поставитися до ворога. На це можу сказати, що С. В. завжди відстоював принципи: лежачого не б'ють. Тому-то С. В. і дозволив добровольцям, що засіли в Педагогічному Музеї, відіхати з Києва до Німеччини—не вжив проти них ніяких гострих кар.

Ці риси характеру С. В-ча — м'яккість і шляхетність — не завжди могли зрозуміти навіть ті, хто добре знав С. В-ча. Бодай д-р Д. Донцов не може подарувати С. В-чеві того, що він лишався тим самим С. В-чем і тоді, коли почала вирисовуватися його роля, як майбутнього вождя, а ще більше, коли С. В. став справді народнім вождем. „Він (С. В.) — так висловлюється д-р Д. Донцов — не став понад масою, лишаючись зв'язаним із нею тисячею ниток... Я бачив його колись за гетьманщини в великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною зіркою, сяючи тільки в хвості якоїсь великої чи малої Ведмедиці, у величезній, святочно настроєній юрбі, оваційно його вітаючій, і — я бачив, як він цілувався з кількома з оточення. В цей вечір я почав сумніватися в цій людині, в котру мені *faute de mieux* хотілося вірити. Бо народній вождь не сміє цілуватися ні з ким(річ іде, розуміється, про бридшу половину людського роду), він може когось цілувати, ніби спускаючись до нього, уділяючи йому ласки. Цього він не вмів... Він був тим, котрому ідею боротьби з Росією в найнеможливіших обставинах удалося зорганізувати і довший час вести, і тільки особиста заздрість або тупість його противників може не признавати йому цього. Але багато він не бачив. Не бачив, що часи Гарібальді минули, що цій силі, цій дикій енергії, котру розвинула большевицька Росія, треба було протиставити щось рівновартне.

Але для того в нім було забагато м'яккості й шляхетності. Так само і в політиці внутрішній бракувало йому цього геніального цинізму, з котрим відносився, напр., до своїх якобінців перший Бонапарт." („Підстави нашої політики“, ст. 173).

Так, С. В. завжди був зв'язаний тисячею ниток зі своїм народом, завжди залишався самим собою, гуманною й шляхетною людиною, бо м'якість і шляхетність були властиві риси його характеру. Тут не було з його боку ніякої манірності чи пози. Згадуючи С. В. Петлюру, як громадсько-політичного діяча, як національного вождя й героя, ми не можемо нехтувати й тої сторінки його життя, яка відкриває нам образ С. Васильовича як людини.

МИКОЛА МИРОНОВИЧ, полк.

Між молотом і ковадлом

(Спомин про історичну нараду в Старо-Костянтинові).

В листопаді 1919 р. розігрався сумний епілог кривавої боротьби за свободу й незалежність України. Армія УНР під проводом начального вождя Симона Петлюри, загнана в тісний кут старокостянтинівського повіту, боролася до останньої краплі крові, героїчно відбиваючись на два фронти. З одного боку натискала на неї „червона“ армія з полчищами моряків і наймитів-китайців, з другого — добровольча армія ген. Денікіна насідала цілою силою своєї кавалерії й панцирних поїздів.

Українська армія буквально знемогала. Морив її голод, холод, брак відповідного екіпунку, плямистий тиф. Не було зброї, амуніції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезинфекційних засобів і перев'язочного матеріялу. Армію обтяжали величезні обози з тяжко-раненими й хорими на тиф, яких милосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь. Українське військо тримало тільки при житті гаряча любов до незалежності батьківщини та віра в те, що Отаман виведе її з цього неможливого пекла.

Щоб зберегти армію від цілковитого розгрому, Отаман Петлюра вислав делегацію до ген. Денікіна, пропонуючи припинити боротьбу й звернути свої сили проти спільного грізного ворога — большевиків. Відповідь від Денікіна прийшла такого змісту: „Нікакой України нет, не било і бить не может. Росія — єдина і неделіма“.

Шукати союзників не було де. Відступати також не було куди: околиці Старо-Костянтинова були останньою редутною незалежної України. Лишалася єдина надія на договір із

Польщею. Ця вимога диктувалася дуже сумним станом армії. Здесяткована тифом й винищена невпинною боротьбою, вона начисляла в дивізіях по 300 і навіть 200 багнетів, включаючи сюди хорих і ранених. Тримався ще сяк-так полк Чорношличників під командою полк. Дяченка та офіцерська школа в складі 1. дивізіона кавалерії й 3-х сотень піхоти під командою ген. М. Шаповала й полк. М. Мироновича.

Отаман Петлюра часто йшов із палицею в руці в одній лаві з піхотою, підтримуючи дух воячників словами бадьорости й власним прикладом. Одначє були моменти заломання тої загартованої волі, коли він бачив безсилість свою й відданої йому жменьки найліпших синів батьківщини. Я сам бачив, як підчас вечірньої молитви, коли співано народній гимн, Отаман, чуючи ридання козаків від зворушення, сам ледви стримував на очах сльози.

І ось останнє місто на шляху відходу армії — Старо-Костянтинів, переповнене раненими, хорими, військом і валками. Тут уже стояв генеральний штаб і всі центральні установи. Довкола нього, на віддалі всього кілька верстов, був уже бойовий фронт, звідки виразно долітали звуки рушничної стрілянини й детонації гарматних вибухів.

Оголошено останню рішучу військову нараду начальників усіх відділів із Головним Отаманом на чолі. Місцем наради призначено гімназіяльний будинок.

Було то надвечір. В повітрі стояла темінь. По великих саях і коритарах будинку нервово ходили отамани та полковники й палили папіроси. В очах у кожного було написано: „Що ж далі?“

Усі були знесилені, зламані, знеможені переходами. Кожен був досвідченим вояком і мав за собою 5 років тяжкої фронтової служби, але надлюдські зусилля всіх виснажили.

Прибули на нараду й люди знання, науки — офіцери генерального штабу, міністри. Всі — перейняті важністю хвилі й історичного моменту.

Серед загального мовчання, ледви чутного шепоту й виразного пригноблення найголосніше й найбундючніше поводився отаман Волох, явний виразник зеднання з більшовиками. Високий, широкий у плечах, із великою бородою, убраний у селянський кожух — був він типом мало культурним, із прихованими розбійницькими інстинктами. Дуже дивувало те, що Отаман Петлюра взагалі терпів цього непевного ватажка, що приспішив у кінці ліквідацію армії й спричинився до забиття отамана Божка. Мав він численний відділ відданих йому козаків, з якими поводився деспотично.

В будинку гімназії панував прибитий настрій. Цю прибитість збільшував морок: міська електривня не функціонувала. Темряву ледве освітлювало кілька свічок, яких у місті також бракувало.

Але ось счинився рух. Ввійшов Отаман Петлюра з своїм незмінним адютантом, полк. Чоботарьовим. І дивно: в момент його появи на салі блиснули електричні лампки.

— Добрий знак! — сказав Отаман втішено.

Після привітання, спираючися на палічку, проникливим поглядом подивився він на присутніх. Сумні сірі його очі свердлували наскрізь кожного, немов хотіли назверх витягнути з людей таємниці їх душі.

Порядок нарад складався з трьох головних точок, які треба було докладно обміркувати. А саме:

1) капітуляція армії й, коли так, то капітуляція перед ким: перед ген. Денікіним, чи перед червоною армією?

2) розпорошення по цілій Україні, щоб піднести повстання в запіллі;

3) прорив фронту й продовження боротьби, звичайно — партизанської.

Отаман Петлюра відкрив засідання й тихим, але твердим, голосом заговорив:

— Зібралися ми, панове, на рішучу нараду з причини критичного становища, в яким опинилися. Наша армія, оточена подвійним ворогом, позбавлена всяких засобів до життя й боротьби. Ми здесятковані тифом, без зброї й амуніції, без допомоги лікарської для наших ранених і хорих. Про нашу жменьку героїв, що бореться за ідею свободи України, забув цілий світ. Коли не згинемо, хотів би побачити колись Європу: тепер вона не доцінює небезпеки, яка йде зі сходу й яку ми стримуємо нелюдськими силами. Сьогодні мусимо ясно собі усвідомити, що залишені на власні сили. Ніхто нам допомоги не дасть. Капітуляція як перед „червоними“, так і перед „білими“ — значила б перечеркнути назавжди або на дуже довгий час ідею, за яку боролися, а саме ідею непідлеглости України, яку „де юре“ признали всі європейські держави і навіть радянська Росія. Самостійно провадити боротьбу вже не можемо. Залишається один можливий, але почесний вихід із цієї ситуації: мусимо ввійти в пертрактації з Польщею, з якою не маємо ні війни, ні миру. Польська армія під проводом свого вождя, просякнутого демократичними ідеями, бореться ще за свої грониці з нашим спільним ворогом, з большевицькою Москвою. Мусимо лучитися з Польщею, щоб мати хоч одного союзника й приятеля. Мусимо порозумітися з урядом польської республіки, інтереси якої не тільки не розходяться з ідеєю існування вільної України, а, навпаки, звязані з нею.

Загальну мовчанку перервав отаман Волох. Він похмуро заявив:

— Краще залишитися самим, або годитися з самим чортом, ніж порозуміватись із поляками.

Отаман Петлюра уткнув свій сумний погляд у Волоха й лагідно завважив:

— Цікавий я знати, чи ви б могли існувати на світі і не провадити ніяких інтересів навіть із найближчим сусідом? Чи довго б ви витримали самі? Думаю, що недовго. Мусимо й повинні шукати опертя об Польщу, народ селянський. З ним вяже нас майбутнє й історія. Звідти йде Захід, поступ, цивілізація, культура. А Москва що нам дала й дасть? Тульські самовари? Чи буде то білий царизм, чи червоний деспотизм — Москва завжди залишиться незмінна: завжди буде тягнути тільки зиски з легковірного українця й його багатой землі, не даючи в заміну нічого. Поляки пережили неволю, вони може скорше зрозуміють инший утиснений народ і допоможуть йому визволитися з кайданів неволі. За це дістануть нашу допомогу в разі потреби.

Велика тиша оповила гімназіяльну салю. Всі начальники зробилися сумні, схиливши голови. В очах у деяких блищали сльози.

Хвилинний настрій захотів використати знову для своїх плянів отаман Волох. Тепер уже голосно він крикнув:

— Коли піддаватися, то тільки большевикам. Вони проголосили вже Україну непідлеглою, дають свободу, самоврядування. Адже то наші люди, брати. Робимо ми помилку, що боремося ще й досі з ними. Треба це направити й увійти негайно з ними в порозуміння.

Повстал велика буря, завязалася гаряча полеміка й дискусія. За проектом Волоха не пішов ніхто. Ніхто також не порушив питання про можливість зеднання з Денікіним. Отаман Петлюра переконав присутніх у необхідності прилучити свою армію до польської, як факті найльогічнішому й найпочеснішому в даній ситуації.

Нарада скінчилася відспіванням народнього гимну. Всі співали розчулені до сліз, з жалем, з розпачем, з глибокою вірою, що „Ще не вмерла Україна“.

Справу вирішено. Армія мала швидко відходити, рятуючи чи рештки живих, до польської грониці.

Серед глибокої ночі всі зайняли свої становища. З двох сторін у тиші листопадової ночі розлягалася потворна канонада. То большевики й денікінці добивали рештки українських героїв. Українська армія, в якій було 50—60% хорих на фірманках, з боем відходила на захід. Тих, що вмирили, залишали по селах, але ті, яким гарачка не відібрала ще свідомости, волочилися за своїми, вірячи, що втримаються.

Кілька днів пізніше отаман Волох здійснив свої тайні заміри. Напав уночі на державну касу в містечку Любарі, в якій переховувався скупий капітал української армії, й утік із нею до червоних. Українська армія, до останнього знищена, хора, голодна, перейшла нарешті грониці Польщі.

Один тільки ген. Омелянович-Павленко з своїм лицарським відділом прорвав фронт і пустився на зади ворога. I

тут — річ дуже рідка в подіях світу — з жменькою героїв громив майже півроку ворога, як „червоного“, так і „білого“, провадячи зухвалу партизанку. Тільки вліті 1920 р. він прилучився до української армії, що під командою Петлюри йшла на Київ спільно з польською армією.

ХАРИТЯ КОНОНЕНКО.

Мої зустрічі з Богданівцями

(Спогади).

Саля Педагогічного музею, в якій відбувалися засідання Центральної Ради, вщерть набита публікою. Відбувався не то якийсь зїзд, не то засідав пленум Ц. Р., — вже не памятаю. Душно і нема чим дихати. Електричні лампи з трудом просвічують тяжке повітря. У довгому коритарі, що йде навкруги салі, чути принадне дзенькання шклянок, що вибликує на язика смак лімонади, чи хоч зельтерської води. На естраді нудно щось мимрить невідомий мені панок, а Михайло Сергієвич Грушевський, по звичці, похитує головою, хоч, здається, й не слухає промовця.

— Харисю, ходім пити щось, — шепоче мені М. Є. Малиш-Федорець (тоді найкраща артистка театру М. К. Садовського).

Я радісно хитаю головою на знак згоди й ми виходимо на коритар. Але тут виявляється, що у обох нас нема з собою грошей. Мені не хочеться вертатися до салі до дядька по гроші, бо сидить він у далекій льожі і моя метушня звернула б на себе увагу. Вирішуємо шукати М. К. Садовського, що вийшов із салі трохи раніше від нас. Нам кажуть, що він пішов десь сходами нагору і мабуть сидить в авіаційному складі.

Напівтемними сходами ідемо нагору і ще темнішим коритарем блукаємо від дверей до дверей, прислухуючись, чи не почуємо десь голосу Миколи Карповича. Світло, що падає з щілини трохи відхилених дверей, притягає нашу увагу і, підійшовши ближче, чуємо, як Микола Карпович щось із запалом оповідає. Відхиляємо двері і в кутку великої, ледве освітленої салі, заставленої якимись деревяними скринями, бачимо купку військових, що стовпилися навкруги Миколи Карповича.

На хвильку нерішуче зупиняємось, але потім Марія Євгенівна бере мене попід руку і ми йдемо до Миколи Карповича. Хтось із військових оглядається, пізнає Малиш-Фе-

дорець і голосно скрикує: „Які гості!” Присутні роблять правдиву овацію славній артистці, а потім роблять для нас місце коло Миколи Карповича. Я (тоді гімназистка сьомої класи) почуваю себе дуже ніяково і мовчки прислухаюсь до балачок.

— Ну, мої дами, — звертається до нас якийсь старий сивоусий полковник, що сидить коло Садовського з другого боку, — ви будете першими жінками, що довідаєтесь про заснування 1-го Українського Охочекомонного Полку ім. Богдана Хмельницького. Ми оце тепер саме скінчили нараду й післали своїх представників із цією вісткою на переговори до Президії Центральної Ради. Чекаємо тільки її згоди, щоб оголосити це наше рішення прилюдно.

— А я перший вступив до полку охотником, — гукає Садовський.

Витаємо присутніх із такою великою подією і тиснемо десяток рук перших Богданівців. За хвилину вертається делегація разом із покійним Міхновським, і ми всі сходимо надолину до салі, де на вістку про заснування 1-го Українського полку сяля робить величезну овацію першим охотникам. Особливо гучно зустрічають М. К. Садовського. Те, що Президія Центральної Ради трохи хмуриться і невдоволена, не зменшує загального піднесення. Не всі знають, з яким трудом видобули собі наші військові патріоти дозвіл на заснування цього першого українського полку. Не всі знають, які були умови, що на них Тимчасовий Російський Уряд погодився на створення окремої української військової частини. Не всі знають, що кількість добровольців цього полку обмежена до 3.000 і що вони мусітимуть зараз же по сформованню виступити на фронт, що тоді ще ніби існував, обороняти спільне ще на той час „отечество”.

Серед моїх товаришів середньошкільників, там, „на гальорці”, панує правдивий „телячий восторг“ і всі вони вирішують записатися до Богданівців, але їх дуже скоро охолоджують заявою, що треба мати приписаний вік, щоб вступити до полку. Але все ж один із моїх приятелів, Шура Швед, прибільшивши собі років, попадає до Богданівців. Про це його сфальшовання ми знаємо, але мовчимо і навіть гордимось своїм товаришем.

2-гий Військовий Зїзд у Києві. (18 — 23 VI. 1917 р.) Відбувається він у оперовому театрі. Заля до найвищого ярусу набита військовими. Їх зелені френчі зливаються в одну масу.

Мені разом із Ольгою Федорівною Волошиною доручено продавати національні відзнаки на користь Національного Фонду. У театральному фое поставили нам невеличкий столик і ми тут урядуємо. Крім того, що продаємо

синьо-жовті кокардки та розетки, приймаємо ще також від різних делегатів замовлення на національні прапори, які вони мусять привезти на фронт, де вже потроху починають виділюватись окремі українські групи всупереч усім бажанням Керенських, Церетеліх та інших, ще тоді спільних міністрів.

Наша торгівля йде дуже добре, а в час перерви ми собі просто не можемо дати ради, і я кличу на допомогу ще одну свою товаришку. Але підчас деяких промов ми не маємо чого робити і з балькону приглядаємося „мітюжкам”, що відбуваються під театром. Коли хтось із промовців починає говорити речі, що нам не до вподоби, ми кидаємо в ту групу з балькону камінчики. Допомогають нам у тому старшини - Богданівці, що тримають варту у театрі. Ці „мітюжки” нас страшенно лютьять. Тут усякі темні агітатори розводять свої рації і підбунтовують натовп, що весь час облягає хмарою театр, проти творення самостійного українського війська. Українці, як усе, лише пасивно приглядаються і прислухаються.

— Розігнати б багнетами всю оту шантрапу! — гарячиться молоденький старшина-Богданівець. — Не розумію, куди Центральна Рада дивиться!

Ми поділяємо його обурення, але безсило лише зітхаємо та ще з більшим завзяттям кидаємо в натовп камінцями. Вартові козаки, що стоять коло кожних дверей, спочуливо усміхаються до нас.

Вполудне натовп трохи рідшає, бо сонце неймовірно пече, і навіть найзавзятіші балакуни не витримують і ховаються на кілька годин, щоб увечері знову розпочати свою „общерускую” несінітницю. Ми теж ховаємось у холоди коритарів театру. Щоб (як я сміюсь) я „не вмерла з голоду”, мені з дому присилають величезний кошик усякої їжі. Тітка передбачає, що я не буду сама і найду собі помічників, а тому присилає мені їжі „на роту салдат”. Ми дуже скоро знаходимо для наших припасів місце. Наробивши „бутербродів”, вирішуємо з товаришкою роздати їх Богданівцям, що стоять на варті. Але перша ж наша спроба зустрічається з неуспіхом. Вартові нічого не хочуть від нас прийняти. — „Аж скінчиться варта!” — потішає нас один із них. Чекаємо терпляче зміни варті, а тоді напихаємо нашим приятелям вартовим повні кишені „бутербродами”.

Ми горді, що наші Богданівці так строго дотримуються військової дисципліни, даючи доказ, що вони зовсім не „рознуздані дезертири”, як їх часто називають оті панки агітатори, що, користуючись незрозумілою байдужістю Центральної Ради, голосно лають усе українське, а передовсім наше військо, тут же, у самому серці України.

Вийжджаємо з моєю тіткою В. О'Коннор-Вілінською з двору майстерень Зем-Гору на Прозорівській вулиці у Києві. Дядько завідує тими майстернями і ми там же маємо своє помешкання. Наші коники „Мішка” й „Гришка“ бадьоро рвуться вперед, але якась група військових, що йде поперед нас, стримує їх запал. Обережно починаємо обминати військових і раптом помічаємо, що попереду несуть синьо-жовтий прапор. Тітка наказує візникові Антонові спинитись і питає найближчого козака, що це за частина і куди вони йдуть. Виявляється, що це Богданівці виступають на фронт. Тітка вискакує з екіпажу і, йдучи поруч із козаками, розпитує їх, коли саме вони дістали наказ виступити на фронт. Пояснює, що вона теж член Центральної Ради, але про виступ Богданівців із Києва нічого не знає.

— Не хочять нас тут у Києві мати, — обзивається якийсь вусатий дядько, — але може колись іще за нами Центральна Рада пожалує! Ідемо на фронт тому, бо не хочемо, щоб нас називали дезертирами, але москалі знають, що вони роблять.

— Скажіть там у Центральній Раді, — обзивається другий, — що ми війни не боїмось, а тільки не знаємо, за кого власне маємо битись...

Провівши Богданівців до Васильківської вулиці, сідаємо й їдемо далі. На душі якось темно і чогось страшенно соромно перед цими суворими, мовчазними людьми, що мовчки коряться наказові влади, хоч і розуміють усю несправедливість відношення до себе. В той час, як із фронту масами відпускають ріжний непевний елемент, вони мусять іти туди тільки тому, що відчули, хто вони, і хотіли стати під свій рідний жовто-блакитний прапор, а не під „красное знамя”.

Другого дня (8. VIII. 1917. р.) блискавкою облетіла Київ вістка про криваву розправу московських посіпак на стації Київ 2-ий. Розлючені і розагітовані кірасіри київського гарнізону залягли на товарній стації і, коли поїзд із Богданівцями наблизився, — мов Іуди почали розстрілювати героїв, що, нічого не передчуваючи, чесно хотіли виконати свій обов'язок. На мить счинилась паніка, але згодом Богданівці опам'ятались і дали відсіч. Залишивши за собою 16 трупів дорогих товаришів, полк упорядкувавшись вирушив далі.

Ця вістка й на найбільших противників самостійного нашого війська (а їх серед українців було тоді ще дуже багато) зробила гнітюче і обурююче вражіння. Москаль показав отверто своє правдиве обличчя.

До мене почали збігатись товариші і товаришки середньошкільники з запитаннями, чи я не знаю чогось докладніше про те, кого саме забито. Я ходила сама не своя і запухла від сліз обурення й образи. Дядько, що був членом малої Центральної Ради, нарешті не витримав мого розпачу й по-

їхав разом зо мною до тодішнього нашого „генерального штабу”, що містився в будинку Левашовського пансіону саме напроти Центральної Ради. Я колись була вихованкою того пансіону і тепер із цікавістю дивилася на свою колишню спальню, в якій містився генеральний штаб. Не могла повірити, що по наших „дортуарах”, які були замкнені цілий день і куди був найсуворіше заборонений вступ навіть найближчій нашій родині, тепер вешталися цілі громади військових і цивільних.

В генеральному штабі нас зустрів полковник Капкан і нарешті дав роз'яснення, що саме сталось, та показав список забитих. У списі не було моїх знайомих. Та моя розпука не зменшилась, а обурення під вражінням оповідань зросло ще більше.

Маленька, низенька капличка на подвірі київського військового шпиталю. Двері широко відчинені. В глибині блимають свічки, лампадки. Капличка набита людом. Величезний натовп тиснеться коло неї, топче траву, квітки, грядки. За каплицею стоять вози, прості, звичайні селянські вози, почорнілі від дощу і довгого вжитку — скрипучі вози, на яких перевезлось не одну копу жита та пшениці до клуні, не одну копицю сіна. Коло возів розпряжені воли спокійно і байдуже пережовують сіно. Пекуче сонце освітлює всю цю барвисту і незвичайну картину, мов якийсь ярмарок, тільки дуже тихий і якийсь урочисто-сумний.

Легенький вітрець ледве ворухить знесилене спекою листя.

З каплиці виходить тяжкий трупний дух. Там стоять труни з невинними, першими жертвами нашого відродження, лежать нерухомо тіла перших героїв, що ще кілька день тому йшли битись за всю Росію, але під своїм жовто-блакитним прапором, тих, що хотіли вмерти з рідним „слава” на устах, а не з чужим „ура”, і за це лише полягли від руки тих, кого йшли боронити.

В каплиці кінчається Служба Божа. Співають вже „вічну пам'ять”.

— Зараз виноситимуть, — проносяться шелестом по всьому натовпі і все враз мов оживає і ворухиться.

З каплиці один по одному починають виходити наші діячі, переважно члени Центральної Ради, засмучені, похмурі, поважні.

Почали запрягати воли. Ці круторогі красуні мусіли везти в останню дорогу, на старих скрипучих возах, теперішніх героїв — колишніх своїх господарів.

— Тпру! — крикнув старий дідусь, надіваючи на волів ярмо, але крикнув не сердито, так якось по звичці, а з старечих очей котяться одна по одній сльози.

— Ониська повезете ховать, — промовив він, закладаючи непевним рухом занозу.

— Сина ховаю, — звернувся він до нас, що чекаючи на винос вінків з каплиці, з якими ми мали йти в процесії, товпимось коло возів і приглядаємось цій незвичайній картині. — Один у мене був і от...

Та й не докінчив старий: ридання перервали мову.

А з каплиці чувся стукіт молотків — забивали труни.

Заметушились розпорядчики похороном.

Заскрипіли вози і посунулись ближче до дверей. Винесли першу труну, поставили на віз, прикрили червоною китайкою, прибрали дубовими гілками — прибрали так, мов збирались на якесь сумне весілля. За першою винесли другу труну, далі третю, четверту — всіх шіснадцять.

За трунами повиносили вінки, хоругви, прапори. Вийшло духовенство і стало поперед походу. За духовенством хор, а далі ті, що йшли з вінками та прапорами. Та духовенству доводилось посуватись усе вперед і вперед, щоб між ним і возами могла вміститись уся процесія з вінками і прапорами. Вийшли вже аж за ворота шпиталю, а вінки ще не були всі винесені з каплиці.

Нарешті похід рушив. Зколихнулось людське море. Весело затріпотіли в повітрі жовто-блакитні прапори, замаячили і враз сумно опали. Заспівав хор. Затарахкотіли десь збоку автомобілі.

Мов велетенська змія, спускався похід по обсаженій деревами дорозі. Вже передні ряди походу доходили до Бесарабки, а вози ще тільки рушили з місця і коло каплиці все ще тиснувся натовп людей, що хотіли йти за походом.

Тільки здалеку доносився спів хору до тих, що йшли коло возів. Тут усе було тихо й урочисто. Зрідка хтось хлипне, застогне, заголосить мати чи сестра і знову всі йдуть мовчки, сумно похиливши голови.

Коли похід вийшов на вулиці, міліції довелось робити охоронний ланцюг, щоб люд, що все прибував, не вносив метушні в процесію. Хлопці, дівчата, гімназисти й гімназистки, двірники, покоївки, студенти і курсістки — всі бралися за руки, немов хотіли вести сумний танок кругом цих пишно прибраних трун і завітчаних, все урочисто - поважних волів.

Барвистою річкою залив сумний похід увесь Хрещатик. Тут, не зважаючи на те, що це була неділя і розкішна погода, не було звичайного святкового натовпу, було майже порожньо і лише на будинках то тут, то там маячили чорні прапори. Міська дума теж прибрана в чорну жалобу, а на балконі кілька старших громадян-представників влади з М. С. Грушевським на чолі.

Коло думи похід спинився і звідти винесли величезний

вінок із спілих колосків та волошок із чорною стяжкою, а з балькону залунала промова.

Спокійно стояли воли, не гомоніла юрба, маячили й лопотіли в повітрі жовто-блакитні прапори. Десь у синьому безхмарному небі гудів облитий соняшним промінням білий аероплян. Голосною луною віддавалися слова промовця, в яких бренив пекучий жаль і образу.

Промова кінчилась, але ось десь збоку почулись чиїсь голосні, болючі ридання. Плакав студент — дужий, молодий хлопець, плакав гірко, болюче, закривши обличчя обома руками. Його, мов дитину, підтримували дві молоденькі паночки і, мов дитину, втихомирювали та вмовляли. Але чи міг він стримати те горе, той розпач і образу, що рвали його молоде серце!

Похід рушив далі. Вся Володимирська гора була залита народом. Всі стояли без шапок із низько похиленими головами.

В одному місці хтось розірвав охоронний ланцюг і якась молода дівчина у вишиваній сорочці, в чорній керсетці, завязана білою хусточкою, з залитим сльозами обличчям підбігла до мене (я несла по черзі з моєю товаришкою вінок і йшла весь час у процесії) і подала мені великий сніп квіток: чорнобривців, нагідок, м'яти.

— Киньте і від мене це на труни, коли їх засипатимуть! — сказала і, закривши обличчя руками, зникла в юрбі.

На кладовищі Флорівського жіночого монастиря, над самим краєм високої кручі, викопали широку братню могилу. Внизу блищать золоті дзвіниці Подільських церков, зводяться догори почорнілі фабричні комини, а далі широка синя смуга батька - Дніпра і безкраї зелені дуги та темні плями лісів на обрії.

Сонце вже напів сховалось за обрій і червонило небо та воду останнім промінням, коли похід наблизився до брами монастиря.

У відповідь стомленому процесійному хорові почулися свіжі жіночі голоси. То сестри - черниці вийшли зустрічати сумним співом тих героїв - вояків, яким ще так недавно вишивали малиновий стяг, та був він свідком не лицарської боротьби, а ганебної зради.

Помалу сходила процесія на круту гору. Тихо гомоніли люди, підпихаючи вози і помагаючи волам. Юрба зливалась у вечірніх сутінках у сіру масу. Ставало вогко. Від Дніпра тягло холодом.

На горі труни зняли з возів і на плечах понесли до ями. Волів випрягли і пустили на траву.

Служили останню панахиду. Чисті жіночі голоси дзвінко лунали у свіжому вечірньому повітрі.

Проспівали вічну пам'ять і труни почали спускати в могилу. Поставили одну коло одної шіснадцять свіжих соснових трун. На них спустили великий вінок із колосся, волошок і калини. Всі труни, мов килимом, укрили свіжими квітами. Почали засипати землею. Слова промов мішалися зі стукотом землі по віках.

— Ваші труни будуть тим мостом, який поведе нас до волі, до визволення рідного краю від катів, з руки яких ви загинули! — чути було молодий, дзвінкий голос, повний запалу й віри у це визволення.

— Ми віддамо своє життя за батьківщину, як ви віддали своє! — говорив уже хтось другий.

— Діти наші, брати наші, друзі... — мов чайка, тужила та голосила над трунами відома громадянка.

А над краєм напів засипаної могили голосила мати, тяжко плакала сестра, ридала наречена...

Яму засипали. Промови скінчились. Тихо гомонячи, почали розходитись люди, й скоро коло могили нікого не лишилось. Тільки з високого темного неба дивились на неї зорі, мов очі вічної незабутности.

Страшний січень 1918 року. На вулицях стрілянина, десь тріскотять кулемети, гудуть гармати. Всі цивільні мешканці Києва причаїлися й поховались куди могли. На Печерську коло арсеналу йшла завзята боротьба.

Я в той час була в пансіоні княгині Васильчикової, чи як його популярніш називали, Сулимівським, бо містився він на подвір'ї відомого київського добродія Сулими. Це розлоге подвір'я, забудоване різними сиротинцями, притулками для старих та іншими благодійними установами, одним фронтом виходило на Лютеранську вулицю, а другим на Кругло-університетську, так що воно скорочувало перехід із Бесарабки на Печерськ.

Цей наш пансіон був дуже цікава установа. На той час нашою „начальницею“ була якась стара вдова-полковниця, що воліла ходити в гості та до театру, аніж доглядати своїх вихованок. Пансіонерки робили що хотіли — особливо ж старші восьмиклясниці, до яких належала того року й я. Будучи в пансіоні, я вчащала на всі засідання осередку середньошкільників, на різні збори Центральної Ради. Взагалі зовсім не відчувала пансіонського режиму, а навпаки — через свою самостійність ще й сама верховодила життям пансіону. Особливо в ці страшні дні я почувала себе в пансіоні трохи за начальство, бо наша „начальниця“ вже цілком зникла і до нас кілька днів не з'являлась, а її помічниця, забита життям і власними переживаннями, на нас майже зовсім не звертала уваги, я ж, маючи певний авторитет „громадської діячки“, не губилась серед обставин.

Якось увечері ми всі сиділи по спальнях, почувавши себе там у більшій безпеці, бо вікна спалень виходили до двору, а перед тим в одно з вікон кляси, що виходило на Лютеранську вулицю, до нас загощила була куля. Раптом із долішнього поверху будинку, де містилися кухня та їдальні, долетіли до нас якісь роздратовані голоси та метушня, а за хвилинку вбігла до спальні служниця Уля й схвилювано закликала до мене: „Там якісь вояки добиваються, ідіть, панночко, бо то, здається, українці“. Я була єдина свідома українка на цілий пансіон і очевидно всі українці належали до мене.

Зійшовши по сходах на долину, я побачила кількох вояків із молоденьким старшиною напереді. Богданівці. Мені здалося в п'ятні, що того старшину я вже десь бачила — чи не на військовому зїзді, але тепер не було часу на згадки.

— Прошу сказати служниці, щоб вона відчинила нам двері на Лютеранську вулицю, — звернувся до мене старшина. — Ми тільки перейдемо і нічого вам не зробимо. Нам спішно, бо мусимо перестріти робітників з арсеналу!

У п'ятні кімнати він, видко, узяв мене теж за „начальство“.

Я веліла Улі дати мені ключ і сама відімкнула двері. Богданівці поспішно і мовчки перейшли через їдальню і передпокій. Було їх душ 30—40.

— Вертаючись, ми знову попросимо вас пропустити нас на Кругло-університетську, — сказав мені старшина. — Постукаємо тричі, щоб ви знали, що то ми.

Я лишилася з Улею на варті в їдальні, дожидаючись умовленого стуку. Наші пансіонерки, мов перестрашені курчата, забилися в найдавший кут пансіону, але згодом заспокоїлись і полягали спати.

Чекати довелось дуже довго. Вже й північ минула. На вулицях все на хвилю притихло. Ми вже потомлені почали дрімати, коли це враз почувалась стрілянина десь уже зовсім близько і знову замовкло все. Було коло 3-ої год. Здавалось, що наші Богданівці вже не вернуться, коли це почувся умовлений стукіт у браму. Я боязько наблизилась до дверей і запитала, хто там, боячися впустити когось чужого.

— Це ми, Богданівці, — ті, що переходили тут увечері! — обізвався хтось із другого боку.

Я відімкнула двері. Мовчки почали переходити вояки повз мене. Де-кілька з них було поранених і товариші підтримували їх. Здається рани були не тяжкі, бо вояки скоро йшли далі. Майже останній увійшов той старшина, що прохав їх пропустити. Мав руку чимсь замотану.

— Шкрябнуло, блідо усміхаючись, відповів він на мій

запитливий погляд. — Але то нічого! Дякую, що пропустили нас. Ви українка?

Я мовчки притакнула головою і стиснула простягнену мені здорову руку. Я була горда на цю подяку Богданівця і на ті привітні погляди, з якими проходили повз мене ці наші оборонці.

Це була моя остання зустріч із Богданівцями, хоч і пізніше я все цікавилась ними і завжди шукала в часописах вісток про них.

ГНАТ ПОРОХІВСЬКИЙ.

Перша українська дивізія

(Спомини).

34-ий корпус російської армії, яким командував генерал-лейтенант Павло Скоропадський, в липні місяці 1917-го року, з дозволу російського верховного командування та за згодою з Генеральним Секретаріатом України, був зукраїнізований і одержав назву: Перший Український Корпус, а дивізії, які в нього в той час входили, стали називатися: 104 піша — 1-ша Українська козацька дивізія, а 152 — 2-га Українська козацька дивізія.

В 1-му Укр. корпусі я був від кінця вересня 1917 р. до лютого 1918 р., займаючи за чергою посади: командувача 4-м козацьким полком, командіра 8-го козацького полку та командіра 4-го козацького полку, аж до моменту його демобілізації десь у початку лютого в Білій Церкві. Це сталося тому, що полк, оточений більшовиками по залізничій лінії Бобринська—Хвастів, не мав зв'язків із вищим командуванням, не міг розібратися в ситуації, яка повстала на Україні після зайняття Києва більшовиками, не був поінформований про мир, що його Україна заключила з німцями, не мав указівок, куди відходити, де скупчуватися для продовження боротьби та з ким координувати свою акцію. Крім того, всі люди, як старшини, так і козаки, були виснажені подіями останніх трьох місяців, а коні ледве воліклися. Все це та багато інших причин, як от, оголошення перед тим військової служби не за обов'язку, а лише по бажанню, і то за плату, спричинилося до того, що козаки розійшлися, а старшини, очікуючи вияснення ситуації, поприховувалися в Білій Церкві та її околицях. Я пробрався до Києва в надії, що там знайду людей, які не тільки поінформують мене про загальну ситуацію, але може ще дадуть мені конкретні вказівки, що робити.

Невдовзі, після прибуття до Києва німецько-українського війська та оживлення вищих військових установ нашої армії, я рішив знову вступити на військову службу. В одній із військових установ одержав я від новопризначеного командіра Чернігівського корпусу пропозицію прийняти полк у його корпусі. Та я вагався прийняти цю пропозицію, з огляду на теорію командіра про те, що українська армія мусить формуватися не за національним принципом, а на засадах чисто фахового характеру, отже мусить дати в своїх лавах місце всім фахівцям, незалежно від їх національності, мови, політичних та інших переконань. На свій запит, як армія, утворена з таких фіхівців, боронитиме Україну, скажемо, від москалів, я почув досить невиразне пояснення, з якого зрозумів, що командір корпусу навіть не уявляє собі можливості, що Україна коли-небудь зважиться підняти зброю проти Росії для оборони своїх прав і території. Це зробило на мене прикре вражіння. Взагалі, якщо говорити правду, чим вищу рангу мав у ті часи військовий, тим менше він маніфестував віру в можливість самостійного існування України, тим більше він мав віри в те, що все це, мовляв, переходове, що раніш чи пізніш усе вернеться до передреволюційного стану. Якщо в той час були в українській армії такі генерали, що маніфестували з запалом свою віру й вірність Україні, як це робили молоді старшини, то імена тих генералів повинні бути записані в історії нашої визвольної боротьби золотими буквами.

На моє щастя, другого дня я зустрівся на вулиці з полковником Никоновим. Він сказав, що вже кілька днів шукає мене по Києві, щоб дати мені наказ їхати до Білої Церкви, де я мусів прийняти під свою команду 4-й козацький полк, бо, згідно з наказом Головної команди війська, 1-ша козацька дивізія мусить негайно зібрати свої кадри старшин та підстаршин. Він був її командантом.

Обидва ми були невимовно втішені, як нашою зустріччю, так і тим, що 1-ша козацька дивізія залишається в складі новотвореної української армії. Я думав спочатку, що залишення дивізії в кадрах армії було ділом генерала Скоропадського, але потім переконався, що це сталося лише завдяки старанням полковника Никонова. Генерал Скоропадський був у ті часи в Києві, але, здається, ніяких звязків із головною командою війська не мав.

Полковник Никонів дав мені писаний наказ і вказівки щодо самого скликання кадрів та стосунків із місцевою владою й німецьким командуванням.

Ця зустріч наша лишилася в моїй пам'яті, як ясний промінь: перед нами відкривалися широкі перспективи творення українських збройних сил та праці для закріплення тих національно-державних здобутків, що їх одним зусиллям во-

лі здобув український народ за такий короткий, але страшний час. Увесь кошмар попередньої боротьби зникав. Майбутнє українського народу уявлялося на певному міцному шляху. Україна воскресла! У неї є вороги й будуть, але вона буде боротися! Швидче до зброї, щоб мати її наготові!

З таким почуттям я розпрощався з полковником Николімовим і того самого дня виїхав до Білої Церкви.

Біла Церква.

В Білій Церкві знайшов я декількох старшин 4-го козацького полку, які там переховувались підчас большевиків. Швидко зібрали ми все приховане свого часу майно. Упорядкували канцелярію полку й почали розсилати телеграми старшинам полку, що їх адреси ми мали. За дуже короткий час у полку набралось коло сорок старшин та півтори сотні підстаршин і козаків, заангажованих на понадтермінову службу.

Старшини були виключно з колишніх старшин полку. Але зчасом почали в полк напливати прохання і від різних інших старшин; таких приймалося умовно, щоб після певного стажу можна було прийняти остаточно.

Штаб полку містився в готелі; старшини жили по приватних помешканнях, а підстаршини та козаки в казармах.

Грошей полкові поки-що не присилали, а тому він тримався лише тими останками, що їх при ліквідації виручив полк від продажу різного майна. Взагалі обмеженість грошових засобів дуже відбивалася на житті цих кадрів, а особливо старшин; козакам та підстаршинам їжа й помешкання були забезпечені.

Була затверджена нова уніформа, що мало чим ріжнлася від російської.

Зі старшинами та підстаршинами переводилося навчання муштрового та інших статутів. Велось й культурно-просвітню працю.

Згідно з наказом командіра дивізії полк по селах Білоцерківщини провадив пропаганду, щоб притягнути колишніх старшин та підстаршин російської армії, українців із походження, на військову службу. Задля цього в 4-му козацькому полку була виготовлена на шапірографі відповідна патріотична відозва, яка закликала підстаршин та старшин українців до вступу в армію. Майже всі старшини та значна кількість підстаршин і козаків удавались з цими відозвами до своїх рідних сел для пропаганди. Відозва мала успіх і приплив до полку старшин та підстаршин не припинявся.

Крім турбот про організацію та забезпечення кадрів було ще в ті часи дуже багато праці спільної з місцевим німецьким

командуванням. Треба було оглядати різне майно, реєструвати його, тощо.

Праця з німцями не була дуже приємна, бо всі німецькі старшини, в більшості молоді, тримали себе дуже бундючно, немов Україна була провінція Німеччини. Присутність німців отруювала нам увесь наш радісний настрій. На своїй землі ми не були господарями. В той час, коли по різних складах Білоцерківщини було так багато потрібного для полку майна, як от одягу для козаків, приладдя для кухонь, для коней, возів і т. и., ми не могли нічого того отримати і навіть зброю мали лише ту, яку приховали підчас демобілізації та яку тримали більше потайки, ніж отверто!

Гетьманський переворот викликав у полку багато жвавих розмов. Погляди старшин поділилися, хоч без жадних шкідливих наслідків: одні вбачали в заведенні гетьманської влади шлях до зміцнення України, інші, навпаки, думали, що це тільки початок повороту до того, що було перед революцією. Не знаю, з яких уже мотивів, деякі старшини не вірили тому, що Німеччина, якщо вона вийде побідницею, додержить узяті на себе зобов'язання супроти України. Побоювалися, що в такому випадку Німеччина помириться з Росією, де буде відновлена монархія, й пхне Україну знову в московське ярмо. В гетьманаті саме бачили перший крок до цього.

За декілька день я мав нагоду бути в Києві і вважав за свій обов'язок представитися гетьманові, на що мені давала право посада, яку я займав в армії.

В гетьманських покоях здибав осаула Полтавця-Остряницю, полковника Зеленевського та інших старшин, яких знав зі штабу 1-го українського корпусу.

Заходами полковника Зеленевського мене незабаром гетьман прийняв.

Прийняв він мене ласкаво, був утішений тим, що одна з дивізій його корпусу залишається в кадрах української армії, про що він лише від мене довідався, обіцяв, що мене при перегляді командного складу армії затвердять на посаді, яку я займаю.

Я виніс від свого представлення панові гетьманові як найкраще вражіння.

Але зовсім інше вражіння зробило на мене те, що я бачив у гетьманській палаті.

В покоях та передпокоях було дуже багато росіян у своїх військових уніформах. На варті — якісь туркмени, — взагалі багато чужого, не українського. Московська мова лунала скрізь. Увесь цей чужий, на тлі будівництва української національної держави, елемент почував себе як дома. Всі ці московські булавні старшини та генерали поводитися не так, як годилося б поводитися в покоях Голови Держави,

а як у штабі якоїсь підлеглої їм частини. Там же я здибав одного свого товариша по службі в колишньому російському полку, який у російській уніформі служив чи збирався служити в тій московській охороні, що тоді тільки заводилася. Він, хоч мав маленьку рангу, але відбивав ті настрої, що їх мали всі генерали та московські політики, які тоді переховувалися на Україні й оточували гетьмана. Він мені сказав, що для мене було б краще, якби я не командував українським полком, а вступив чи в московську охорону, чи взагалі в одну з російських формацій, які малося формувати.

— Там справа серйозна!

— А українська армія — то несерйозна справа? — спитав я його.

Він мені щиро признався, що, скільки знає про настрої „нагорі“ — це дійсно несерйозна справа.

Пан С. Шемет у своїй праці: „Полковник Петро Болбочан“ так характеризує ті часи гетьманського панування:

„Москвофільські, переважно бюрократичні, круги старалися настроїти гетьмана проти Натієва, Болбочана та їх війська, представляючи всі ці військові частини, як якусь „вольницю“, якийсь зброд „революційних“ елементів, ворожий і небезпечний для гетьмана і для спокою та порядку в Державі, а тому „подлежащий немедленному расформированию“. В дійсності ж москвофільські круги боялися яскраво виявлених у Запорожців національних настроїв, які називали вони „шовінізмом“.

Я з свого боку теж можу сказати, що і я і дивізія, в якій я служив, зараз же після гетьманського перевороту відчували всю жорстоку силу цих „москвофільських кругів“.

На Великдень я пустив майже всіх старшин та підстаршин у коротку відпустку, як на відпочинок, так — головне — на те, щоб народ у найдальших селах міг побачити, що Україна справді воскресла до нового життя та має свої збройні сили, щоб це вільне життя боронити.

На третій чи на четвертий день Великодня мене викликали в штаб дивізії, що містився у вагонах на станції, здається в Хвастові. Там я знайшов нового команданта дивізії, полковника Липка, який наказав мені негайно переїхати з полком у Житомир. Чому полковник Никонів, щирий, свідомий українець, здав дивізію полковникові Липкові, який у ті часи зовсім не вмів говорити по українськи та ніколи не був щирий щодо України, що й доказав потім декілька разів, — не знаю. Штабові старшини заявили мені, без особливої певності, що полковник Никонів, на підставі попередніх звязків із гетьманом, має дістати якусь вищу посаду. Але потім я довідався, що полковник Никонів, здавши дивізію, не одержав ніякої посади і навіть ще через два-три місяці

після цього, коли полк уже стояв у Житомирі, приїздив туди в дуже пригнобленому настрої й у тяжкому матеріальному стані. Він мав проект зібрати з старшин дивізії делегацію й удатися з нею до гетьмана, щоб той наказав дивізії вернутися виключно до її старих кадрів, які були в 1917 році. Але не знаю чому, така делегація зібрана не була й полковник Никонів відіхав до Києва ще в більше пригнобленому настрої. І це тоді, коли та посада, яка належала по праву йому, бо він командував дивізією ще в грудні 1917 року, була зайнята іншою, чужою до української ідеї, особою.

Тоді я думав, що різні напасти на 1-шу дивізію — це явища випадкові. Пізніше я переконався, що то не була випадковість. То була система тих самих москвофільських кругів, або навіть, краще сказати, тих москалів, що скупчилися тоді на Україні.

Вертаючися до цитованого вище автора, якому віддаю повну рацію в його оцінці утисків проти українських частин за гетьманування П. Скоропадського, наведу два уступи, що дуже яскраво ілюструють стан річей з того часу щодо творення збройних українських сил:

„...Військовий міністер Рогоза зробив перегляд Запорожцям. Міністер не мало був здивований військовою муштрою, організованістю та озброєнням корпусу. „Мені шкода вас, — сказав міністер, — добрий Запорозький корпус, але нічого не зробиш: вирішено вас розформувати. Ну, що ж, будемо разом якось боронитися, але дуже тяжко буде вас оборонити!“

От як стояла справа! Гетьман-українець, військовий міністер-українець, корпус-український та ще й добрий, але треба його від когось боронити? Від кого?

„Але інтриги проти Запорожців не припинялися. Склалося таке положення, що генерал Натієв подався до димісії й командіром Запорозького корпусу призначено було генерала Бочковського. Генерал Бочковський почав своє знайомство з корпусом скандалом. Бажаючи показати, що вважає Запорозький корпус за частину майбутньої російської армії, Бочковський почав уживати слово „український“ як назву, а не як ознаку державної приналежності Запорозького війська.

Пізніше прийшло до гострих непорозумінь, які одначе Бочковський зліквідував силами самого корпусу.

Далі Бочковський почав виганяти з корпусу національних дух, почав виганяти або понижати становище більш національно свідомих старшин.”

За такою ж програмою розвивалася справа і в 1-ій українській дивізії.

В полку та й усіх полках дивізії, які в той час були розташовані у Хвастові й Козятині, розпочалося гарячкове при-

готовання до переїзду до Житомира, де мала скупитися вся дивізія. Це всіх і дратувало, і радувало. Дратувало, бо звалилося як сніг на голову й саме підчас свят, коли майже три чверті кадрів були на відпустці, а радувало тому, що з'явилася певність, що ми нарешті візьмемося до формування.

Розсилали телеграми, посилали верхівців, майно збирали й укладали на поїзди.

Нарешті після гарячкової праці цілими днями й ночами, ми всі розпрощалися з містечком, річкою Россю, улюбленим місцем наших прогульок, та театром Прохоровича, який у ті часи був нашою милою розвагою, й рушили до Житомира.

Житомир.

Розташувався полк у Житомирі в одному з великих будинків при вулиці, яка тоді називалася, здається, „1812 рік“, і почали ждати формування.

Разом із 4-им полком розташувався 2-й; 3-й і 1-й полки стояли деінде, але всі полки були в тісному контакті.

В цей час полки мали командірами: 1-й — полковника Маєвського, людину хоч і без яскравого національного обличчя, але у високій мірі коректну та льояльну супроти України. В ті часи й це мусіло цінитися. 2-м полком командував полковник Масалітинів, людина дуже гарної вдачі та всіма своїми силами віддана українській справі. 3-м полком командував полковник Шевченко, людина, на мою скромну оцінку, жорстокої вдачі, похмура, замкнута в собі. Він, хоч і був з роду українець, але майже не крився з своїм ворожим відношенням до України, всього українського та вважав себе в армії лише за фахівця, тероризуючи український старшинський склад полку. 4-м командував я.

Я ще не здавав собі справи з дійсного стану річей і щиро вірив, що працюю в обставинах, де відданість українській державі та боротьба проти її ворогів, як тих, що загрожують назовні, так і тих, що копають їй могилу всередині, знайде собі в тодішньому нашому вищому проводі і добру оцінку і всебічну підтримку. Звідси все моє даліше кермування полком було для мене особисто баянсуванням між шляхетною посадою командіра полку й тяжкою в'язницею, не кажучи вже, що, як-потім стало видно, само життя моє було під загрозою тих москалів та „малоросів“, які тільки ждали моменту, щоб улаштувати всім щирим українцям Варфоломійву ніч по всій Україні. Але можливо, що саме завдяки тому, що я не здавав собі справи з дійсного стану річей та з тієї небезпеки, в якій перебував, а може й тому, що фанатично вірив у те, що кожний вояк української армії має за свій обов'язок боротися всіма своїми силами проти

ворогів України, я й пройшов щасливо той тяжкий для всіх справжніх українців гетьманський період.

Найтісніший зв'язок тримав 4-й полк із 2-м. Не було такого дня, щоб старшини цих полків не сходилися, не обмінювалися думками з приводу військових справ. У мене з полковником Масалітиновим навязалися щирі, дружні відносини й не було ніодної акції в наших полках, які ми вдвох не обміркували б. Ці приятельські відносини полишилися між нами й геть пізніше, за нашого перебування в 3-му Острозькому полку, і тоді, коли я командував дивізією на фронті проти поляків, а полковник Масалітинів був інтендантом моєї дивізії.

З полковником Маєвським я був у добрих взаєминах і теж часто здибався з ним. Але щодо полк. Шевченка, мої й навіть командирів інших полків стосунки з ним обмежувалися лише чисто службовими справами. Щодо старшин 3-го полку, то була між ними частина, яка нишком, щоб командант не знав, підтримувала товариські зносини зі старшинами інших полків, але скоро утворилася там і група старшин, що дивилися на все поглядами свого командира полку.

Не зважаючи на поспіх, з яким нас перенесли до Житомира, влада з формуванням не квапилася. Ми зоставалися в стані кадрів. В Житомирі внутрішнє життя полків не змінилося. Потроху вчилися, а більше нервувалися від того, що не мали дійсної живої праці.

Єдина, хоч і не дуже то приємна розвага, була війна з московським старшинством.

В ті часи в Житомирі московського старшинства було дуже багато. Не знаю вже, за яким правом, старшини колишньої російської армії зараз після гетьманського перевороту почали носити уніформу колишніх російських полків, чого за Центральної Ради боялися робити. Це не справляло доброго вражіння на українців узагалі, а на українських старшин тим більше. Та й селяни й робітники українські вбачали в факті присутності старшин, одягнених у російські уніформи, приниження гідності України, як суверенної держави, а деякі просто заявили, що якби Україна була справжня самостійна держава, то старшини колишньої російської армії не наважувалися б носити старі уніформи та нагадувати про часи царизму. „Малоросійський“, ворожий Україні елемент радів такій присутності московських старшин і використовував це для різних провокацій. Через усе це в ресторанах, на прогулянках по знаменитих у той час житомирських бульварах не раз вибухали інциденти між російськими та українськими старшинами. Я кажу російськими, а не „московськими“ старшинами, бо між ними було мабуть більше, ніж 80% українців із походження та навіть із близь-

ких до Житомира околиць. Саме ці „малоросіяни” ставилися найнахабніш супроти українських старшин. Можливо, що деякі з них в перебігу визвольної війни й взяли за розум, але мабуть більшість їх згинула опісля в російських білих арміях, не здаючи собі справи, за що вони б'ються й чого допомагають москалям, хоч би й білим, нищити свій рідний народ.

Московські старшини, в той час без армії, ставилися до українських старшин, як до зрадників. Для них загалом „Україна”, українська армія, самостійна держава були тоді чимсь подібним до червоної хустки для бика. Мені здається, що в цілому світі не може бути такої ядовитої нації, як москалі, там, де вони попадуть у таку ситуацію, як то було тоді на Україні: вони думали, що вони у себе дома, а їм говорили, що вони в гостях. Все, що було в нашій уніформі, вони висміювали. Українські командні слова перевертали та перекручували. Слово „Україна” було в їх устах виразом насмішки. Діставалося й гетьманові...

Це так дошкуляло українським старшинам, що раз старшини 4-го полка написали отвертого листа до редакції одної з газет в Житомирі, закидаючи московським старшинам їх нельояльність до України та всього українського, відмовляючи їм права носити уніформу колишньої російської армії на чужій території та докоряючи їм, що підчас наступу на Україну большевиків вони ховалися замість допомагати українському війську боротися проти наїздників.

Ми сподівалися з боку московських старшин якогось виступу, але замість того всі 22 старшин, що в той час були в полку та підписали згаданого листа, одержали запросини до команданта міста Житомира, полковника Васільєва. А що до функцій командантів міста належать тільки поліційні обов'язки щодо поведінки старшин та козаків у місті, то я не вважав вимогу команданта за законну й наказав старшинам не звертати на неї жадної уваги, а залишити справу мені. Коли ж і вдруге командант прислав свого адютанта із такою вимогою, то я заявив йому, що старшини полку не мають про що балакати з командантом міста, а коли він хоче говорити в справі листа, то нехай звернеться до мене. З цього приводу я мав побачення з полк. Васільєвим, москалем найчистішої води, який опісля досить прославився у денікінців, як україножер. Від слова до слова, я наговорив йому багато неприємних для нього річей, зганив його за те, що він, як командант міста, не вживає ніяких заходів проти того, щоб зо сцен житомирських театрів, цирку та різних балаганів, яких тоді там розплодилось без міри, не ображали Україну та її гетьмана, не співали „Від Києва до Берліна ще не вмерла Україна”, не робили віця з імени гетьмана, називаючи його Скоро-Падським, тощо. Кінець кін-

дем я загрозив йому, що коли він всього цього не припинить, то я поїду зі скаргою до гетьмана. От який я був тоді наївний! Але мабуть завдяки моему запалові справа листа старшин до редакції була зліквідована.

Московське старшинство вперто боролось на кожному кроці за ідею „Єдиної-неділимої“. Всі концерти, всі благодійні вистави, виклади на різні теми носили найяскравіший характер московської, антиукраїнської пропаганди. Пригадую, що в ті часи в одному з театрів відбувся виклад московського старшини про добровольчеський рух на Кубані. Старшина той говорив у такому тоні, ніби то він про існування України, як самостійної держави, навіть і не чув. „Юг Росії підніметься“, „Старинний рускій город Київ будет нашої базой!“, „Верние рускому царю малоросійськіє крестьяне“, „Рускіє города Одеса, Харьков, Полтава соберут все свої сили для асвабжденія Маскви от большевіков!“ — такими виразами та висловами була пересипана вся його промова.

Коли він скінчив свій заклик, я виступив, щоб дати йому належну відсіч.

Доповідач був здивований моїм виступом. Він намагався доказати, що новий стан річей, себ-то самостійність, є переходовий, що між вождями білого руху та „генералом“ Скоропадським є певні умови, які поки-що остаються таємними, але мають той напрямок, про який він говорив. Взагалі й він та й багато інших московських старшин майже завсіди демонстративно говорили замість гетьман — генерал Скоропадський, хочаби тим показати, що для вас, українців, він може бути гетьманом, але для Росії зостається лише генералом.

На диво, саля поставилася до моїх слів без тої ворожости, що її я сподівався. Мабуть тому, що серед присутніх було багато людей, які хоч і не мали великих симпатій до України, але не хотіли, щоб Україна ставала базою боротьби проти большевиків, бо це наражало б їх життя й добробут на небезпеку. В результаті мого виступу доповідач дещо скоригував свої твердження й усе скінчилося спокійно.

Взагалі в ті часи психологічний настрій мас був дуже складний. Селянство, на яке обрушилися гетьманські карні відділи, переймалося страшним незадоволенням проти гетьмана. Свідоміші селяни мріяли про поворот Центральної Ради. Робітництво виглядало московських большевиків. Що ж до городян, то змосковщене заможне населення шушукалося з москалями в надії на повернення ладу зперед революції 1917 р. Жиди симпатизували з комуністами. Відчувалося, що положення не стане, переходове, що йде все до того, що на Україні може розпочатися страшна кривава завірюха, особливо, як-би німці зазнали поразки, яку вже тоді передбачали та якої одні страшенно не хотіли і боялися, а другі до-

жидали з нетерплячкою. В цих відносинах тільки рішуче зміцнення українських національних сил могло заспокоїти одних та застрашити других, а тут сталося щось цілком протилежне: українські формування не тільки залишено на тому ступні, на якому застав їх гетьманський переворот, а що ще гірше, — кадри частин почали свідомо руйнувати під оглядом їх національної сили.

До частин почали надсилати старшин москалів без згоди на те командантів полків, і ці старшини спершу потишеньку стали натякати на те, що Україна є лише база для відродження царської Росії в її дореволюційних межах.

В міру поповнення полків неукраїнським елементом збільшувався натиск на українських старшин. Вийшов, наприклад, наказ, що українські старшини, які тоді саме прибули з українських старшинських курсів із Києва, мають отримувати удержання підстаршин. І це в той час, як старшин росіян присилано в полк на старшинські посади й утримання. Почувши про це, абсолювенти старшинських курсів у більшості негайно повернулися до Києва, щоб шукати притулку деінде. З них проте у 4-й полк прибуло коло п'ятнадцяти старшин; між ними, правда, було з вісім старшин, що вже значилися в його кадрах на старшинських посадах. Порадившись з господарем полку та скарбником, я запорядив, щоб усі ці старшини отримували кошти за старшинськими посадами. Можливо, що це було незаконно, але мені було шкода втратити для полку, а може й для армії, такий цінний з національного боку матеріял.

Але в 3-му полку, де курсантам рішуче заявили, що вони одержуватимуть підстаршинську платню, без жадних додатків, ніодин з них не залишився. В інших полках частина старшин лишилася, а частина вернулася до Києва.

За якийсь час прийшло майже одночасно два розпорядки: один про те, щоб вислати з частин певну кількість старшин до Києва на повторні старшинські курси, а другий про те, щоб усіх старшин, які не мають закінченої середньої освіти та які скінчили школи прапорщиків, звільнити з частин. Це був масовий удар по українських старшинських кадрах. Вийняток допускався лише для тих старшин, що скінчили українські старшинські курси в Києві, мали орден святого Георгія або Георгіївську зброю.

Переглянувши списки старшин полку, я побачив, що в полку нема старшин, які б підлягали звільненню. Правда, було декілька старшин, що хоч і не підходили під вищезазначені привілегії, але їх з ріжних причин (скінчили не школи прапорщиків, а військові школи) можна було залишити у частинах бодай провізорично. Решту старшин полку, які не підходили під ці категорії, я вирядив негайно на українські старшинські курси.

Зате 3-й полк після масового звільнення старшин, які не користувалися згаданими вище привілеями, раптом зостався майже зовсім без старшин, якщо не рахувати декількох москалів та москвофілів, а потім зразу поповнився москалями, так що в дійсності став властиво московською частиною. 1-й і 2-й полки затримали якусь кількість українських старшин, але все ж значно пересякли московським елементом. В 4-му полку, завдяки моїм заходам, вільних посад не було, і тому в той час прибуло лише декілька російських по духу та московських по національності старшин, які почували себе в полку не дуже то солодко серед компактної маси ворожого до них українського старшинства. Через це деякі з них незабаром залишили полк і в ньому з московських пропагандистів лишився тільки один сотник.

Справа формування зійшла нінащо. Тимчасом у місті московський елемент вів іще з більшою силою свою „неделімівську“ пропаганду. Довідавшись про вбивство царя більшовиками, московські старшини вирішили улаштувати панахиду по вбитому, а потім прилюдно врочисту маніфестацію. Ці заміри викликали таке обурення серед старшин та козаків 4-го полку, що можна було чекати від вояків найрішучіших виступів проти маніфестантів. Тоді я удався до команданта дивізії, полковника Липка, щоб познайомити його з настроєм свого полку. Полковник Липко у боротьбі українців з московським елементом зберігав повну нейтральність, наче не помічаючи її. І хоч у маніфестації не бачив нічого ворожого для України, проте погодився, що вона зайва. Не знаю, чи зробив він відповідні заходи, чи може москалі самі роздумали, але відбулася лише сама панахида. Ніякої процесії з хрестами та хоругвами не було.

Через засилля москалів старшини українці в 4-му й інших полках, особливо в 2-му, доходили просто до розпуки, ставало бо очевидним, що все українське поволі, але вперто віддається на поталу москалям. Так було не тільки в війську, але й в інших урядах. А на селах саме тоді карні відділи розвивали свою катівську працю, озлоблюючи населення не тільки проти німців та гетьмана, але й проти самої української держави, імям якої все це робилося. Москалі щораз певніше ставали непереможним муром між гетьманом, народом і армією. Українські старшини не були партійні, не належали до ніяких політичних груп, але утиски робітників і селян, арештування українських діячів, викидання з армії українського національного елемента, обсадження скрізь і всюди посад москалями — все це так озлоблювало їх проти гетьмана та його уряду, що треба було лише іскри, щоб вони кинулися в боротьбу проти гетьмана

та антиукраїнського режиму, що тоді панував.

В заведеній новій уніформі відзнаки були не за посадами, як раніше, а за рангами, здобутими в російській армії. Полки дивізії склали присягу гетьманові. Швидко після того прийшов розпорядок, щоб вони пересунулися в інші гарнізони.

Дивізія міняла й назву й число: замість 1-шої козацької дивізії, стала називатися 2-га піша дивізія. 4-ий полк отримав наказ перейти до Ізяслава, 2-й до Крем'янця; 3-й зостався в Житомирі, мабуть як найпевніший, бо складався майже виключно із москалів, а куди мав удатися 1-й полк, не пригадую.

Поки полк готовився до відїзду, я побував у Ізяславі, щоб подбати про квартири для полку. Знайшов там казарми в досить доброму стані, хоч частина з них і була спалена резбещеними салдатами в 1917 р. Коли повернувся до Житомира, то довідався, що командіром мого полку призначено москаля, полковника Кісільова. За Центральної Ради я був призначений командіром полка, але тепер у наказі про призначення полковника Кісільова про мене нічого не згадувалося, так ніби то мене й не було на світі.

Доручивши своєму заступникові справу переїзду полку, яка зрештою не представляла жадних труднощів, я поїхав до Києва, щоб довідатися про свою долю.

Насамперед удався я до гетьмана.

Але там уже були такі порядки, що здобути авдієнцію було тяжко. Передпокої були забиті ріжними високими персонами, які чекали на прийняття. Щодо московських настроїв, то вони вже набрали такої сили, що здавалося, що знаходишся не в покоях гетьмана України, а в покоях голови чужої, ворожої до України держави. Полковник Зеленевський показав мені програму прийняття у гетьмана на той день і я побачив, що мені з моїми особистими справами навіть ніяково домагатися прийняття. Рішив спочатку піти у Військове Міністерство, щоб довідатися, як воно дивиться на мою дальшу долю. Там мені сказали, що справді командіром 8-го Ізяславського полку, як був перейменованим 4-й полк після зміни назви дивізії, призначено Кісільова, а мені треба трошки подождати й справа мого призначення вясниться. Але я помітив, що на мене всі старшини відділу дивляться з цікавістю й досить прихильно. Хтось із них порадив мені піти до Головного Штабу, де треба було звернутися до певної особи.

Тут старшина, до якого мене спрямували, уважно вислухав мене, потім почав розпитувати про склад полку, старшин, козаків, про стосунки полку з населенням і т. п. Нарешті сказав мені, щоб я про свою долю не турбувався, а спокійно вертався в полк, підтримував старшин і козаків

у такому самому настрої, як і давніше, й тримав звязок із населенням, бо незабаром можуть наступити події такого характеру, що український народ примушений буде взятися за зброю для оборони свого права та волі.

— Щодо полковника Кісільова, то він у полк не появиться — додав цей старшина (на жаль, я забув його прізвище).

Ізяслав.

Прибувши в полк, я почав ним керувати вже як тимчасовий командант, але зате з тим більшою вірою в те, що з цим таки полком мені доведеться ще раз стати до боротьби з ворогами України. Отже спрямував свою працю в бік найтіснішого звязку з старшинами й козаками та розвинення в них почуття любови до України понад усе.

З посадою командіра полку була звязана чинність начальника залоги міста Ізяслава. Отже всі українські частини та установи, що в той час були в Ізяславі, тимсамим підлягали мені. З установ були там: управління повітового військового начальника на чолі з генералом Хвастуновим і командантське управління на чолі з полковником, прізвища якого не пригадаю. З частин, крім 8-го Ізяславського полку, був там лиш один карний відділ, який катував у повіті українське селянство за всі шкоди, що їх зробили поміщикам деморалізовані банди колишньої царської армії в кінці 1917 та початку 1918 р. Відділом цим керував один підполковник. Відділ складався із самих москалів і з своєю ворожнечею до України цілком не ховався. Саме місто було повне московських старшин, які в очікуванні упадку большевиків та зміни всього стану річей на користь „Єдиної-Неділимої“, грали в клубі в льото, в карти та потішали себе ріжними дотепами на адресу гетьмана, української армії та України.

З російської армії я прибув в 1-й український корпус в ранзі підполковника. Вже в часи боїв проти большевиків я одержав повідомлення з того полку, де служив, що мене підвищено в рангу полковника, але це повідомлення було неофіційне, так що офіційно я числився підполковником. За Центральної Ради, коли взагалі московські ранги лише в деякій мірі правили за орієнтацію при призначенні на та чи иншу посаду, я й не думав над тим, щоб шукати доказів свого підвищення в полковники, тим більше, що сталося це наприкінці упадку Тимчасового Уряду. Повернення до російських ранг за часів гетьмана спонукало мене до того, щоб поборотися з москалями й на цьому ґрунті, бо все ж вища ранга давала мені навіть у їх очах більше права та авторитету, але турботи примушували мене відкладати з дня на день остаточне вирішення цієї справи. Пі-

ся ж поїздки до Києва це питання знову втратило в моїх очах всю вагу, бо, на мою думку, насувалися події, коли лише праця та відданість Україні могли забезпечити людині її становище, а не ранги, набуті в московській армії. Отже, хоч я був молодшим рангою, ніж генерал Хвастунов та інші полковники-москалі, вирішив я поводитися з ними, як їх справжній начальник, а особливо щодо ген. Хвастунова, який, як повітовий начальник, просто таки підлягав командірові полку.

В цьому своєму рішенні я кермувався вже не сліпою та безпідставною вірою в те, що ми маємо справді щиро український провід, а надією на те, що вже недалеко кінець і цьому проводові і тому лихові, що він його заподіяв Україні вільно чи невільно, свідомо чи несвідомо, попавши в руки москалів, москвофілів та інших зрадників-перевертнів.

Звичайно, що моя позиція не дуже подобалась згаданим вище Ізяславським начальникам, але я на те не звертав ніякої уваги й, ставлячися до них коректно, вимагав від них того, чого було треба. Коли одного разу ген. Хвастунов поспробував мене трошки затримати в почекальні канцелярії під прикриттям, що він зайнятий, я суворим тоном наказав його адютантові доповісти, що коли приходить начальник гарнізону, то військовий повітовий начальник мусив залишити всі справи і негайно прийняти його. Ген. Хвастунов вискочив переляканий з своєї канцелярії.

Отруювали нам москалі тоді настрої, але й ми, себто я та мені подібні, спричинили їм чимало неприємних хвилин.

Прибуття в таке маленьке місто, як Ізяслав, досить значної кількості старшин, підстаршин та козаків, розуміється, не могло не внести оживлення серед місцевого населення; українське населення дивилося на полк із симпатіями, польське досить стримано, а жидівське з радістю, в надії на заробітки.

В полку в той час був хор і аматорський гурток, що й почали розвивати свою діяльність. Улаштували концерт, потім виставу, потім виставу з вечерницями. Все це пройшло дуже гарно та щоразу при великій кількості присутніх. Вечерниці зблизили кадри з населенням. Життя й звязки налагоджувалися. Під ріжними мотивами господарського характеру навязувався звязок і з селом.

Проте формування не можна було переводити, бо на це не давали ні наказу, ні відповідних засобів. Казарми ремонтувалися дуже мляво й з великими перервами, харчі на зиму для полка не заготовлялися, запаси одягу не приходили. А вже наступала осінь. Я зрозумів, що наші частини мають ждати якоїсь несподіванки.

Для мене особисто була це доба дуже прикрих пере-

живань. Почалося з того, що в полк приїхав з Києва генерал Романовський (чи Ромодановський) і почав провадити слідство в справі патріотичної відозви, яку розсилав полк по селах Білоцерківщини, закликаючи в полк підстаршин та старшин. Три-чотири дні бився я з генералом-москалем, доказуючи йому, що в словах: „українці, будші підстаршини російської армії, вступайте в українські частини на понад-реченцеву службу, щоб Україна як мога швидче могла утворити свою рідну армію, потрібну для оборони своєї землі та волі від чужинців!“ — не мав в собі ніякого злочину проти України та гетьмана. А він вимотував мені нерви тим, що хотів знати, кого я мав на думці, називаючи чужинцями.

— Невже ж під чужинцями ви розумієте і руських? — питався він.

— Звичайно, що й їх, коли вони не захотять визнати самостійности нашого народу та зазіхатимуть на нашу волю та землю! — відповідав я.

Це генерала страшенно дивувало. Він ніяк не міг зрозуміти, щоб булавний старшина, георгіївський кавалер, міг у росіянах бачити ворогів України.

І відозва була коротенька і слова, в яких генерал і ті, що його післали, бачили злочин, були ясні, і мої відповіді короткі та вичерпуючі. Проте генерал три дні сидів у канцелярії полку та допитував усіх і вся, щоб знайти ще які-небудь мої гріхи та помилки.

Кінець-кінців, не знайшовши нічого, за що б можна було мене віддати під суд або покарати дисциплінарно, довго намагався переконати мене, що в москалях я мушу бачити рідних українському народові, а в „Єдиній-Неделимій“ спасення й московського й українського народу. Не знаю, яку там доповідь зробив ген. Романовський тим, що його післали, але я незабаром отримав від військового міністра генерала Рогози догану в таких висловах: „Соромно старому булавному старшині так поступати!“

Але це був тільки початок.

Тільки що відїхав ген. Романовський, як у полк прибув жандармський полковник, розуміється, москаль, і почав з свого боку провадити слідство в справі згаданого вище листа пп. старшин 4-го полку до редакції газети. Коли ген. Романовський провадив слідство як справжній старшина, себто отверто, то цей жандарм увесь час нишпорив по всіх закутках міста, щоб розвідати щось злочинне про мене, хоч би воно й не мало з листом нічого спільного. Та з слідства я собі нічого не робив, гадаючи, що швидко справи підуть зовсім по іншому, але старшини полку були в розпуці і не тому, що боялися за свою долю, а лише тому,

що бачили, що якісь темні сили ведуть рішучий наступ на все українське для знищення України.

Зі штабу дивізії почали ми отримувати накази в російській мові. Московський елемент у частині, який потрохи прибував, щораз більше підносив голову. Віяло вітром, який не означав нічого іншого, як кінець самостійности України.

Швидко після першого жандарма приїхав у полк другий: цей вів справу з приводу того, що я ніби то загрожував скорострілами московській маніфестації, якби така відбулася в Житомирі. Отже побоювання, які я висловив начальникові дивізії, а може й іншим особам щодо настроїв старшин та козаків, коли б така маніфестація відбулася, взяли за мою особисту погрозу.

Не встиг відіхати цей слідчий, як прибув жандармський полковник із Острога переводити слідство з приводу „бунту”, який ніби то був у полку. Це всіх уразило, як дивна несподіванка, бо в полку не було ніякого бунту... Підчас цього „слідства” вияснилося, що за „бунт” уважають той факт, що полковий аматорський гурток після однієї вистави проспівав зі сцени „Ще не вмерла Україна”. А що дехто з присутніх на виставі росіян, чи то вмисне, чи може навіть не знаючи, що то український гімн, не встали, то з боку старшин та підстаршин почувалися на їх адресу вислови незадоволення. Проте цілий інцидент не мав гострого характеру, бо ніхто з гостей не залишив вечірку, що була по виставі, і танки тягнулися до ранку.

Історія з цим „бунтом” була така безпідставна, що сам жандармський полковник заявив мені, що йому соромно за тих, що післали його розслідувати її.

Всі ці слідства, що їх переведжено на очах зловтішних місцевих службових і неслужбових москалів, робили на всіх нас прикре вражіння. Настрій був, повторяю, такий, що можна було всього чекати. Нераз козаки та старшини просто ставляли питання:

— Коли ж ми почнемо боронити наше селянство та українську справу від московського знуцання?

Всі готові були йти на повстання. Тільки й мови було, що про повстанця Ангела, який десь там на Чернигівщині ввесь час провадив боротьбу проти карних відділів.

В цей саме час прийшов наказ про розформування дивізії, бо вона, мовляв, не мала „історичного минулого”. Якого? Звичайно московського! Те, що московські полки з часів Петра I-го заливали Україну кровю її найліпших синів, мабуть робило їх в очах гетьманського уряду гідними продовжувати свої історичні традиції й далі, навіть у самостійній Україні.

Отже найкращі під національним оглядом кадри укра-

їнських частин були знищені! І це в той час, коли лише присутність збройної української сили могла забезпечити Україні і волю і добробут.

Старшини 8-го Ізяславського полку були порозміщувані поміж трьома полками 1-ї дивізії. Так само зроблено і зі старшинами інших полків 2-ої дивізії. Це мабуть було потрібне на те, щоб українські старшини ніде не творили компактної маси. Мені було наказано ліквідувати полк і відправитися в 3-й Острозський полк. У цей таки полк було передано і все майно мого полку та переведені всі козаки й підстаршини.

Але частина старшин та козаків, бачучи такий поворот у справі творення національних частин, не захотіла їхати в полк, про який чули, що там навіть ніхто не говорить по українськи, де всі старшини мріють тільки про „поворот” до старого, й зажадала звільнення.

Так 1-ша українська козацька дивізія, утворена в часі пробудження українського національного ентузіазму, скінчила своє існування.

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ.

Уривок спогадів із революційних часів^{*)}

З початком революції помітив я несподівано для себе різку зміну у відношенні до мене значної частини київського українського громадянства. Навіть серед людей старшого віку, з якими досі ми приятелювали і працювали на українській ниві спільно, раптом позначилися відчуженість та холодність до мене, а деякі й просто уникали зустрічатися зо мною та крилися з тим, що діється в українських колах. А навіть, якщо й витали вони мене з зовнішньою повагою, видно було, що ставляться до мене як до людини вже засудженої на смерть. Само собою це знеохочувало мене до громадської праці, позбавляючи можливости щось робити.

Сталося таке не тільки зо мною самим. Я щодо цього поділяв участь іще де з ким із старшого покоління українців, яких іще впереддень революції визнавано за заслужених громадян, а з початком революції раптом післано у відставку.

Сталося так наслідком того, що легка перемога над старою владою витворила у нашому суспільстві вражіння без-

^{*)} Після покійного нашого визначного письменника і громадського діяча, Володимира Миколаевича Леонтовича лишилися спомини, з яких друкуюмо без змін розділ про участь його в гетьманській уряді.
— Редакція.

межності своєї сили, переконання, що воно в силі досягти всього, чого б не забажало.

Радикальні елементи громадянства, ідучи за російськими, завжди в своїх програмах, як і в своїй критиці старого ладу, спиралися тільки на своє розуміння справедливості і ніколи не спинялися над оцінкою їх з погляду законів історичного розвитку та дійсної можливості перевести ті програми в життя, не викликавши в суспільному житті таких пертурбацій, від яких можуть статися дуже тяжкі наслідки, гірші від хиб старого ладу, як те й сталося в дійсності через перемогу большевиків.

Саме через те світогляд більшості нашої інтелігенції завжди був забарвлений соціалістичним мрійництвом, а після перемоги старої влади, під вражінням безмежності можливих досягнень, сливе всі програми інтелігентських партій прибрали соціалістичний характер.

Поруч із таким напрямом настроїв громадянства йшла зміна в складі чільних проводирів громадського руху, наверх спливало багато нових людей скрайніх лівих напрямків, між ними багато і таких, що до революції українською справою не цікавилися і для неї не працювали, а ті з старих діячів, хто хотів залишитися при кермі, мусіли прилаштуватися до лівих напрямків, а були й такі, що, піддаючися загальному настроєві, й дійсно полівішали.

Одним із виявів того звороту наліво було переіменування української радикально-демократичної партії, до якої і я належав віддавна, на партію українських соціалістів-федералістів. А що я ніколи соціалістичних поглядів не поділяв, а надто для тих часів, коли йшла перебудова державного життя, вважав соціалістичні експерименти за особливо шкідливі й для громадянства взагалі і для наших національних завдань зокрема, то з такою зміною напрямку партії погодитися не міг і до нової партії не ввійшов. З своїм протестом я залишився самотній і хоч, мабуть, у ті часи мені, як не соціалістові, однаково довелося б зійти з кону, та цей мій протест ще, певне, збільшив неприязнь до мене лівих земляків.

Відчуваючи цю неприязнь, а zarazом пригноблений передчуттям великого лиха для України від перемоги соціалістичних настроїв, я відійшов тоді від громадських справ.

Після всього зазначеного я був дуже здивований, коли одного вечора, місяців за два перед поваленням гетьманату, приїхав до мене Винниченко, який з початком революції почав ставитися до мене особливо неприязно. Він застав у мене Сергія Шемета, з яким, як виявилось, мав до мене одну справу — настоювати з доручення Національного Союзу (про його існування я чув, але з згаданих причин стояв від нього осторонь), щоб я згодився взяти портфель міністра земель-

них справ у кабінеті Лизогуба, який, казали вони, має мені його запропонувати.

Від них я почув, що Національний Союз погодився з гетьманом на умові покликання до кабінету п'ятох міністрів з українських кол, а після суперечки щодо осіб, які мають бути міністрами, прийшли до згоди, що міністром освіти має бути П. Стебницький, міністром юстиції — А. Вязлов, праці — М. Славінський, духовних справ — О. Лотоцький, а земельних справ — я. Щоб не зламати тієї угоди та збільшити український елемент у міністерстві в надії, що згодом він іще збільшиться, Національний Союз настоював, щоб я погодився стати міністром, і Винниченко та С. Шемет мали доручення Союзу переказати мені його бажання та намовляти мене до того.

Я відповів, що хоч з особистих причин узяти на себе ті обовязки мені дуже тяжко, але якщо того вимагають інтереси рідної справи, не смію зректися, але не розумію, чому Національний Союз спинився на мені, коли мої погляди в земельному питанні дуже відрізняються від поглядів більшости Союзу.

— Ви ж не цілком не визнаєте примусове вивласнення? — спитав Винниченко таким тоном, ніби вважав, що ніхто не сміє визнавати необхідности примусового вивласнення.

Я відказав, що всяке примусове вивласнення вважаю для селян за безхосенне, а для державної економіки за шкідливе, безплатне ж за ще шкідливіше, а до того і несправедливе, але тепер, коли агітацією знято таку ворохобню на ґрунті цього питання, доведеться для порятунку держави робити примусове платне вивласнення, але тільки в такій мірі, щоб воно не допровадило до знищення найкращих господарств та обезінтелігентнення села.

Не вважаючи на таку різницю наших поглядів, Винниченко й далі настоював на моїй згоді. На жаль, мені не впало тоді на думку спитати його, чи есери та есдеки, склавши свою угоду з гетьманом та посилаючи нас співробітничати з ним, зрікаються дальшої проти нього агітації, бо вона робила б наше становище не тільки фальшивим, але й небезпечним, приготовляючи ґрунт большевицькій навалі.

Участь нових міністрів у гетьманському уряді тривала дуже недовго, гетьман розпустив кабінет Лизогуба, в новому міністерстві не залишилося ні одного з нас, невдовзі почалося й повстання Петлюри. Ще до звільнення кабінету Лизогуба малися відомості, що повстання приготовляється. Питання, здійснити чи не здійснити його, обговорювалося у Національнім Союзі, до якого належали чотири міністри нашої групи (всі крім мене). В Союзі вони силувалися поборювати ідею повстання, за якою особливо обстоювали Винниченко та Микита Шаповал. А що у розпеченій атмосфері Національного

Союзу годі було досягти спокійного обговорення справи, у моїх товаришів по міністерству виникла думка спробувати переконати Винниченка та Шаповала десь у малому зібранні у приватній розмові. Для тієї мети обрано було моє помешкання і в моєму кабінеті зійшлися з одного боку міністри Стебницький, Славінський, Вязлов і я (скільки згадаю, Лотоцький чомусь не приїхав) та Є. Х. Чикаленко, а з другого Винниченко та М. Шаповал. З нашого боку найбільше говорили Стебницький та Славінський, доводячи між іншим, що повстання полекшить большевикам захопити Україну. На це Винниченко з безпідставною авторитетністю відказав, що він уже порозумівся з большевиками і має їх обіцянку, що не встряватимуть до українських справ та залишать українському соціалістичному урядові будувати соціалізм на Україні по своїй уподобі. На сумніви, чи випадає на большевицьке слово покладатися, він тільки згорда посміхувався та глузував.

На увагу, що, піславши нас до міністерства з дорученням переводити українські вимоги й дбати про надання урядові національного характеру, Національний Союз мусів би дати нам на те час і не перешкоджати нашій роботі повстанням, бо інакше нащо ж Союз завів нас на таке слизьке та небезпечне становище, Шаповал відказав, сміючись:

— Ми післали вас тільки на те, щоб згодом, коли буде змога, заступити вас поступовішими та лівішими нашими представниками.

За пів години після нашої розмови з С. Шеметом та В. Винниченком приїхав автомобіль із листом від першого міністра Федора Андрієвича Лизогуба. Він прохав мене прийти до нього в важливій справі. З Ф—м А-ем ми були знайомі, хоч тоді ще не близько, віддавна. Кілька триріч був він председателем Полтавської Губерніяльної Земської Управи, а я губерніяльним гласним від Лубенського повіту. Розмова була не довга. Діставши від мене згоду взяти посаду міністра земельних справ, Ф. А. підкреслив, що моїм головним завданням має бути вироблення проекту аграрної реформи й введення в життя тих земельних законів, які будуть ухвалені; що раз на тиждень я маю робити доповідь п. гетьманові про важніші справи міністерства, раз (або й більше по потребі) першому міністрові; що справи та відомості я маю перебрати від попереднього міністра п. Колокольцова, який мешкає покищо при міністерстві, де є до розпорядження міністра невелике помешкання (здається, три кімнати), а вкінці попередив, що я мушу сфотографуватися для посвідки на вступ до гетьманського будинку, бо без того туди варта не впустить. (Справді, ще на деякому віддаленні від нього вулиця була пе-

регороджена шнуром і перепустки переглядали якісь добродії у цивільному вбранні, які й провели мене потім до будинку. Таку охорону довелося завести через те, що було викрито кілька змов проти гетьмана, на початку ж гетьманства вступ до будинку був цілком вільний).

Тоді у міністерстві земельних справ було два товариші міністра: Брунст та Бурлаков. Але що я їх тоді ще не знав, а без підстави не вважав за можливе їх звільнити, то й зажадав, щоб утворили ще третю посаду товариша міністра та запрохали на неї когось мені відомого. Я запропонував її п. Маціевичеві, а коли він відмовився, запрохав Івана Григоровича Черниша, що був тоді товаришем міністра продовольчих справ, але чомусь волів працювати у міністерстві земельному. З ним я також не був близько знайомий особисто, але більше знав про його ділову роботу, бо вона відбувалася у Києві, знав, що він спочуває українському рухові, любить Україну, а особисто він справляв на мене гарне вражіння.

Коли я приїхав з візитою до мого попередника Колокольцова, той, здалося мені, виглядав як людина, що втратила віру в можливість зробити те, що вважала за потрібне, або як людина заклопотана якимись своїми справами. На мої запити про справи міністерства, особливо ж на запит про підготовку земельної реформи, він відповідав коротко та з неохотою: „Ви там побачите, що зроблено, є окреме діло“. Думаю, що Колокольцов до того не спочував аграрній реформі, що не міг себе примусити щось робити в тому напрямі, хоч би й для заспокоєння краю. Вироблені ним закони для вирівнання господарських відносин, заплутаних революційними подіями, виявляли знаття сільського життя та потреб хліборобства; в напрямі ж розв'язання земельного питання перевів він лише один закон, яким заборонялося купівлю в одні руки більше 25 десятин. У паперах міністерства я не знайшов нічого, що свідчило б, щоб для підготовки земельної реформи збиралися матеріали, відбувалися засідання чи робилося щось інше.

Другого чи третього дня, як я перебрав міністерство, я звернув увагу, і це мене неприємно здивувало, що біля дверей мого кабінету стоїть військова варта. Я спитав, що це означає, і мені відповіли, що то охорона, яку заведено на жадання мого попередника. Я зараз же доручив одному з товаришів моїх заявити де треба, що я прохаю від завтра ту охорону усунути.

П. гетьман, як і п. Лизогуб, теж рішуче підкреслив мені, що найголовніше моє завдання це вироблення проекту земельної реформи. Від неї сподівалися заспокоєння селянства та можливості провадити далі роботу збудування та зміцнення держави. Він часто розпитував, як іде та робота, й вимагав скорішого її закінчення.

Та роботу ту доводилося починати з самого початку.

Засновано було комісію, що мала насамперед виробити загальні основи реформи. В тім питанні погляди в суспільстві найдужче розходилися, бо на ньому стиналися інтереси усіх верств, усієї людности, воно ж було головною зброєю агітації партій ворожих урядові.

Гетьман рішуче стояв за земельну реформу, необхідність її визнавала й більшість міністрів, але виконати її, згідно з якоюсь із тих програм, що їх висували тоді ліві українські партії, було неможливо. Це значило б геть чисто зруйнувати господарство країни, як хліборобство, так і промисловість, а разом із ними й державні фінанси, не кажучи вже про те, що таке вирішення було б вельми несправедливе й викликало б ворожнечу проти уряду та держави серед заможнішої, отже (беручи загалом) енергійнішої та культурнішої частини нації. Треба було знайти якийсь компроміс і такі способи переведення реформи, щоб вона яко мога менше шкодила господарському розвиткові краю.

А що завдання було саме в цьому, бо необхідність реформи була вже визнана, то в комісію й не закликалося представників скрайніх (правих чи лівих) напрямків, щоб уникнути зайвих довгих суперечок, а запрохано як зпоміж людей науки, так і зпоміж людей життєвого досвіду переважно представників більш-менш середніх напрямків, які мали обмірковувати можливий розмір та способи переведення реформи. Комісія збиралася сливе щоденно і за короткий час виробила покищо тільки загальні основи реформи, які малося подати на розгляд Ради Міністрів, а вже по ухвалі їх Радою малося виробити повний текст закону.

Ще в Раді Міністрів не дійшла черга до розгляду цього проекту, як міністерство Ф. А. Лизогуба було усунуто, а далі події пішли таким прискореним кроком, що здається проект той і зовсім не був розглянутий Радою, але п. гетьман, не чекаючи на розгляд проекту Радою, заявив свою на нього згоду, підписавши його по моїй доповіді, і він був оголошений у часописах.

Крім цього важнішого законопроекту в міністерстві вироблялося багато інших, дрібніших. Старі закони та розпорядки російської держави були пристосовані більше до умов та потреб Московщини та до старого складу життя, їх доводилося переглядати. За революційні часи багато інституцій, залежних від міністерства, підупали та зруйнувалися, урядовці позмінялися. З усіх кінців України надходили прохання, запиту, приїздили урядовці з своїми потребами чи по накази. Дожидаючи значних змін у земельних відносинах, представники різних суспільних та приватних угруповань, громад, товариств приїздили, хто заявити свої бажання, хто дізнатися, що має бути, і в почекальні міністерства щодня збиралася сила людей: землевласників, селян, урядовців, і всі допоми-

налися розмови з міністром, дехто приходив і до мене додому в ті 2—3 години на день, які тільки й залишалися у мене вільні від службових обов'язків. Всі ті розмови забирали дуже багато часу, але ухилятися від них я вважав неможливим, визнаючи, що близькість до людности та приступність влади мусять привертати симпатії до української держави.

Може у мене, без навички до урядовання, все те відбирало більше часу, ніж треба, але, приїздячи до міністерства о 9-ій год. рана, я сливе ніколи не повертався додому раніше, як у 5—6 год. ввечорі, а в 8-ій годині треба було йти на збори Ради міністрів до гетьманського будинку.

Засідання Ради міністрів кінчалися звичайно аж об 1—2-й годиці вночі, а часом затягалися й до ранку. Стже міністри були вельми обтяжені роботою, не мали часу ні часописи переглянути, ні поінформуватися, що діється в інших царинах життя, що не належали до їхнього міністерства. Розуміється, отся неосвідомленість та перевтома мусіли зле відбиватися на їхній праці і в міністерстві, а тим паче на їхній законодавній діяльності.

Вже й через те було б відповідніше не накладати на міністрів законодавньої роботи, а заснувати для неї окремий, хоч би й не численний, законодавчий орган, в якому міністри обов'язково повинні б були бути присутні лише при обговорюванні справ, що належали до їхнього міністерства, а на інші засідання могли б являтися по бажанню.

Рада міністрів була законодавчим органом лише тимчасово, до скликання сойму, який малося скликати після внутрішнього замирення. Засідання Ради міністрів відбувалися у гетьманському будинку — колишньому палаці київських генерал-губернаторів. Головував на зборах перший міністер, а на випадок його відсутности — хтось із інших міністрів по призначенню п. гетьмана. Так, коли Ф. А. Лизогуб виїхав для пертрактацій із представниками Антанти, головував п. Ржепецький.

Гетьман не раз брав участь у засіданнях Ради, а як і не брав, то приходив підчас перерви поговорити з міністрами про справи, що обговорювалися або мали обговорюватися. Але за той недовгий час, що мені відомий, він двічі виїздив з Києва — раз на побачення з отаманом Війська Донського, вдруге до Німеччини на побачення з імператором Вільгельмом.

Під той час, коли я був у міністерстві, склад кабінету був такий: перший міністер — Ф. Лизогуб, міністер закордонних справ — Д. Дорошенко, керманіч міністерства внутрішніх справ — В. Рейнбот, військовий міністер — О. Рогоза, міністер фінансів — А. Ржепецький, міністер торгівлі — С. Мерінг, міністер культів — О. Лотоцький, міністер харчових справ — С. Гербель, міністер освіти — П. Стебницький, міні-

стер юстиції — А. Вязлов, міністер праці — М. Славінський, міністер шляхів — Б. Бутенко, міністер здоровля — Ю. Любинський, міністер земельних справ — В. Леонтович.

Д. Дорошенко весь той час був у подорожі до Німеччини і його заступав товариш міністра — О. Палтов.

Міністри: Стебницький, Славінський, Лотоцький, Вязлов та Леонтович були щойно покликані по угоді п. гетьмана з Національним Союзом. А що й перед і після угоди Національний Союз гостро виступав проти уряду, а частина членів Союзу приготувляла повстання, то й не диво, що старі міністри, які були в складі міністерства й перед угодою, стрінули своїх нових товаришів з певним недовірям. Я мав таке вражіння, що про найважливіші справи, особливо з обсягу міжнароднього становища та відносин, от як становище центральних держав, зносили з Донським Військом і т. д., Раді міністрів не давалося повного освітлення та що дехто з старих міністрів діставали зокрема додаткові пояснення в тих справах. Це було зрозуміло з огляду на поведінку Національного Союзу, але неповна освідомленість частини міністрів та разом і членів законодавчого органу була безперечно ненормальним явищем і не могла не відбиватися зле на їхній праці, як у міністерстві, так і в Раді міністрів.

Так само не було довіря в більшості нових міністрів до старих, бо в українських колах все говорилося про ретроградність та національну нещирість гетьманського уряду та й самого п. гетьмана. Через це нові міністри, особливо напочатку, почували себе ніби чимсь протилежним до старих та вважали за свій обовязок голосувати по всім питанням одноставно, хоч би де в чому й не годилися між собою.

Та все ж таки я думаю, що за спільною роботою, якби на те був довший час, оте оболільне недовіря мусіло б врешті зникнути. Пригадую такий випадок, що стався наслідком зазначеного недовіря та скінчився голосуванням, за яке мені особисто й досі соромно. Військовий міністер Рогоза прохав асигнувати на побільшення військової оборони. Мабуть через те, що більшість українських націоналістів, не довіряючи урядові, боялися, що він поверне військову силу на поборення людности, наша група голосувала проти, а під тиском поширених тоді хибних думок про обовязковість групової дисципліни, й я подав голос проти асигнування, хоч і визнавав це за помилку. А що і міністри Бутенко та Любинський завжди підтримували нашу групу, а когось із решти міністрів не було, асигнування було відкинута. Та військова сила, на яку прохав Рогоза асигнування, не врятувала України, але серед тієї небезпеки, яка їй загрожувала, згадане рішення Ради міністрів виглядало диким. У засіданні знялося замішання, відчувалося сильне напруження взаемин. Думаю, що старі міністри вбачали в нашому голосуванні потвердження

чуток, що Національний Союз приготував повстання, хоч у дійсності тут не було ніякого зв'язку. Зроблено було перерву, Лизогуб, Рогоза та Ржепецький почали доводити нам нашу помилку, когось зпоміж нас запрохали на розмову з гетьманом, але група наша й сама відчула, що зробила помилку. По малім часі в тім таки засіданні питання було вдруге піднесене на голосування і цим разом асигнування пройшло одноголосно.

Серед міністрів (крім Гербеля та Рейнбота) ніхто особисто на мене не справляв вражіння ні ретрограда (якщо не вважати за ретроградність невизнання соціалістичних поглядів), ні ворогів української самостійності. Не маю певного вражіння тільки що-до Мерінга, бо він часто не був на засіданнях Ради міністрів і ніколи не висловлювався.

Правда, всі старі міністри (крім мабуть Д. Дорошенка) промовляли на засіданнях російською мовою (наша група зразу почала промовляти по українськи, а за нашим прикладом перейшли на українську мову й Бутенко та Любинський), але в цьому не можна було добачати прояву антиукраїнського настрою. Просто по умовам свого попереднього життя вони могли вільно провадити українською мовою тільки звичайну щоденну розмову, але ніколи не мали нагоди говорити, отже й не вмiли виразно висловити свою думку про державні або урядові справи по українському.

Але поза тим Ф. Лизогуб мав виразно українську стихію, любив Україну, український побут та українську культуру, він ще, як земський діяч, багато зробив для її піднесення та розвитку, а, як міністер, свiдомо працював для зміцнення української державності. Не знаю, як би ставився до неї Ржепецький, коли б на Московщині не було большевиків, але в тодішніх умовах він твердо обстоював ідею самостійності і совісно та вмiло кермував українськими фінансами. Приблизно те саме треба сказати й про генерала Рогозу, а Бутенко й Любинський завжди підтримували нашу групу. Що ж до Д. Дорошенка, то нема чого й доводити, — він був давній та відомий український діяч.

Щодо політичного напрямку, група старих міністрів не була одностайною. Гербель та Рейнбот були зпоміж них найправіші. Ця неоднаковість поглядів виразно виявилася при такій нагоді. На одному з засідань товариш міністра внутрішніх справ Варун-Секрет предкладав Раді вироблений містерством внутрішніх справ проект закону місцевої адміністрації. Згідно з проектом адміністрації надавалися дуже широкі права, уставлялася дуже велика залежність від неї громадян, а права їхні та гарантії недоторканости дуже обмежувалося. В ті часи внутрішньої ворохобні, хуліганства та большевицьких настроїв обмеження прав особи та поширення уповноважень адміністрації до певної міри були необхідні,

але проект був складений так, що весь тягар тих обмежень лягав на саме селянство, а інших верств вони не зачіпали.

Чомусь ніхто з присутніх не звернув на те уваги і по вислуханню проекту не було жадних заперечень, отже могло статися, що його зараз ухвалять. Тому я, хоч і дуже не люблю промовляти публично, а коли доведеться, почувуюся так, мов летун на літальній машині, що з переляку викидає не тільки баласт, а й багаж, примусив себе взяти слово та, зазначивши по змозі коротше згадану хибу проекту, сказав, що коли для порятунку рідного краю ми й повинні погодитися на обмеження прав, то ці обмеження мусять терпіти всі і ми не сміємо обмежувати права самих селян, не обмежуючи й своїх, щоб не викликати обвинувачення в утворенні упривілейованого стану та справедливого невдоволення, а такий закон, замість заспокоїти, спричинив би ще більше заворушення.

Зразу-ж до мене приєднався Ф. Лизогуб, заявивши, що цілком зо мною погоджується, а при голосуванні проект у такому вигляді відкинуто всіма голосами крім двох та повернуто міністерству з наказом поробити відповідні зміни. Цей випадок також доводить, що в дальшому співпраця нових і старих міністрів могла б наладнатися, але соціялістична більшість Національного Союзу хотіла від нас не роботи, а демонстрації в Раді міністрів та ще більшого загострення відносин до уряду і, лагодячися до повстання, позбавляла нас довіря решти уряду й самого гетьмана.

ФЕДІР ДУДКО.

Останніми з того боку

(Спомин у 15-ті роковини переходу через Збруч).

Із Станиславова до Кам'янця. — Гості зі Львова. — Втеча з Кам'янця. — Переполюх серед ночі. — У Волочиськах. — Живий з того світу. — Останній перехід через Збруч. — На цьому боці. — Паніка. — Кіннота Котовського. — Головний Отаман із нами. — Ми підпихаємо поїзд. — За межами большевицького досягнення.

Кінець жовтня 1920 року. Військовий союз України з Польщею проти большевиків закінчився наглим підписанням відомого Ризького договору. Українська армія, що в момент підписання договору, займала праве крило спільного польсько-українського протибольшевицького фронту, прикриваючи собою Галичину, — була здана на власні сили. Перед нею встала альтернатива: або бути розброєною,

чого вимагали большевики, або розпочати дальшу боротьбу з червоною Москвою на власну руку.

Центральні державні українські установи й головні осередки цивільної й військової влади УНР перебували в той час у Станиславові. Штаб Головного Отамана містився у вагонах на ст. Отинія.

Як тепер, пригадую собі те незвичайне збентеження, що повстало серед нас, урядовців УНР., з одержанням відомостей про Ризький договір. Перед кожним стояло грізне питання: що ж далі?

Але на вирішення цього питання не довелося довго чекати. Всі укр. уряди дістали від своєї влади наказ негайно ліквідувати помешкання в Станиславові й перенестися до вагонів. Куди мали виїхати уряди — ніхто з нас як слід не знав. Але у всіх було загальне переконання, що ми їдемо до Кам'янця-Подільського. Треба сказати, що наказ про виїзд прийшов одночасно з радісними вістками про те, що наша армія перейшла в наступ і що передові частини зайняли вже Жмеринку.

Точно оцінити ситуацію в той час ніхто з нас не мав ніякої змоги. Але загальний настрій у всіх був надзвичайно бадьорий і радісний: віра в свій провід була дуже міцна, а надія знову побачити свої рідні сторони — підносила всіх. Про небезпеку й невгоди подорожі ніхто з нас не думав: ми вже занадто звиклі до мандрівного, повного пригод і ризику, бурлацького життя. Не один із нас пережив і переслідування ворога, і голод та холод при втечах, і спання на ногах, і джижчання ворожих куль над головою, і всі інші приємності похідної боевої обстанови.

Я виїхав із міста уже зовсім смерком на товарову станцію, де найпізніше о 9-й ми мали сідати в вагони.

Товарові поїзди були вже переповнені людьми. В теплушках горіли залізні печі, чоловіки, жінки й діти (а їх було чимало) розташовувалися як могли, настилаючи соломі на підлоги, затикаючи діри, з яких віяло льодовим холодом, і т. д.

Поволі все влаштувалося. Двері вагонів позасувалися й тільки іскри з залізних димарів над дахами свідчили про те, що люди принатурилися до „нових квартир”. На дворі було неймовірно холодно. Жорстокий північний вітер гнав із підбігунових країв льодову студінь.

Поки стояли — було сьак-так. Та коли десь опівночі рушили з місця, усе раптом скочило на ноги від жахливих продувів у всі діри розхитаних возів. Про якийсь спання — не було мови. Холод продирався у всі щілини й пронизував тіло до шпіку кісток. Плач дітей і прокльони дорослих злилися в одну невиносну розпачливу симфонію. Печі гріли, але тільки на відстань півкроку. Все збилося до вогнища,

гріючи одну частину тіла в той час, коли друга замерзала в льодовій температурі. В цій жахливій обстанові, де замерзав, здається, сам мозок, одно тільки тримало людей при житті: вслухування в стукіт коліс на рейках, який із кожним поворотом своїм наближував нас до місця, куди ми линули всіми думками й чуттями своїми: до Камянця.

— Треба якось перетерпіти: завтра надвечір будемо в Камянці! — підбадьорював присутніх у вагоні голос якогось оптиміста.

— А коли так тиждень доведеться їхати? — вставляв своє слово песиміст. — Здуріти можна в такому холоді!

— Не можемо їхати тиждень, — заперечував оптиміст. — До Камянця звідси рукою подати. За нормального часу тут усього кілька годин їзди.

Не вгадав проте ні оптиміст, ні песиміст. Ця жахлива подорож, про яку до цього часу не можу згадати без тремтіння в душі, тяглася дев'ять днів. Проїдемо один перегін і станемо. Проїдемо другий — й знову станемо. І не на годину-дві, а на цілий день, на добу навіть. Холод, голод, брак усяких відомостей, що робиться на світі, а, головне, там, на тій нашій Україні, змучили нас украй. Дивуюся, як не похорували тоді люди.

Але всьому є кінець. Прийшов край і нашій страшній одисеї. 6-го листопада (а виїхали ми з Станиславова 28/X) наш поїзд нарешті приволікся до Камянця.

Комендатура, ордери на помешкання, переїзд із стації до міста — і ось поволі все розташувалося. Сяк-так почала налагоджуватися робота в установах. Появилися свіжі випуски газет: на фронті, мовляв, усе добре; військо безупину посувається наперед, захоплюючи в перестрашеного воєрога одну вузлову залізничу стацію за другою.

Мешкати мені довелося в дуже симпатичних людей на заріччі коло Юріївської, здається, церкви. Все заповідалося як найкраще.

Пригадую собі, було то в суботу, на 5-й день нашого приїзду до Камянця. Сидів я при вечірньому чаї, коли почувалася хода людей у снігах і в двері до мого помешкання постукали.

— Ввійдіть!

Двері відчинилися, й я аж підскочив із місця: до кімнати ввійшов мій старий знайомий ще з весняної офензиви польських військ на Україну, а потім зі Львова, поручник галицько-української армії Роман Г.

— Звідки вас Бог приніс?

— Зі Львова.

— З самого таки Львова? Що чувати? Сідайте. Розповідайте.

І пішла балачка. Преса пише, що на нашому фронті все гаразд. Ось, на доказ, часописи: „Вперед“, „Громадська Думка“. Він приїхав, щоб налагодити тут великий інформаційний щоденник. Зв'язки зі Львовом є, сякі-такі гроші на перші завязки видання знайдуться. Як тут із друкарнею? Чи можна зорганізувати кольпортажу при військових частинах? І т. д., і т. д.

Розмова затягнулася за північ. Плян розроблено. Гороскопи розгорталися перед нами як найкращі.

Гість мій, звичайно, залишився в мене ночувати. І не тільки він, а й його незмінний Санчо-Панса — джура Степан, і особистий „адютант“ — галицький підхорунжий N (прізвища не пригадую). Приїзд із поручником Г. його джурі й „адютанта“ мене трохи здивував: адже у виданні часопису ролі джур і адютантів зайві. Проте не станеш же свого здивування висловлювати в очі чоловікові. Та ще першого дня!

Полягали спати, погасили світло, але довго ще в п'яті перекидалися різними заввагами.

Встали другого дня пізно. Напилися чаю. Знову вертаємося до наших мрій про видавання газети, коли ось, кажуть, прийшов до мене в якійсь справі син мого міце-міністра Б. Іваницького (я служив тоді в міністерстві земельних справ), гімназист.

Виходжу.

— Тато просив вам переказати, — говорить пошепки він, — що всі установи евакуюються з Камянця. Будьте готові! До 10 год. ночі цілий Камянець має бути евакуований.

Стою, як приголомшений, на місці.

Гімназист говорить іще кілька слів, прощається й відходить: йому треба попередити ще інших.

Вертаюся до свого гостя й повідомляю його про приємні новини.

Солодкі мрії про нову роботу шугають, як перелякані миші по норах, і на місце їх впливає новий клопіт: треба якось утікати! Але як, чим? Надії на когось, — я вже знав із досвіду, — зайві. Треба, і то негайно, поки ще вістка про евакуацію не рознеслася широко по місті, шукати коней. Бо коли не дістанеш їх зараз — залишишся на поталу розлученим шершням.

Поручник Г. швидко одягається й кличе до себе свій маленький „штаб“. І тепер я переконуюся, як добре буває, навіть їдучи кудись видавати часопис, подбати про маленьку військову організацію, особливо в тих виїзних обставинах, які були під ту пору. Не встиг я відійти й сотню кроків від дому в напрямі свого міністерства, куди подався, щоб випросити якісь коні для себе, як мене наздогнав джура мого приятеля. Він повідомив мене, що одна підвода вже є. У

сусідньому подвір'ї стояла прихована (про евакуацію, виявляється, всі вже знали в місті) пара коней із селянським возом, яку пор. Г. негайно зареквірував і перевів на наше подвір'я, а щоб селянин не втік, браму замкнули, а хомути й іншу зброю із коней занесли до хати.

Підбадьорений цим, я пішов добувати другу підводу. Але, звичайно, не дістав її ні в міністерстві, ні в комендатурі міста. Добре б виглядала моя евакуація, якби я не мав, на своє щастя, спритних і дбайливих гостей зі Львова!

Цілий день ми ще були у Кам'янці. Коли прийшла ніч, стало чути серед гробової тиші, як у старому місті, по той бік Смотрича, заторохкотіли колеса возів. То евакуувався Кам'янець. Моторошно було чути цей глухий шум. Моторошно й боязко, як би не лишитися поза цією лавою втікачів, хоч напрям утечі був добре відомий.

Почали збиратися. Запрягли коні, повкладали речі на віз і тут виявилось, що всім нам треба йти пішки: цілий віз зайняли речі. Ніч, на щастя, випала тепла й тиха: ані шелесне навкруги. Щиро попрощалися ми з добрими господарями — українцями, відчинили браму й темними вуличками пустилися наздоганяти інших. А місто, як мертве: причаїлося й слухало торохтіння тисяч коліс на кам'яних бруках. З яким чуттям воно випроваджувало українську владу? З прихованою втіхою чи з гнітючою тугою й болем?

Коло Турецького мосту ми виїхали на широкий шлях і побачили безперервний шнур возів, що двома лавами котився в сторону Хотина. На возах — військові, цивільні, якесь майно, якісь приватні валізи й коші з речами.

Втерлися в течію і поплили загальним руслом.

— Слухайте-но, — звернувся до мене поручник Г., — пощо будемо тягнутися в цій валці! Поїдемо бічною польовою бічною доріжкою. Я певен, що там ми стрінемо з возами дядьків, які, боячися реквізиції, обминають широкий шлях.

Звернули зі шляху й поїхали тихою доріжкою в поле.

Поручник Г. не помилився: не встигли проїхати й версту, як назустріч нам — віз порожняком.

— Гей! Стій! — перестріли його військові, і новий віз повернув голоблі назад.

Тепер ми вже могли якось розсістися. Було тіснувато, але всі сиділи.

Проїхали ще з півверстви — новий віз, і він також прилучився до нашої валки.

Їхали цілу ніч і десь тільки на світанку віхали в містечко Лянцкорунь. Там ми знайшли цілу військову валку, що попасала коні.

Треба було дати спочити й собі, й своїм коням. Постягали знову хомути з коней і внесли їх до жидівської корчми. А догляд за дядьками доручили Степанові: бували випадки,

яких будувати державу не можна.

В своїй дальшій боротьбі ми повинні звернути особливу увагу на опанування міст на Україні, на належну підготовку власних українських сил у всіх ділянках нашого національного життя. Це — **основне, ударне завдання сучасної доби.**

Другий висновок. В армії Зимового Походу об'єдналися активні, свідомі борці різних політичних напрямків нашого громадянства. Інтереси поневоленої нації були поставлені понад усе. Це сприяло успіхові Зимового Походу. І це повинно бути повчальним для нас на майбутнє.

В нашій дальшій боротьбі ми мусимо мати свої національні сили не лише відповідно підготованими, але й **координованими та об'єднаними, щоб не повторився той хаос, що ми його бачили в 1919 р.** Кожний має шанувати свої групові погляди, але ніхто не сміє ставити їх понад Україну. В критичні моменти життя нації треба думати не про те, що нас розєднує, а про те, що є спільне всім українцям, що бажають своєї державної незалежності.

Приклад учасників Зимового Походу хай буде заповітом: **у боротьбі за волю України добро народу повинно бути для всіх нас найвищим законом.**

АНДРІЙ ЖУК.

Перша партійна конференція Р.У.П.

В 1901 р. майже всі вищі школи в Росії були замкнені з причини студентських заворушень, а заангажовані в тих заворушеннях студенти були вислані в різні надійні під політичним оглядом міста під догляд поліції. Місцем заслання неспокійних студентів зробилась між иншим і Полтава, невелике, тихе губерніяльне місто над тихою рікою Ворсклою, яке в Петербурзі вважали, видно, за цілком надійне, хоч у місцевій духовній семінарії також були заворушення, внаслідок чого кількох семинаристів звільнено із школи. Ото через те в Полтаві зібралось досить велике студентське товариство, переважно уроженці різних місцевостей України, що студіювали на високих школах Петербургу, Москви, Харкова, Києва та інших університетських міст. Серед них були, очевидно, й уроженці самої Полтави.

Мабуть тому, що в Полтаві примусово зібралось багато студентства, а скорше з мотивів, про які поясню далі, Полтава була вибрана на місце українського студентського зїзду, що відбувся в червні 1901 р. А що організаторами студентського

зїзду були ті одиниці зпоміж українського студентства, які рік перед тим були основниками Революційної Української Партії (Р. У. П.), то підчас зїзду відбулося кілька нарад також у справах Р. У. П., при участі вужчого круга осіб як зпоміж студентства, так і зпоза студентських кругів.

Властиво важко було тоді відмежувати Р. У. П. від національно активної частини українського студентства, зорганізованого в студентських громадах, бо Р. У. П. складалася напочатку майже виключно з студентів, а, не маючи викристалізованого політичного обличчя, настроями і громадськими інтересами своїх членів покривалася зі студентськими організаціями. Тому важко мені тепер, на великій віддалі часу, точно визначити, які саме сходи були засіданнями студентського зїзду, як рівнож важко пригадати всіх осіб, що брали участь в одних і других засіданнях. Все-ж є одна обставина, яка дає підставу з численних сходи студентського товариства виділити дві збірки, що були нарадами членів Р. У. П., бо серед учасників цих нарад були й не студенти (між инш. автор цих рядків, що був також і на кількох засіданнях студентського зїзду), а знову не було на цих засіданнях таких студентів, як Василь Павленко, що негативно ставився до Р. У. П.

Провідну роль в житті українського студентства вірогравали тоді Дмитро Антонович і Михайло Русів, обидва студенти харківського університету. Вони ж були основниками Р. У. П. при співучасті ще кількох студентів харківських вищих шкіл. Скликаючи до Полтави студентський зїзд, вони мали на увазі не так студентські справи, як справи Р. У. П., себто поширення ідеї Р. У. П. серед загалу студентства та поладнання партійної справи у вужчому колі вже здеклярованих ерупістів.

Пригадую собі одно засідання студентського зїзду десь недалеко Сінної Площі, на якому велися розмови про політичне становище в Росії й говорилося, що українське студентство не повинно особливо ангажуватися в загальних студентських виступах, а думати про українські виступи. А що в містах це справа безвиглядна, то треба шукати іншого терену, напр. село, а для цього взятися за революційну пропаганду серед селянства. Не такими може словами, але в такому дусі промовляли власне ерупісти. І мусіли рівночасно агітувати за приступленням до Р. У. П., за приєднанням членів для партії, але з конспіративних причин вони одначе цього не робили, щоб не зраджувати своєї приналежности до партії; до цього кожний, хто захотів би зайнятися революційною діяльністю, мусів би сам додумуватись і пошукати звязків із Р. У. П.

Взагалі Р. У. П. була тоді для багатьох таємничою незнайомою, а люди, що ближче стояли до партії, вступали в отверті, більше-менше, розмови на партійні теми лише з тими

на конях, —
Постояли там годин зо дві — і рушили далі. Розвиднилося. Здивовано розглядався я на архітектуру будівель цього цікавого містечка. Думав, що коли повернуся знову на Україну, конче приїду сюди й зарисую ці дивної краси зали на покрівлях містечкових будов.

Сидячи на возах і куняючи, попленталися далі.

Якісь села, якісь виселки, хутірці. Їхали, ніде не зупиняючися.

Надвечір вїхали в містечко Чемерівці. Зупинилися тільки на хвилинку на базарі, щоб купити чогось із харчів, — і рушили далі.

Саме в той час, як ми стояли на базарі, через містечко переганяли партію, чоловік із 300, полонених. Обідрані, боці, голодні, трясучися від холоду — кидалися вони до кожного воза й просили:

— Хлебушка дайте!.. Хлебушка!..

За дві верстви від містечка вїхали в с. Юрківці. Темніло. Вирішили стати на нічліг.

Заїхали в якесь подвіря, забрали й тут із коней зброю до хати й розташувалися на ночівлю. Гостинна господиня принесла околот соломи. Розіслали її на долівці й, по вечері, розляглися. Яких розкошів ми зазнали тоді на цій соломі по півтори доби неспання й тривожливих турбот! Думка була виспатися по людськи, щоб із свіжими силами завтра тікати далі, та не довелося.

Щось за годину після того, як усе поснуло в хаті, раптом гримають знадвору у вікно:

— Гей, чи є хто в хаті з переїжджих? Негайно вибирайтеся: большевики за 10 верств звідси!

Миттю посхоплювалися на ноги й за чверть години вже виїздили з подвіря. Навколо по вулицях повно підвод. То виїздила юнацька школа.

Темно, хоч в око стрель. Настрій собачий. Думки нишпорять навколо в пільмі, обчислюючи, скільки треба часу большевицькій кінноті, щоб нас наздогнати.

І ось раптом за селом чуємо якусь колотнечу. Вози, що їхали попереду нас, стали й насторожене вухо виразно чує з пільми:

— Кудя прьош, таку т-твою!... Не відішь розве?...

Ну, значить, кінець: напоролися на большевиків! Тут вони нам криваву лазню справлять! Що робити?

Люди зіскакують із возів і біжать кудись наперед. Божевільні! Та ж просто ворогові в пащу!

Фролова), заломилися і їхня махрова московська лайка
счинила загальну паніку.

Минаємо донців і їдемо якимись ярами кудись у пільму. Холод, нуда на душі, за хвилину відпочинку й сна у теплій хаті людина готова півцарства віддати. Але думка про большевицьку кінноту, що десь гонить за нами, нестримно пхає нас наперед.

Минула ніч, настав ранок, день, а ми все їдемо.

Доїхали нарешті до містечка Сатанова над Збручем. Коні ледве пересували ноги. Стали.

Жидівський дім, де ми зупинилися — над самим Збручем. З подвіря видко цю мізерну річечку, що відіграла таку важну ролю в українській історії. Перейти її в брід — і людина вже на тому боці, куди большевицька рука не сміє простягнутися. Але чомусь не переїжджають туди всі ці маси возів, що згромадилися у містечку. Чи Польща не дає дозволу на виїзд, чи може є ще якась надія вдержатися на цім боці? Та ніхто нічого не знає, що діється навколо й що чекає нас за день, за годину, може навіть за п'ять хвилин.

Поки підготовуються коні, йду до містечка в надії там щось довідатись.

Вози, вози, вози — ціле море возів.

І ось раптом зупиняюся в здивованні на місці. Переді мною земляк, студент, а підчас світової війни поручник, син начальника почти з того містечка, де я прожив стільки років перед війною.

— Ви? — здивовано скрикую я.

— Я! — з привітною усмішкою простягає він мені руку.
— От несподівана зустріч!

З уніформи бачу, що він старшина української армії, і це мене приємно дивує: адже до революції про Україну він навіть чути не хотів, дарма, що з діда-прадіда української крові.

— Бачу, ви при якійсь частині, — говорю я. — Поясніть мені, що діється навколо нас.

— Большевики, — розяснює він, — по підписанні миру з Польщею зняли з фронту величезні сили й рунули на українців. На відтинку Бар-Могилів вони прорвали наш фронт і знищили майже ціле праве крило. Більша частина 6 дивізії попала до них у полон. Ліве крило нашої армії, нічого не знаючи про події на правому, вело далі наступ і захопило Винницю. Большевицька кіннота Котовського з Бару вдерлася на зади нашої армії — і ось тепер перед нами наслідки цього прориву.

*) Частина донських козаків під командою полк. Фролова, що ввесь час воювала в складі української армії проти большевиків.

— Армія, скільки є в неї сили, стримує ворога, щоб дати змогу урядам і обозам перейти за Збруч. А потім відійде до Польщі сама. Іншого виходу нема.

— Чом же ми не переходимо? — питаюся.

— Будемо переходити. Частина в Гусятині, частина у Підволочиськах.

Прощаюся з знайомими, іду до свого постю й ділюся з поручником Г. новинами. Радимосся й вирішуємо негайно їхати далі.

Ніч застає нас у якомусь селі під Волочиськами. Ночуємо там, а ранком наступного дня приїздимо до Волочиськ.

Волочиська вже забиті підводами. Ціла Україна зіхалася сюди, до цього жидівського містечка, щоб чекати тут на свою долю. За допомогою комендантського ордеру знаходимо притулок в якійсь жидівській хаті й починаємо розвідку. Довідуємося, що наш уряд веде переговори з Польщею про пропуск на той бік. Переговори затягаються, а тимчасом круг оборони Волочиськ усе звужується. На фронт кинене все, що можна було кинути. Все тепер залежало від поляків.

Почався голод. Жида поприховували крам і ні за які гроші не можна було нічого купити в містечку. А фронт щораз ближче: вже чути було гупання гармат...

Стоїмо так один день, стоїмо другий, поглядаючи на місток, що його стереже польська прикордонна варта. Чому нас не пускають? Хто веде переговори з польським урядом? І чи взагалі пустять?

А гупання щораз ближче. Що там, на тому жахливому нашому фронті, де люди, здані на власні свої сили, боронять останній клапоть рідної землі? Чи бачить це глуха на все Антанта й байдужий до всього світ?

Споглядаємо на спокійних польських жовнірів на мості й вирішуємо, що ні, не бачить!

Закрадається одчай у душу, туга, нестерпний біль.

Довідуся, що переговори веде з поляками міністер почт І. Паливода. Іду до нього.

Так, він провадить переговори. Щось дуже неясне з тими переговорами, але є надія, що завтра нас почнуть перепускати.

— А що, як до завтра не витримає фронт?

Міністер мовчки розводить руками.

Мало веселого в нашому становищі. Іду вулицею й бачу д-ра Івана Львовича Липу. З нарукавником, на якому нашитий червоний хрест.

Зупиняюся, говорю з ним. Що, що? Йому до Червоного Хреста потрібні лікарські сили й аптикар? Та ж жінка моя фершалка й студентка медицини, а за аптикаря я можу бу-

Втішений і я, втішений і Іван Львович.

А за півгодини я й дружина моя вже в хаті, коло якої висить прапор із червоним хрестом. Нам причіплюють нарукавники з червоними хрестами, ми вже при ділі. Туди ж пишеться й поручник Г. з своїми „штабовцями”, як помічник начальника господарської частини, яким був призначений там же, у Волочиськах, полковник Іван Ган.

Був я того дня свідком прецікавої й характеристичної на ті часи сценки, сидячи в приміщенні Українського Червоного Хреста.

В хаті — д-р І. Липа, полк. Іван Ган, я й моя дружина. Відчиняються двері і входить фершалка Червоного Хреста, що їхала з ним уже здалека. Входить, якимось дивно вдвляється в полк. Гана й перелякано відступає назад.

— Іване, це ти?

Полковн. Ган встає зза столу.

— Я. Хіба не бачиш?

— Боже-ж мій! — заломлює жінка руки. — А була чулка, що ти забитий, і я вийшла заміж за іншого! Що ж я маю робити тепер! Тут і чоловік той другий при мені, й твої діти!

Виявилось потім ось що. Полк. Ган, залишивши жінку з двома дітьми, пішов з українським військом і ось уже півтора року не може дістатися додому. Хтось колись приніс його жінці часопис, в якому було подано в списку вбитих ім'я полк. Івана Гана. Жінка поплакала, відправила панахиду, а що молода була — вийшла за другого. І ось маеш!

— Що-ж я маю робити тепер, пане докторе, — розпачала вона перед покійним дром Липою: — і цього чоловіка жаль, і того шкода!...

Переночували ще одну тривожливу ніч у Волочиськах. А тут, як на нещастя, по кількох теплих і погідних днях, навернув вітер, завіяло нестерпним холодом, заносилося на правдиву зиму.

Раненько дня 21-го листопада до жидівської хати, де я містився з родиною, зайшов Ів. Паливода й повідомив:

— На 9-ту годину ранку заладовуйтеся у вози — є дозвіл польської влади перепустити всіх на той бік Збруча.

Вістка про це облетіла ціле містечко. Вже о 8-й годині віз за возом виїздили з містечкових подвір'їв і довжезною валкою уставлялися на вулицях, чекаючи на перепустку.

Минула година 9, 10, 12, 2-га, а ми все стоїмо. Шалений холод із вітром позаморожував і людей, і коней, а перепустки на той бік все нема. І тільки коли вже почало темніти, валка поволі рушила з місця.

Процедура пропуску була дуже складна й довга: варта на мості числила людей, перепускала невеликими партіями,

а за мостом колонади ра переміювана венк, перемідає ш документи.

Було десь коло 4-ої години ночі, коли дійшла нарешті черга до наших возів. Проїхали варту й потягнулися мостом.

Защеміло серце від нестерпного болю. Відчуло, що це вже не звичайний епізод, яких сотні траплялися з нами, а момент історичний — момент останнього переходу Збруча, що закінчував цикл визвольних змагань нашого народу в боротьбі з червоними наїздниками.

Переїхали Збруч і тут же при березі зупинилися коло залізничних торів, де стояв довжезний поїзд із клясових вагонів. Це був поїзд, приготований для нас. Він мав відвезти звідси нас вглиб Польщі.

Почалося сквапливе пересідання з возів до поїзду. Місця бралися з бою. Проходи були так забиті людьми, що речі мусілося подавати в вікна. Темніло.

Нарешті все заспокоїлося. Яюсь люди порозташовувалися, появилися свічки, все вгомонилося.

Дали ми в заплату дядькам, що везли нас своїми кіньми, скільки хто міг, і відпустили їх із Богом.

— Їдьте і кланяйтеся нашій Україні!

Сумно було прощатися з ними, з цим єдиним тепер звязком нашим із тою землею, що її ми покидали.

Вагони були неопалені, але миттю нагрілися від тепла маси людських тіл, що заповнювали їх.

Настала темна ніч. Що там діялося на мості і в містечку за мостом — ніхто з нас не знав. Ми були на території, на яку вже не сягала наша влада, були в гостях у чужій державі.

Ніч переспали спокійно.

Ранком другого дня попрોકидалися ми від якогось руху в поїзді. Виявилось, що рух цей зробили старшини та їх жінки військового міністерства й головного штабу, що приїхали кіньми вночі й великою валкою стали на постой коло поїзду. Перемерзли люди заходили до вагонів і грілися.

У вікно вагону я й моя дружина запримітили на возі знайому паню, нашу землячку, жінку сотника з головного штабу. Сиділа, бідна, й куталася в хустку.

Запросили негайно її до себе в гості.

— Боже, які ви щасливі! — говорила пані, сидячи з нами в теплі й пючи чай. — А нам так доведеться не знати скільки ще днів мерзнути на холоді!

Справді, були люди, що заздрили нам і в нашому невеселому становищі.

А поїзд стояв. Хтось із цікавих пішов довідатися на стачію, чому ми не їдемо, й дістав відомість, що нема паротягу.

так тяглося до вечора.

Раптом почувлися якісь вигуки, тупіт коней і стріли. Все вискочило з вагонів.

І ось ми побачили, як переганяючи вози й піхоту, що ввесь час тяглася звідти на цей бік, гальопом ускочили на міст чорношличники. З піснями й музикою, не зупиняючися коло командатури й не здаючи зброї, вони промчали як вихор повз нас — і ми почули густу стрілянину на тому боці. Валка військового міністерства й головного штабу миттю знялася з місця й панічно втекла невідомо куди, залишивши площу коло поїзду зовсім порожньою. Люди з поїзду почали втікати. Крики жінок, плач дітей, вигуки чоловіків — усе злилося в дикий гамір. Що сталося — ніхто не міг сказати. Момент — і все поховалося в поблизьких дворах, кущах, перевулках.

Пригадую собі, я вскочив у вагон, шукаючи за дружиною й дітьми — і нікого з них там не знайшов. Взагалі не побачив у вагоні ні одної живої душі: він стояв порожній, з відчиненими в один і в другий бік дверима.

Я вискочив із вагону й крізь присмерк вечера почав удивлятися у другий беріг Збруча. Там діялося не знати що: стріляли похапцем, пачками, чулися якісь дикі крики людей, долітало іржання коней.

Жах зворушив мені волосся. Я зрозумів: то розправлялася на тому боці большевицька кіннота з рештками наших валок і військових частин. Як це все швидко сталося! А розпачливі крики не вгавали. Десь зовсім близько, верств за 4—5 звідси, одна за одною били гармати.

І раптом за страшною уявою того, що тепер діялося там, за пару сот кроків звідси, на другому березі річки, мій мозок пронизала жахлива думка:

— А що, як вони кинуться прожогом сюди! Хто стримає їх наскок? Тих кілька жовнірів, що стерегли міст? Наскочать, пересічуть шаблями всіх, кого здибають, і потім із перепросинами відійдуть назад: вибачте, мовляв, помилилися — така вузьенька річенька, зовсім забули, що то чужа територія! Виріжуть усіх до пня — і край!

Я стояв, як заляклий, не міг рушитися з місця: страшна думка пришила мене до місця. А на другому боці чулися зойки, стрілянина, крики, тупіт кінських і людських ніг.

Опамятався я трохи тоді тільки, коли почув докола себе сквапну й розгублену біганину. То бігали чоловіки з нашого поїзду, когось шукаючи.

Почало смеркати. І разом із смерком прийшло деяке заспокоєння. Люди поволі почали вертатися, я побачив і свою дружину з дітьми. На мій запит, де були, вони нічого мені

з ними оуло.

Стемніло зовсім. Я пішов здовж поїзду й побачив Ів. Паливоду — був він поїздовим комендантом.

— Слухайте, нам небезпечно тут стояти. Ну, в першу хвилину не прорвалися сюди, але можуть надуматися, переведуть розвідку і це зроблять. Треба просити негайно паротяг.

Паливода великозначно подивився на мене й відповів:

— Вживається відповідних заходів.

Він був дуже поденервований і неспокійний.

До мене підійшов один знайомий і тихо, пошепки, над самим ухом сказав:

— А знаєте: тут, у цьому вагоні сидить Головний Отаман Петлюра. Тільки ша — ані слова про це нікому.

— І ви також! — попередив я його з жахом.

Коли я був неспокійний до цього часу від думки про страшну можливість, то тепер, почувши це, став ще неспокійніший. Ось ця вістка піде з вуха на вухо й за десять хвилин буде вже на тому березі. Ніч, сторожі нема... Ні, ні — це неможливо!

Я побіг шукати Паливоду.

— Справа вже залагоджена! — повідомив він мене пошепки. — Паротяг подадуть. Тільки паршивий дуже. Виганяйте всіх із вагонів — хай допомагають поїздові рушити з місця.

Та не так швидко робиться, як мовиться. Минуло добрих дві години напруженого чекання й вслухування в загадкову страшну тишу на тому березі, поки нарешті не почули ми, як поїзд тихо здригнувся: то підвели під нього паротяг.

Машина справді була страшно слабенька. Кілька разів паротяг сіпав поїзд і не міг зсунути його з місця. І тільки коли поділили його, за дружньою допомогою всіх чоловіків, що штовхали вагони наперед, поїзд нарешті вдалося рушити. Довго допомагали паротягові, доки не минули спаду в бік Збруча й не вивели поїзд на рівні рейки.

З кожним поворотом коліс, з кожним чорним кущем, що втівав у чорну безвість позаду нас, від серця відлягало потроху й зовсім відлягало тільки тоді, коли нарешті опинилися ми за 7 чи 8 кілометрів від Збруча на ст. Богданівка. Тут нас покинув паротяг і пішов назад до Підволочиськ.

Решту ночі й половину наступного дня до обіду стояли ми на ст. Богданівка. Потім прийшла льокомотива й повезла нас нормальним рухом далі. Надвечір другого дня ми були вже в Тарнові.

Аж геть згодом довідався я, що кіннота Котовського, в погоні за чорношличниками, загнала була на середину

була скоїтися. І ще я довідався потім, що та гарматна канонада, що так лякала мене тої злощасної ночі у Волочиськах, була канонадою частини нашого війська. Не встигши перейти Збруч у Волочиськах, артилерія наша пігнула далі й перейшла річку у віддалі 7 кілометрів за Волочиськами. Перед відходом усі набої свої вона вистріляла в большевиків.

ЄВГЕН МАЛАНЮК.

Дума про війну

1.

На жовтім заході так гостро
Безлисті викреслились віти
В осінній тиші, ніби страх
На мить примусив затремтіти

І пригадять війну, окопи,
Далекий дим, гарматний стогін...
На жовтім заході Європи
Зловісне мовчання тривоги,
Безсилля люте мовчання.

У заграві мутного дня
Виразніш сходяться дороги.

Листопад, 1934.

2.

Щербатий місяць, мов розбитий щит
Над цвинтарем нічного міста.

Пізно.

Ніч нерухомо тишою блищить,
Морозна ніч, заклякла і залізна.

Лиш в голові важкий вогонь гуде,
Під тягарем — тремтять зомлілі лікті
І в полум'ї нездоланих ідей
Чорніє морок вироком: *vae victis!* —

Безсонна ніч його не подола.
А прийде ранок в сутіні поблідлій
І ще чорніш вогонь тих слів пала
При деннім, при нещаднім світлі.

6. XII. 1934.

Окоп сливе пустий. Так мало нас збсталося.
Закляклий кулемет і скількісь там рушниць.
Чотар лежить в крові. Тамтому відірвало
Правицю, а ось цей від вчора стигне ниць.

За бруствером мовчить розстріляная тиша.
Зрадливо пахне хлор, то — спогад і натяк.
Лиш зрідка ген гукне й незримо щось задише
І важко вибухне. Й озветься стріл: так-так.

Перервано звязок. Та й що ж тут доносити?
Змінити — нікому. Санітарів — чортма.
Контужена рука цигарку крутить. Вітер
Передранковий знявсь і опадає тьма.

Невдовзі знов почнуть. Твоя черга на чати.
Заступником — Гудзій. Перелічить живих!
Ну, сотне, веселіш! Глядіть, не підкачати.
Десь запасний замок... Відібемо і цих.

23. II. 1935.

ІСАК МАЗЕПА.

Зимовий похід і партизанський рух на Україні в 1919 р.^{*)}

Зимовий Похід ми згадуємо майже щороку. За цей час були вже досить освітлені як історія, так і значіння Зимового Походу в нашій визвольній боротьбі. Тут я хочу торкнутися цієї славної події в звязку з загальним партизанським рухом на Україні в 1919 р.

Такий підхід до справи дає нам багато цікавого. Насамперед, виразніше виступають деякі сторінки нашої минулої боротьби, а крім того так легше звязати подію Зимового Походу з нашою сучасністю. Це не маловажна річ. Своє минуле ми повинні згадувати не лише для того, щоб його пам'ятати, але й для того, щоб на фактах минулого **вчитися**, що й як треба робити надалі, щоб успішніше провадити свою визвольну боротьбу.

^{*)} Реферат на святі 15. річниці Зимового Походу, улаштованому українською еміграцією у Празі 18. XII 1934 р.

(від 6. XII 1919 р. до 6. V 1920 р.) армія Зимового Походу побувала майже по всіх закутках головно Правобережної України. Вона не мала ніякого організованого запілля. Постачала себе виключно за допомогою українського населення. Отже це була партизанщина в правдивому значінні цього слова. Але партизанщина Зимового Походу й загальна партизанщина тої доби на Україні — це був вияв **різних сил нашого суспільства**.

Зимовий Похід був акцією організованих, свідомих борців за волю України. Про загальний партизанський рух тої доби цього сказати не можна.

Всі ми добре памятаємо рік 1919-й. Це був рік героїчної боротьби за незалежну Україну. Але zarazом це був рік найглибшого розеднання та розпорошення українських сил, якого ми не бачили від початку революції. Це розеднання однаково торкалося як наших політичних сил, так і сил військових. Пригадаймо, як наче гриби восени зявлялися різні самочинні озброєні групи, що вели всякого роду самочинні операції й уникали наказів головного командування. Отаманщина 1919 року — це окрема сторінка нашої минулої боротьби.

В нашому громадянстві поширений погляд, що, мовляв, індивідуалістична вдача українців — це вона головно завинила, що ми не виявили належної організованости в минулу добу нашої боротьби. Такий погляд суперечить фактові Зимового Походу, що від самого початку до кінця був виявом строгої організованости та дисципліни. Коли б індивідуалістична вдача українців дійсно грала в нашій боротьбі таку велику роль, то очевидно Зимового Походу ми не мали б.

Само собою, українська вдача й українські національні традиції відиграли свою роль в подіях нашого недавнього минулого. Зокрема різні партизанські групи на Україні виявили чимало ознак, характеристичних для наших давніх козацьких рухів. Самий факт зосередження такого своєрідного руху, як махнівщина, саме в районі колишнього Запорозжя, очевидно, не був випадковий. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у махнівському русі не мало рис, типових для наших давніх запорозжців.

Вплив історичних традицій мав у нас свій вираз навіть у деяких зовнішніх ознаках в житті поодиноких військових частин. Аджеж один отаман возив із собою булаву, а накази для своєї частини підписував не інакше, як у присутності старшин та козаків на січовому майдані гусячим пером.

Але всі ці прояви українських національних традицій та національної української вдачі грала роль лише чинників **другорядних**. В кожному разі не вони рішали справу органі-

перешкоді успішній організації наших національних сил, — це був **загальний стан нашого суспільства**. Цей стан не давав ґрунту до того, щоб українське громадянство могло дати собі раду з тими величезними завданнями, що виникли в час революції.

Трагедія нашої минулої боротьби полягала в тому, що український рух спирався переважно на українське село. Міста на Україні, за невеликими винятками, були чужі, неукраїнські. Тому нам бракувало свідомої української інтелігенції як для політичної організації народніх мас, так і для організації державного апарату. В органах державного управління і навіть в керівних органах армії ми були примушені користуватися чужинцями, здебільшого росіянами, що неприхильно ставилися до української справи. Все це давало ґрунт для дезорганізації, для поширення сваволі як на верхах — цивільних і військових, так і внизу. Бракувало міцної української влади, що була б у силі приборкати всі ці деструктивні елементи. Тому з'являлися різні „Пашківські республіки“, що крім інтересів своєї волости ніякої влади не хотіли визнавати. На цьому ґрунті виросла й махнівщина на Україні.

Ще Драгоманів свого часу указував, що **денаціоналізація українського міста є найголовніша причина відсталости української нації**. Через це він закликав українців до „страшної праці — поправити страту Україною своїх **городських шарів** з їх культурою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливими виступами словами і ділом проти всякої неволі і неправди громадської.“

Само собою були й інші причини, що стали на перешкоді успішній організації наших сил у 1919 році. Е. Коновалець у своїх споминах, напр., слушно зазначає, що одною з важливих причин, що сприяли дезорганізації наших сил, була **загальна мобілізація**, яку оголосило українське командування підчас протигетьманського повстання. Українська влада не мала відповідного апарату до того, щоб загальну мобілізацію перевести пляново. В таких умовах почали з'являтися самочинні коменданти на чолі різних озброєних ватаг, що провадили самочинні операції, а частіше просто зникали, хто куди хотів.

Це був час, коли малосвідомі українські маси були дезорієнтовані. Під впливом зручної большевицької пропаґанди вони почали були хитатися й не знали, з ким іти й де шукати порятунку. Все це давало великий простір для сваволі різних енергійних, нерідко навіть ідейних і чесних, але нездисциплінованих людей.

Так через загальну невідготованість українського суспільства утворилися сприятливі обставини до того, щоб

саме в році 1919 Україна мала нечуваний в історії урожай на отаманів.

Україна в цей час була великим розбурханим морем. Кипіла жорстока міжгромадянська війна. Про владу у дійсному розумінні цього слова не могло бути мови. Вся країна була вкрита численними партизанськими групами. Але ці групи здебільшого не були зв'язані між собою ні організаційно, ні ідеологічно.

Пригадаймо собі, як напр. отаман Григорієв на початку 1919 р. йшов разом з українським військом, швидко потім підпав під вплив большевиків, а вже у травні того ж таки року знову виступив проти совітської влади, оголосивши свій відомий протибольшевицький універсал. Другий не менше визначний партизанський отаман Махно, догоджаючи большевикам, у липні того ж року застрілив Григорієва на очах цілого селянського зїзду в Олександрійському повіті на Херсонщині. Ще раніше, в листопаді 1918 р., Махно спільно з большевиками заняв Катеринослав, виступаючи проти українсько-го війська.

Був один момент у кінці вересня 1919 р., коли Махно, опинившись в районі Уманя між військами Денікіна й армією УНР, був примушений увійти в контакт із нашим командуванням. Та цей контакт залишився тільки як випадковий епізод і фактично не вніс ніяких змін у відносини між нашою армією і Махном. Махнівці залишили нам кілька тисяч своїх ранених, а самі знову перекинулися на Катеринославщину, забувши про свій договір з українською армією.

Можемо згадати ще й третього визначного партизанського ватажка-отамана Зеленого. Вже на початку 1919 р. він розійшовся з українською армією. Проголосивши радянські гасла, він провадив свої операції на Київщині то самостійно, то в контакті з большевиками. Лише восени 1919 р., коли українська армія знаходилася вже на передодні катастрофи, Зелений оголосив, що визнає за верховну владу Українську Директорію. Та було вже пізно. Незабаром Денікін знищив український фронт, а сам Зелений загинув у боях з добровольчою армією.

Можна б без кінця наводити приклади ще різних інших повстанських отаманів, але й цих досить для того, щоб уявити собі, яка глибока розєднаність та антагонізм панували у відносинах між окремими партизанськими групами на Україні. Чи ж можлива була координована діяльність повстанських отаманів, коли кожний із них ставив свою власну особу найвище? Всякі спроби співробітництва отаманів здебільшого кінчалися тим, що вони один другого при нагоді убивали. Так, Махно убив Григорієва, от. Волох застрілив от. Божка, коли на початку грудня 1919 р. вони, зрадивши українську армію, перейшли на бік большевиків.

Такий стан партизанського руху, очевидно, був не в інтересах української боротьби. Коли б ті великі ріки крові, що були пролиті українськими повстанцями в боях із ворогами України, були пролиті **на фронті організованому**, то напевне були б інші наслідки наших визвольних змагань.

На тлі загальної стихійности та неорганізованости партизанського руху на Україні Зимовий Похід був **носієм організованости та свідомости**. Тимчасом, як на широких просторах України гуляла отаманська сваволя, в армії Зимового Походу ми бачимо єдину волю командування. Там панували організаційна розеднаність та ідеологічний хаос, тут — строга дисципліна й послідовна вірність революційному прапорю Укр. Нар. Республіки.

Зимовий Похід був найвищою точкою організованої збройної акції, на яку спромоглося в той час (після листопадової катастрофи 1919 р.) наше громадянство. Можна сміливо твердити, що коли б таких боєвих сил, як наша армія Зимового Походу, ми мали в 1919 р. не 3 тисячі, а в 20 і 50 разів більше, то всі події на Україні мали б зовсім інший характер.

Армія Зимового Походу була вільна від пошести на отаманщину. Недаром Волох і Божко напередодні Зимового Походу втекли від нашого війська. Цим типовим отаманчиком було не по дорозі з дисциплінованим ядром української армії. Правда, в Зимовому Поході весь час брав участь такий визначний партизанський отаман, як Юрко Тютюник. Але цей талановитий діяч, що так трагічно загинув пізніше, своєю діяльністю в українській армії, без сумніву, записав себе в ряди заслужених борців за волю України.

Зимовий Похід — це була акція **еліти** українських озброєних сил. Цим Зимовий Похід залишив такі глибокі сліди на Україні. Я сам був свідком, як селяни плакали, оповідаючи мені про свої вражіння від **нашої**, як вони казали, української армії. Хто був учасником Зимового Походу, той ніколи не забуде цієї славної події в нашій минулій боротьбі.

Історичне значіння Зимового Походу безперечно. Зимовий Похід був **достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року**.

* * *

Але... мусимо бути об'єктивні. Зимовий Похід міг бути здійснений лише в обставинах того часу, в умовах того хаосу та фактичного безвладдя, що утворилися вже на початку 1919 р. і ще більше запанували після приходу денікінської армії. Майбутні історики відмітять дві головні хвилі партизанського руху на Україні: одна, що виникла слідом за протигетьманським повстанням, і друга, що почалася з приходом денікінської армії вліті 1919 року. Ці дві хвилі партизанського

руху припадають на моменти найжорстокшої міжромадянської війни на Україні, на моменти найбільшого хаосу й безладдя.

В першій половині 1919 р. на Україні фактично не було **большевицьких апаратів влади на місцях**. Про це свідчать самі большевицькі комісари, як Шліхтер, тощо. Почавшись протигетьманським повстанням, масовий партизанський рух на Україні не припинявся. Грабіжницька політика російських большевиків викликала величезне незадоволення й активний опір у масах. Воєнні сили большевиків на Україні були ще заслабі, щоб упоратися з розбурханою українською стихією.

Шліхтер*) признається в своїх споминах, що в квітні 1919 р. для переїзду Наркомпроду з Харкова до Києва було потрібно аж 7 днів, бо урядовому поїздові ввесь час довелося відбиватися від українських повстанців. Цей самий Шліхтер заявляє, що через опір української людности большевицький комісаріят продовольчих справ міг до 1. VII 1919 р. заготовити на Україні **лише 8^{1/2} міл. пудів хліба замість 50 мільонів**, яких вимагала Москва. Навіть із цих 8^{1/2} міл. — пише Шліхтер — ^{3/4} хліба залишилося на Україні й тільки коло 2 міл. відправлено до Москви та Петербурга. І це в той час, коли Ленін криком кричав у своїх листах до Шліхтера, що, мовляв, коли він до 1. V або 1. VI не дасть з України 50 міл. пудів хліба, то ми всі тут загинемо („околеем“) з голоду.

Закінчуючи свої спогади про цю добу, Шліхтер каже, що співробітникам Наркомпроду доводилося працювати на Україні „**буквально в пороховому димі**“.

Отже роля партизанського руху в боротьбі з московськими большевиками, не вважаючи на його спонтанний, неорганізований характер, була величезна. З приходом Денікіна повстанський рух знову оживився. Почалася боротьба з новим окупантом. І коли загальна мобілізація підчас протигетьманського повстання спричинилася до збільшення хаосу, то так само мобілізація, оголошена Денікіним, відіграла не малу роль в поширенні повстань проти його армії. Цілий ряд істориків повстанського руху проти Денікіна, як напр. Кін**) та інші стверджують, що партизанський рух з приходом Денікіна набрав особливо масового характеру саме в звязку з оголошеною Денікіним **мобілізацією**. Внаслідок мобілізації зброя попала до рук незадоволеного населення. Тому мобілізовані йшли воювати, але воювали за свої, а не за ворожі їм інтереси.

Самі денікінці***) свідчать, що через опір української людности в запіллі денікінської армії панувало повне беззаста.

*) А. Шліхтер: Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. (Літопис Революції, 1928).

) Д. Кін. Повстанческое движение против деникинщины на Украине (Літопис Революції, 1926). *) Там же.

Хаос і безвластя ще збільшилися, коли почалася агонія армії Денікіна.

Це була саме доба (грудень 1919 р. і січень-лютий 1920 р.), на яку припадає головна акція Зимового Походу.

Я сам, мандруючи в той час по Україні, як член українського уряду, бачив на власні очі, в якому стані перебувала тоді влада на місцях. Фактично не було ніякої влади. По широких степах України вільно ходили різні повстанські загони. В районі Вінниця — Літин я зустрічав частини Шепеля, в Гайсинському повіті — Волинця, в районі Балти — Заболотного і т. д. Всі вони сиділи в своїх „повітах“, до армії Зимового Походу не приєдналися.

Большевицькі регулярні частини я вперше побачив у середині квітня в Єлисаветграді. Вони робили сильне вражіння. Це було справжнє військо. Саме тоді ці частини прибули з Московщини спеціально для ліквідації Зимового Походу.

Незалежно від політичних плянів, армія Зимового Походу в цих обставинах мусіла спрямувати свій маршрут на захід для зєднання з військовими частинами, що їх формував полк. О. Удовиченко в районі Могилева на Поділлі.

Починалася нова доба. Упоравшись з Денікіним, большевики бралися до творення своїх апаратів влади на Україні **під захистом регулярних московських частин**. Це був початок кінця масового партизанського руху на Україні. Українсько-московська війна 1920 р. з участю Польщі ніяких змін не внесла. Вона лише затримала на якийсь час цей процес, але його не припинила.

В міру зміцнення московської влади на Україні міжгромадянська війна поволі ущухла. Восени 1921 р. навіть Махно, під натиском большевицьких військ, емігрував за кордон. А коли в листопаді того ж 1921 р. Ю. Тютюник спробував знову розгойдати партизанщину на Україні, то це скінчилося новою катастрофою під Базаром.

Трагедія під Базаром показала, що на Україні запанувала нова ситуація. В нерівній боротьбі з московськими тиранами зломилася воєнна сила України...

* * *

Які висновки можна зробити на підставі всього сказаного? Гадаю, що не буде помилкою, коли скажемо, що два висновки й два головні завдання встають перед нами.

Перший висновок. Мала організованість наших національних сил у минулу добу була наслідком нашої загальної слабости та невідповідности. Наша боротьба спиралася переважно на українське село. Міста на Україні були чужі, неукраїнські. Тому ми не мали потрібної кількості свідомої, належно підготованої інтелігенції. **Нам не бракувало ентузі-**

язму та запалу, але нам бракувало організованих сил, без яких будувати державу не можна.

В своїй дальшій боротьбі ми повинні звернути особливу увагу на опанування міст на Україні, на належну підготовку власних українських сил у всіх ділянках нашого національного життя. Це — **основне, ударне завдання сучасної доби.**

Другий висновок. В армії Зимового Походу об'єдналися активні, свідомі борці різних політичних напрямків нашого громадянства. Інтереси поневоленої нації були поставлені понад усе. Це сприяло успіхові Зимового Походу. І це повинно бути повчальним для нас на майбутнє.

В нашій дальшій боротьбі ми мусимо мати свої національні сили не лише відповідно підготованими, але й **координованими та об'єднаними, щоб не повторився той хаос, що ми його бачили в 1919 р.** Кожний має шанувати свої групові погляди, але ніхто не сміє ставити їх понад Україну. В критичні моменти життя нації треба думати не про те, що нас розєднує, а про те, що є спільне всім українцям, що бажають своєї державної незалежності.

Приклад учасників Зимового Походу хай буде заповітом: **у боротьбі за волю України добро народу повинно бути для всіх нас найвищим законом.**

АНДРІЙ ЖУК.

Перша партійна конференція Р.У.П.

В 1901 р. майже всі вищі школи в Росії були замкнені з причини студентських заворушень, а заангажовані в тих заворушеннях студенти були вислані в різні надійні під політичним оглядом міста під догляд поліції. Місцем заслання неспокійних студентів зробилась між иншим і Полтава, невелике, тихе губерніяльне місто над тихою рікою Ворсклою, яке в Петербурзі вважали, видно, за цілком надійне, хоч у місцевій духовній семінарії також були заворушення, внаслідок чого кількох семинаристів звільнено із школи. Ото через те в Полтаві зібралось досить велике студентське товариство, переважно уроженці різних місцевостей України, що студіювали на високих школах Петербургу, Москви, Харкова, Києва та інших університетських міст. Серед них були, очевидно, й уроженці самої Полтави.

Мабуть тому, що в Полтаві примусово зібралось багато студентства, а скорше з мотивів, про які поясню далі, Полтава була вибрана на місце українського студентського зїзду, що відбувся в червні 1901 р. А що організаторами студентського

сусідньому подвір'ї стояла прихована (про евакуацію, виявляється, всі вже знали в місті) пара коней із селянським возом, яку пор. Г. негайно зареквірував і перевів на наше подвір'я, а щоб селянин не втік, браму замкнули, а хомути й іншу зброю із коней занесли до хати.

Підбадьорений цим, я пішов добувати другу підводу. Але, звичайно, не дістав її ні в міністерстві, ні в комендатурі міста. Добре б виглядала моя евакуація, якби я не мав, на своє щастя, спритних і дбайливих гостей зі Львова!

Цілий день ми ще були у Кам'янці. Коли прийшла ніч, стало чути серед гробової тиші, як у старому місті, по той бік Смотрича, заторохкотіли колеса возів. То евакуувався Кам'янець. Моторошно було чути цей глухий шум. Моторошно й боязко, як би не лишитися поза цією лавою втікачів, хоч напрям утечі був добре відомий.

Почали збиратися. Запрягли коні, повкладали речі на віз і тут виявилось, що всім нам треба йти пішки: цілий віз зайняли речі. Ніч, на щастя, випала тепла й тиха: ані шелесне навкруги. Щиро попрощалися ми з добрими господарями — українцями, відчинили браму й темними вуличками пустилися наздоганяти інших. А місто, як мертве: причаїлося й слухало торохтіння тисяч коліс на кам'яних брукках. З яким чуттям воно випроводжувало українську владу? З прихованою втіхою чи з гнітючою тугою й болем?

Коло Турецького мосту ми виїхали на широкий шлях і побачили безперервний шнур возів, що двома лавами котився в сторону Хотина. На возах — військові, цивільні, якісь майно, якісь приватні валізи й коші з речами.

Втерлися в течію і поплили загальним руслом.

— Слухайте-но, — звернувся до мене поручник Г., — пощо будемо тягнутися в цій валці! Поїдемо бічною польовою бічною доріжкою. Я певен, що там ми стрінемо з возами дядьків, які, боячися реквізиції, обминають широкий шлях.

Звернули зі шляху й поїхали тихою доріжкою в поле.

Поручник Г. не помилився: не встигли проїхати й верст-ву, як назустріч нам — віз порожняком.

— Гей! Стій! — перестріли його військові, і новий віз повернув голоблі назад.

Тепер ми вже могли якось розсістися. Було тіснувато, але всі сиділи.

Проїхали ще з півверстви — новий віз, і він також прилучився до нашої валки.

Їхали цілу ніч і десь тільки на світанку вїхали в містечко Лянцкорунь. Там ми знайшли цілу військову валку, що попасала коні.

Треба було дати спочити й собі, й своїм коням. Постягали знову хомути з коней і внесли їх до жидівської корчми. А догляд за дядьками доручили Степанові: бували випадки,

що дядьки кидали свої вози напризволяще й, сівши верхи на коней, тікали.

Постояли там годин зо дві — і рушили далі. Розвиднилося. Здивовано розглядався я на архітектуру будівель цього цікавого містечка. Думав, що коли повернуся знову на Україну, конче приїду сюди й зарисую ці дивної краси заломми на покрівлях містечкових будов.

Сидячи на возах і куняючи, попленталися далі.

Якісь села, якісь виселки, хутірці. Їхали, ніде не зупиняючися.

Надвечір вїхали в містечко Чемерівці. Зупинилися тільки на хвилинку на базарі, щоб купити чогось із харчів, — і рушили далі.

Саме в той час, як ми стояли на базарі, через містечко переганяли партію, чоловік із 300, полонених. Обідрані, боці, голодні, трясучися від холоду — кидалися вони до кожного воза й просили:

— Хлебушка дайте!.. Хлебушка!..

За дві верстви від містечка вїхали в с. Юрківці. Темніло. Вирішили стати на нічліг.

Заїхали в якесь подвіря, забрали й тут із коней зброю до хати й розташувалися на ночівлю. Гостинна господиня принесла околот соломи. Розіслали її на долівці й, по вечері, розляглися. Яких розкошів ми зазнали тоді на цій соломі по півтори доби неспанья й тривожливих турбот! Думка була виспатися по людськи, щоб із свіжими силами завтра тікати далі, та не довелося.

Щось за годину після того, як усе поснуло в хаті, раптом гримають знадвору у вікно:

— Гей, чи є хто в хаті з переїжджих? Негайно вибирайтеся: большевики за 10 верств звідси!

Миттю посхоплювалися на ноги й за чверть години вже виїздили з подвіря. Навколо по вулицях повно підвод. То виїздила юнацька школа.

Темно, хоч в око стрель. Настрій собачий. Думки нишпорять навколо в пільмі, обчислюючи, скільки треба часу большевицькій кінноті, щоб нас наздогнати.

І ось раптом за селом чуємо якусь колотнечу. Вози, що їхали попереду нас, стали й насторожене вухо виразно чує з пільми:

— Кудя прьощ, таку т-твою!.. Не відішь розве?..

Ну, значить, кінець: напоролися на большевиків! Тут вони нам криваву лазню справлять! Що робити?

Люди зіскакують із возів і біжать кудись наперед. Божівільні! Та ж просто ворогові в пашу!

зїзду були ті одиниці зпоміж українського студентства, які рік перед тим були основниками Революційної Української Партії (Р. У. П.), то підчас зїзду відбулося кілька нарад також у справах Р. У. П., при участі вужчого круга осіб як зпоміж студентства, так і зпоза студентських кругів.

Властиво важко було тоді відмежувати Р. У. П. від національно активної частини українського студентства, зорганізованого в студентських громадах, бо Р. У. П. складалася напочатку майже виключно з студентів, а, не маючи викристалізованого політичного обличчя, настроями і громадськими інтересами своїх членів покривалася зі студентськими організаціями. Тому важко мені тепер, на великій віддалі часу, точно визначити, які саме сходили були засіданнями студентського зїзду, як рівнож важко пригадати всіх осіб, що брали участь в одних і других засіданнях. Все-ж є одна обставина, яка дає підставу з численних сходин студентського товариства виділити дві збірки, що були нарадами членів Р. У. П., бо серед учасників цих нарад були й не студенти (між инш. автор цих рядків, що був також і на кількох засіданнях студентського зїзду), а знову не було на цих засіданнях таких студентів, як Василь Павленко, що негативно ставився до Р. У. П.

Провідну роллю в житті українського студентства вірогравали тоді Дмитро Антонович і Михайло Русів, обидва студенти харківського університету. Вони ж були основниками Р. У. П. при співучасті ще кількох студентів харківських вищих шкіл. Скликаючи до Полтави студентський зїзд, вони мали на увазі не так студентські справи, як справи Р. У. П., себто поширення ідеї Р. У. П. серед загалу студентства та поладнання партійної справи у вужчому колі вже здеклярованих ерупістів.

Пригадую собі одно засідання студентського зїзду десь недалеко Сінної Площі, на якому велися розмови про політичне становище в Росії й говорилося, що українське студентство не повинно особливо ангажуватися в загальних студентських виступах, а думати про українські виступи. А що в містах це справа безвиглядна, то треба шукати иншого терену, напр. село, а для цього взіятися за революційну пропаганду серед селянства. Не такими може словами, але в такому дусі промовляли власне ерупісти. І мусіли рівночасно агітувати за приступленням до Р. У. П., за приєднанням членів для партії, але з конспіративних причин вони одначе цього не робили, щоб не зраджувати своєї приналежності до партії; до цього кожний, хто захотів би зайнятися революційною діяльністю, мусів би сам додумуватись і пошукати звязків із Р. У. П.

Взагалі Р. У. П. була тоді для багатьох таємничою незнаймою, а люди, що ближче стояли до партії, вступали в отверті, більше-менше, розмови на партійні теми лише з тими

одинацями, які викликували повне довіря й видавалися підхожими та корисними для якоїсь практичної роботи.

Я про існування Р. У. П. вперше почув під великим секретом рік перед тим у Лубнях від Сергія Андрієвського й Василя Кошового, що входили в склад статистичної експедиції Полтавського Губерніяльного Земства, яка в червні 1900 р. переводила статистичний обсліd лубенського повіту. З їх слів виходило, що центром Р. У. П. була Полтава. Це до певної міри відповідало дійсності, як виявилось пізніше. Бо хоч оформлення партії наступило в Харкові в березні 1900 р., на сходинах групи студентів харківських вищих шкіл, проте з Полтави вийшла ідея партії і тут же було найбільше її adeptів та активних партійних діячів.

Кілька років перед тим дістав я від Аркадія Кучерявенка інформації, що в Полтаві серед статистиків Полтавського Губерніяльного Земства, де також і Кучерявенко працював, та серед учнів Полтавської Духовної Семинарії вже 1898 або 1899 р. вимовлялось таємниче слово „**Брупе**“, а по руках революційно настроєної молоді ходив навіть підписний лист для збірки грошей на революційні цілі з печаткою Р. У. П. Пустив цей підписний листок по руках Михайло Русів, а коли його запитували, що мають означати оті слова: Р. У. П., то він поясняв особам, перед якими не можна було розшифровувати дійсного значіння цих ініціалів: „Український Родильний Приют“, а приходив він до цих справ тому, що його мама є дамою-патронесою того приюту, отже він з поручення мами збирає гроші на приют..

Здається ніякого українського родильного приюту в Полтаві взагалі не існувало, але пояснення М. Русовим початкових букв Революційної Української Партії не позбавлене певного гумору і навіть символіки. Р. У. П. дійсно стала родильним приютом, але в політичному значінні, — вона породила політичний рух на Україні, в її лоні мали зародок деякі інші українські політичні течії. А батько цього був власне сам Михайло Русів, бо від нього вийшла ідея утворення української політичної партії; він же придумав для неї назву. Сталося це в Полтаві, де жили тоді його батьки, визначні українські громадяни — Олександр і Софія Русови, і сталося значно раніш, ніж ідея й назва партії була занесена тим же М. Русовим до Харкова, де знайшла своє оформлення на згаданих сходинах групи студентів харківських вищих шкіл.

Першими adeptами Р. У. П. у Полтаві були деякі статистики, урядовці Статистичного Бюро Полтавського Губерніяльного Земства, на чолі якого стояв старий Русів, а саме: Микола Кохановський, Василь Кошовий, Аркадій Кучерявенко та деякі учні Полтавської Духовної Семинарії, як Симон Петлюра, Сергій Андрієвський, брати Олександр і Володимир Міхновські, Павло Комличенко й інші. І мабуть тому,

що Р. У. П. зародилася в Полтаві, що тут жив основник партії М. Русів і більша кількість його однодумців та приятелів, а студентський зїзд мав бути використаний для партійних цілей, — скликано цей зїзд до Полтави. Я також тоді жив у Полтаві й працював у Статистичному Бюрі Полтавського Губерніяльного Земства. Будучи вже перед тим членом гуртка революційно настроєної молоді в Лубнях, я ввійшов у ближчі товариські взаємини з полтавською академічною молоддю взагалі, а зокрема з ерупістами, через своїх товаришів по праці в Статистичному Бюрі, і був гостем на деяких засіданнях студентського зїзду та учасником партійної конференції Р. У. П.

Перша нарада ерупістів, яку можна назвати вступною, відбулася на Ворсклі, на човнах. Пригадую, що в часі урядовання зайшов до Статистичного Бюра Михайло Русів і сказав мені, щоб я попросив дозволу в референта відділу вийти на цілий день з бюро у важній особистій справі.

Коли я вийшов з Русовим на вулицю, він урочисто мені закомунікував, що в цих днях відбудеться в Полтаві український студентський зїзд, на який мають приїхати з різних місцевостей делегати студентських громад, а одночасно відбудуться наради визначніших членів Р. У. П. в чисто партійних справах. Щоб обміркувати, як використати студентський зїзд для партійних цілей і як налагодити партійну організацію та партійну роботу, він запросив кількох ерупістів, що перебували в Полтаві, й запрошує на цю нараду мене, як представника лубенського революційного гуртка. Для законспіровання наради — вона відбудеться на Ворсклі, на човнах.

Я, очевидно, нічого проти пропозиції Русова не мав, і ми пішли до Ворскли.

На Ворсклі, коло стоянки човнів, чекало вже на нас кілька товаришів, між ними пригадую Василя Мазуренка, родом із Донщини, студента петербурзької політехніки, й Миколу Кохановського, колись студента харківського університету, а тоді статистика в Статист. Бюрі Губ. Земства. Інших учасників цієї прогульки на човнах не пригадую. Сіли ми на два човни, відїхали далеко від Полтави вниз по Ворсклі та в якомусь затоні серед очеретів і ситначів відбули нараду.

Про що там говорилось — не можу тепер пригадати, крім загального означення характеру і змісту розмов. Тут можу хіба подати кілька рисок до характеристики тих товаришів, що їх памятаю як учасників наради.

М. Русів — експанзивна, незвичайно рухлива людина, багата на помисли, весела, жартівлива, але хаотична, позбавлена діловитости й серйозного трактування важних справ.

М. Кохановський був його протилежністю: сухий фізично й сухий у розмовах, але поважний і діловитий. Був тим оригінальний, що говорив по російськи й пізніше, скільки

його знав, не навчився по українськи говорити, хоч був українським патріотом.

Василь Мазуренко — страшний нудяр, з претензіями на елеганта і штукаря, але ті штуки виходили в нього дуже слабо, а елеганція занадто кантяста. Одначе він найбільше здраджував практичного підходу до справ.

З огляду на те, що на студентській зїзд мав приїхати Дм. Антонович з Києва й ще кілька товаришів з різних місцевостей і взяти участь також у партійних нарадах, — наші наради в очеретах на Ворсклі мали, очевидно, характер інформативний, вступної виміни думок, а конкретні справи відклалися на пізніше.

Друга партійна нарада відбулася кілька днів пізніше в помешканні Русова в якомусь переулку за будинком Губерніяльного Земства. З присутніх на цій нараді пригадую: М. Русова, Дм. Антоновича, В. Мазуренка, С. Петлюру, В. Козиненка, М. Кохановського. На цій нараді подано було до відома, що партія, себто Дм. Антонович і М. Русов, бо вони уважали себе за центр партії та її репрезентацію, рішила видавати партійний орган у Львові або Чернівцях та, крім виданих уже брошур „Самостійна Україна” й „Дядько Дмитро“, видати ряд інших популярних брошур для ширення серед селянства. Це рішення „партії“ конференція одобрила. Чи були тоді які розмови про склад редакції видавництва — не пригадую. Виглядало так, що головним махером цих справ був Дм. Антонович і він добирав собі людей до співробітництва, відбуваючи відтак окремі конференції з поодинокими особами. Далі обговорювано справу творення партійної організації, але нічого конкретного не придумали, бо ніхто не знав, як до цього братися, до кого звертатися й з чого починати. Стало на тому, що партія веде пропагінду серед академічної молоді й уживає її для революційної агітації серед селянства. Засобами пропаганди серед молодіжі буде партійний періодичний орган, а засобом агітації серед селянства — популярні брошурки на соціально-економічні теми; в будуччині до цього послужить спеціальний орган для селянства. Про агітацію серед міських робітників тоді ще не згадувалось, бо коли з селянством переважна частина ерупістів, будучи селянськими, попівськими або дрібно-поміщицькими синами, мала звязки, або легко могла ті звязки навязати, то з міським робітництвом ніхто звязків не мав. Взагалі ця суспільна верства виходила з поля нашого зору: всі ми були настроєні на селянський лад і за середовище, яке мали підняти на революційний виступ, уважали виключно селянство.

Потім відбувалися ще наради меншими гуртками в конкретних справах. Я тоді конферував із Борисом Мартосом і Мих. Русовим на тему роботи серед селянства, а результатами цих конференцій було те, що Б. Мартос тої ж осені осів

у моему рідному селі Вовчку, лубенського повіту й протягом майже двох років провадив там національно-освідомлюючу працю серед населення та революційну агітацію серед молоді. Лишив він по собі там дуже великий слід.

Зі мною Д. Антонович вів розмови про потребу систематично збирати всякі факти про конфлікти між селянством і поміщиками та адміністрацією й подавати їх до партійних видавництв. Оттак я став постійним дописувачем „Гасла”, що почало виходити в Чернівцях 9 березня 1902 р., а опісля „Селянина”, що почав виходити там же від січня 1903 р. Майже всі дописи й хроніка революційної боротьби в обох органах за 1902—1903 рр. вийшла зпід мого пера. Це були початки моєї журналістичної діяльності, коли не рахувати допису з Лубень, який появився друком у ЛНВ. за липень або серпень 1901 р.

Пригадую, що на студентському зїзді і на нарадах еруптивістів багато було розмов про першу брошуру Р. У. П. „Самостійна Україна”. Загальна опінія була така, що дане в цій брошурі уґрунтування постуляту самостійности України не цілком добре, що брошура надихана крайнім шовінізмом і що її не слід би ширити. Справді, серед нас було багато таких, що вважали цю брошуру за шкідливу й не ширили її хоч на теперішній час є це може найкращий політичний твір за останніх 35 літ.

ЄВГЕН МАЛАНЮК.

Шевченко і славянофільство

(З нагоди 75 ліття смерти поета).

Словянські сусіди ще й досі або мало або неправильно уявляють собі постать Шевченка.

Вже сама приналежність Шевченка до народу, що в опінії Європи 2-гої половини XIX ст. був сумнівний, напів-екзотичний, історичне ім'я якого (таке живе ще в XVII—XVIII ст.) було узурповане петербурзькою імперією, — вже це одне автоматично накладало на великого поета тавро „провінціалізму”, „провансальськості”, редукуючи значіння його до розмірів, найбільше, Ф. Містраля.

Неменше фатальну ролю відограв, як це не раз вже підкреслювали ми, так само фальшивий, як і популярний образ поета. В очах чужинців він спеціально снотворив його духову істоту.

Століття позитивізму, раціоналізму й демократії — на Заході, на Схід принесло псевдодемократичний романтизм „народництва“ (людолюбства) й культ „розуму“, як спізнілу й здеформовану ремінісценцію „просвіченості“ (просвітництва, кажучи по-українському). Ці суспільні настрої, зродивши на півночі характеристично-російські рухи „славянофільства“ і „западніцтва“,*) у нас витворили складну ідеологічно-суспільну ферментацію, в якій „люд“, „народ“, „словянофільство“, „відродження“ й інші поняття були перемішані досить хаотично на імлістій основі внутрішньо безсилою, бо несамостійного месіянізму. В цих ото умовах на Шевченка було вдягнуто селянські кожух і шапку, а з лавреата петербурзької академії мистецтв і пізніш академіка гравюри — зроблено „мужика-самоука“, літературного кобзаря... Зроблено, не питаючись Шевченка і, напевно, наперекір його волі (відомо, як Шевченко шанував свій диплом і як пристрасно хотів видати свої твори під простим, але не „кобзарським“ титулом — „Поезії“).

Не дивно, що внаслідок всього цього повстали й „відповідні“ переклади з „Кобзаря“ на чужі мови.

Не вважаючи на сердечні відносини з поляками-засланцями, на приятелювання з Броніславом Залеським і поетом Едвардом Желіговським (Ант. Совою), не вважаючи на традиції „української школи“, польська література, фактично, не має добрих (не рахуємо С. Твердохліба) перекладів із Шевченка. Найсоліднішою й досі залишається видана перед повстанням 63 року невеличка монографія про Шевченка разом із перекладами „Гайдамаків“ — Л. Совінського. Головним, майже монопольним російським перекладачем Шевченка (хоч його перекладали Гербель, Плещеев, Мей і навіть Бунін) був Іван Белоусов, великий amator і апольоget Шевченка, але літерат із надто мізерним хистом і культурою. Не можна сказати, щоб щасливими були й чеські переклади Ружени Єсенської.

Незайвим буде додати, що крім а ргіорі „провансальського“ відношення до Шевченка, на перекладах чужинців немало заважила ще така характеристична „простота“ Шевченкового вірша. Це та сама „простота“, що ще Кулішеві давала привід до пізніх закидів щодо „кострубатости“ й „п'яного плачу бандури“. Це та „простота“, що ще для Гоголя „пахла дьогтем“ і що дала пізніше підстави київським малоросам на

*) Істотної різниці між цими двома течіями російської суспільно-культурної мислі — не було. Обидві ціхує однаково агресивний „імперіалізм“ національно-політичний. Різниці лише зовнішні. Від „западніцтва“ веде свій початок російський соціалізм „марксистський“, від „словянофільства“ — „есерівство“, а тепер „євразійство“. В большевизмі, властиво, маємо певну синтезу цих двох течій, при чім „западніцтво“ дало „соціалістичний“ фасад, „словянофільство“ — комуністичний месіянізм і національні підстави большевизмові.

чолі з В. Шульгіним створити легенду про „шевченковській (себто „мужицький”) язык“ у протилежність „Галицькому жаргону“, — аргумент, що ним нині знову послуговуються різні Постишеви з Косіорами...

*
* *
*

Те, що на півночі імперії було мріями на дозвіллі кількох імперіялістично-романтичних „людолюбців” і двох-трьох кабінетних учених — у ліпшій випадку, в гіршому — політичною фразою зі словника царської дипломатії, а взагалі москвоцентричним панславізмом, — те у нас, у Києві було істотою і змістом одного з **найвизначніших етапів** нашого національного руху і справді-таки „словянофільством”).

Маємо на увазі „Кирило-Методіївське Братство“, котрого племінним натхненником був Шевченко, а фундаторами — історик Костомарів, перший „універсаліст“ український XIX ст. — несамовитий, палкий і трагічно-бароковий Панько Куліш, релігійно-екзальтований Білозерський та інші.

Цей історичний етап, а zarazом „кирило-методіївський” аспект Шевченка були б хіба найцікавіші для словянських сусідів — насамперед для чехів, яких літературне „відродження” майже сходиться з нашим (1791 р.).

Українці-професори Ізмаїл Срезневський та Йосиф Бодянський, особливо останній, що, викладаючи на університеті в Москві, увесь час перебуває в сталому кореспонденційному звязку з голосним Вацлавом Ганкою, — це головні стадії сполуки України з Прагою в половині XIX ст. Епохова книга Шафажика „Slovanske Starozynosti“ по виході в світ року 1837 була зараз же перекладена Бодянським і стала такою ревеляцією для українців, що Шевченко свою яскраво — „кирило-методіївську” поему „Іван Гус“ присвячує Шафажикові в племінному вступі до поеми.

Немале ж, певно, вражіння зробила праця Шафажика на Шевченка, коли в його „Посланії” славному П. І. Шафарикові“ читаємо:

Виростали у кайданах
Словянські діти
І забули невольники,
Чиї вони діти.
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла, —
Дотлівала, дожидала

Рук твердих та смілих.
І діждалась.
Прозрів еси
В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлім оком;
І засвітив, любомудре,

*) Цікаво пригадати тут погляд Герцена: „Ідея панславізму (sic!) прийнялася в Україні зовсім не так, як в Москві. В Україні вона зараз-же одяглася в ясну шату федеративного Союзу Словян... Разом із тим зявилося переконання, що лишень таким шляхом може Україна піднятися з упадку й заховати свій власний, так несправедливо й немилосерно зневажений образ”. („Колоколь” 1860 р. № 61, стаття „Україна”, підкреслення мої — Є. М.).

Світоч правди, волі;
І словян сімю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи,
А не словян, і став еси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому

Іезекілем.

І о, диво!
Трупи встали і очі розкрили...
... Слава ж тобі, Шафаріку,
Во віки і віки,
Що звів еси в одне море
Словянської ріки.

Це було несподіване відкриття значно ніби „ширшої“ за „льокальну“, ідеологічної бази. Це була надійна перспектива для ще несвідомого, ледве відчуваного „месіянзму“ українського, якого зародок безперечно був у „кирило-методіївщині“. Це була, нарешті, для молодого руху, що зроджувався в майже безнадійних об'єктивних умовах тодішніх — готова й психологічно-приваблива „орієнтація“.

Легенда оповідає, що Шафажик, читаючи рукопис поеми, плакав. Навряд, чи так було в дійсності, але легенда містить у собі щось яскравіше й глибше за обмеженість сухої „реальної“ правди. І ця легенда дає нам відчуття духу часу, повів того вітру з Заходу, яким було чеське „будительство“ для Харкова й Києва, атмосфєру й „клімат“ кирило-методіївщини.

Фактом одначе є, що саме в часі, коли Шевченко готує матеріяли до поеми і в цій справі двічі приїздить до Бодянського в Москву, відомий чеський письменник і національний діяч Карел Гавлічек-Боровський, що під той час мешкав у Москві, пише до Праги (перекладаємо з листа до Запа 30.IV. 1844): „Зичив би Вам почути, як Бодянський викладає чеську історію: ще ніколи не чув, щоб так публично з катедри хвалили Гуса, як тут“.

Але власне цей самий Бодянський, приятель Шевченка, і був „професором“ його щодо Гуса й Чехії взагалі, а чесько-го відродження зокрема.

Чеське-бо відродження було для українських братчиків не лиш імпульсом, але й **зразком**. Його розвиток був запорукою й якби ідейною „підтримкою“ українського руху, що його братчики увели в систему рухів словянських, в „одне море“, мовляв Шевченко, справи „всесловянської“.

Зміст „Книг битія народу українського“ — цього найважливішого ідеологічного документу братчиків зраджує, починаючи від назви, свій безпосередній звязок із „Księgami Pięćdziesięciu“ (в перекладі „Книги п'ятдесяти“). Вплив пам'ятника польського месіянзму помітний хоча б на яскравім і, як на українців, занадто містичнім **релігійнім** забарвленні „Книг“, що прибирає явно-месіянстичний (у польському значінні цього слова) характер. Ось цитата, що показує надзвичайну близькість обох документів:

Лежить у могилі Україна... Голос її, що звав усю Словянщину на свободу і братство, розійшовся по світу словянському... Але... голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до **всіх** братів своїх словян, і почують крик її, і встане **Словянщина**, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні

герцога, ні кріпака, ні хлопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Словянським. Тоді скажуть усі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: „От камінь, его же не брегоша зиздуції, той бисть во главу угла”. (Характеристично, що цей самий текст із псалтиря стоїть, як мотто, у Шевченка до „Івана Гуса”!).

Але питомо-український „соціяльний” мотив „без холопа і без пана”, як також демократично-анархістична „безпанськість” („цар і панство не словянським духом створені, а німецьким або татарським”), занадто все ж підкреслені в „Книгах”, щоб позістати тільки на польським впливі. Елементи „соціяльного” радикалізму в „Книгах” якби зустрічаються скорше з „соціяльним” забарвленням гуситизму й чеським „демократизмом” узагалі. Так само містика „Книг”, значно тверезіша в порівнянні з „Księgami”, — безумовно ближча до релігійного світогляду чеського.

Автор „Книг” (імовірно Костомарів) у тім своїм українським панславізмі лише натхнув певним містичним духом досить „раціоналістичну” формулу І. Коляра:

Rano — Slovan, den — Němci maji, Anglico-poledně,
Francont — Svačky, večer - Vlach juž, a Hišpani — noc.

Не дивно, що й Шевченко весь час повертає в своїх творах до проблеми **пам'яті** історичної — „чиї сини? яких батьків? ким, за що закуті?”, бо ж тим самим духом натхнута „Slávy dcega” Коляра, що вийшла в р. 1832, була добре знама між харківчанами і, напевно, живо читалася братчиками:

...a syn Slavy otců neznae,
ještě svojim otroctvím se chvasta.*)

Нема сумніву, повторяємо, що „Книги битія” стилістично звязані передовсім із польськими „Księgami Pielgrzymstwa”. Вже не кажучи про Куліша, відношення якого до Польщі й відносини з поляками становлять одну з найважливіших і найскладніших сторінок його біографії, — Шевченко, що між иншим був у Вільні й (саме підчас повстання) у Варшаві, досить добре знав мову, був досить прочитаний у польській літературі, не міг не відчувати в своїй творчості певного впливу (обережніше сказавши — вражіння) Міцкевича, особливо ж „Polski Chrystusowej” Круліковського і иншої еміграційної літератури.

Але існує одна кардинальна обставина, яка зясує нам, чому всі скомпліковані і досить спізнені впливи Заходу, передовсім подув французької революції, наслідки „мандрівки

*) Так само **антинімецькі** акценти в „Гусі” („...німота запалила велику хату... і нишком тихо упустила усобиць лютюю змію”), як і по инших творах (напр. — у „Посланії”), м. инш. не завжди льогічні, належить **безперечно** віднести до впливів германофільства Коляра-Шафажика, особливо Коляра, хоч слово „німець” у Шевченка мало дуже своєрідний сенс.

народів“ наполеонівської доби, німецький та англійський романтизм (досить своєрідно слов'янами сприйняті), нарешті ідеї Шеллінга, Гегеля, Фойєрбаха, а насамперед Гердера, йдучи в Україну двома шляхами — польським і чеським, уклалися так, що першим шляхом кирило-методіївці й Шевченко сприймали **форму**, а другим — **зміст**.

Причина ця лежить дуже глибоко і полягає в конгеніальності **релігійної** свідомості „реформаційної“ й української душі. Не вважаючи на формальну приналежність українського народу до східно-християнської ортодоксії, що в московським православ'ї набрала такої патологічної містики, ця свідомість була й залишається досить твереза, приблизно кажучи — „протестанська“. Чужою українській душі — почасти наслідком нещасливих політично-соціальних ускладнень із реалізацією великої в свій час ідеї Унії — залишилася й містика католицька. Середньовіччя в Україні було самою природою деформоване, а монгольською навалою — знівечене остаточно. Готик на топографічно-беззахисних просторах степу не вкоренився ані духово, ані матеріально, а без довшого тривання готичного періоду в історії — тяжко уявити собі здатність народу до католицької скупченості і стрільчастого напруження в містичну вись. **Реформація мала б, може, найщасливіші простори для експансії саме в Україні.** Аріяństwo й „евангелізм“ віддавна мали там свої гнізда. Елементи „протестантизму“ в умовах релігійної боротьби спочатку з польським католицизмом, а пізніш — на два фронти (при чім в очах Риму ми були „схизматики“, а в очах Москви — носіями „латінської ересі“!), — наростали якби сами собою. Не випадково так живо реагував Кромвель на революцію Богдана Хмельницького... І зовсім не випадково Шевченко, кількакратно твердими словами картаючи „візантійство“ („забрешуть люди і візантійський Саваоф обдурить, — не обдурить Бог, карать і милувать не буде: ми не раби Його, ми — люди“), — творить поему „Марія“ (1859 р.), що її синод православної церкви взяв на індекс, хоч твір той своїм релігійним напруженням і християнською (що правда, ані православною, ані католицькою!) — висотою залишається виїнятковим у світовій поезії.

Реформаційно-протестанські інтенції Шевченка, що такої ліричної сили й епічної широчини досягають у центральному для його кирило-методіївської доби творі — poemі „Іван Гус“, не можна звзити лише до впливів пізнього („матеріалістичного“) гуманізму, зокрема думок Д. Штрауса, з якими Шевченко був ознайомлений (проф. Д. Чижевський). Шевченків антропоцентризм, що так яскраво проходить через цілу його творчість, виростаючи під впливами романтичного гуманізму („Людина“ — з великої літери), зродився **органічно**. Антропоцентризм „Івана Гуса“, як і антропоцентрична, майже

„антропоморфічна“ релігійність в пізнішій „Марії“ — мають глибше, **національне коріння**. „Дух часу“, селянський демократизм” український (так близький чеському), нарешті тверда кріпацька дійсність і кріпацьке походження поета — лише створили **об’єктивні** умови й дали свій імпульс та оформлення Шевченковому **органічному** антропоцентризму*), пов’язаному в кирило-методіївській добі з яскравим слов’янофільством і навіть, що правда, **федералістичним** панславізмом.

Тим-то так припало до серця кирило-методіївській українській інтелігенції гуситство й на гуситстві оперте чеське відродження, тим-то Бодяняський, мовляв Гавлічек, — „tak chvalil Husa ex-cathedra“, тим-то в листі іншого українського інтелігента — Пл. Лукашевича до Ганки 26. IX. 1845 р. читаємо м. ин.: „знимку з листа Гусового від Галаґана дістав“, тим-то й кирило-методіївці звали себе „братчиками“, „братами“.

А Шевченко приїздить до Бодяняського р. 1844, саме тоді, як Бодяняський „хвалить Гуса“, студіює під його проводом історичні матеріяли і, року 1845 повернувшись на Україну, закінчує в жовтні свою поему „Єретик або Іван Гус“, твір, у якому найповніше й найгостріше зосередився слов’янофільський період життя й творчости нашого національного ґенія.

Характеристично, що в пізніших творах ми вже не знаходимо „слов’янофільських“ елементів. Навіть у поезії, присвяченій Броніславу Залеському („Ляхам“), не знаходимо вже слова „слов’яни“...

* * *

Кирило-методіївський період, період загостреного слов’янофільства національної еліти української й її духового провідника, період Шевченкового „гуситства“ стався трагічним зенітом його життя й глибокою межею переділив його творчість.

Слов’янські ідеї „Україно-Славянського Общества“ — бо під такою назвою фігурує К.-М. Братство в офіційних протоколах жандармських — це вже було не цареславно-малоросійське „слов’янофільство“ А. Метлинського чи Квітки-Основ’я-

*) Згадати хоча б цілий ряд колядок (а в них найбільш відбилася збірна свідомість) українських з варіаціями однієї й тієї самої теми: „За тим плужком сам Господь ходив, Пречистая Мати обідать носила“. В колядці, записаній р. 1895 на Херсонщині („Етногр. Зб. Т. 35 Львів 1914, ст. 24), яскраво бачимо національно-релігійне коріння „Марії“. Починається колядка відразу: „Трудно, трудно по всім світу паняньському заповіту“. Й далі: „Діва Сина народила, у яслинах возложила, сінцем, сінцем притрушує... Син до Неньки промовляє: Бог з тобою, не лякайся!“ І нарешті: „Не тай Христа у яслинах, будь Ненькою цій дитині. Трудно Христа потаїти, вже й почали пісні піти анголи на небі“...

В цім ґенеза релігійного **реалізму** укр. душі, елліністично-конкретного відношення до Божества, емпіричного плятонізму Сковороди й **релігійно-гуманістичного** антропоцентризму Шевченка.

ненка, чи тим більше всіх тих харківчан, що віршоробствували на тему „правовірного царя”. Виявлені в організованій формі, маючи за герольда геніяльного поета, що його голос набирав всесловянської сили, і, головне, будучи на той час свого роду „психологічною Європою” Хвильового, — ідеї ці занадто дисонували з оливяною тишею мертвого „благоденствія”.

Ледве таємна організація склалася й керманічі її осіли в Києві, де Шевченко дістав посаду професора рисування в університеті і між иншим готувався до **закордонної** подорожі, — з'явився провокатор Петров. Арешт відбувся блискавично-несподівано для братчиків. Досить згадати, що в день арешту Шевченка Костомарів мав вінчатися, а Шевченко — бути за боярина у нього на весіллі. Поета, як стій, у фраку й білій краватці, відвезли до Петербургу до „Ш відділу” перед очі тодішнього Дзержінського — ген. Дубельта. Відбувся короткий жандармський суд і... „рядовою із бивших свободних художників С.-Петербурзької академії” в сірій шинелі був висланий на кордон Азії до карного баталіону з **забороною писати й малювати**.

Так помстилася влада формально „словянської” імперії за „славянські ідеї” (так дослівно стоїть у жандармських актах) і за „возмутительные стіхи”. Не дивно: імперія петербурзька, як кожна Росія, як тепер С. С. С. Р., була побудована на засаді неґації й „істреблення” **органічного** життя, а значить ненависти до фізичної й духової **особистости**.

* * *

Єсть якийсь метафізичний сенс у тім, що року 1876, після славнозвісного „нет, не било і бить не может”, ніде инде, тільки саме в Празі в друкарні „Narodnich List'iv“ (що їх редактором тоді був Едвард Греґр, а нині.. Карло Крамарж) покійний О. Русов випустив два томи творів Шевченка. Є й буде певна невідповідність у тім, що в добі советізації України українське високе шкільництво за кордоном найшло собі часовий притулок на терені Чехії.

І ото в тридцятих роках ХХ ст. уста українські і чеські час від часу повторяли слов'янофільські формули й слова з 30—40—50-х років минулого століття...

На жаль, тамтого „будительського” й „кирило-методіївського” вогню зперед століття — вже не можна було викресати. Тоді то було, як згадував Куліш — „гук воскресної труби арханґела... коли говорено коли-небудь по-правді, що серце ожило, що очі загорілися, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то це було тоді в Києві... Шевченко з'явивсь посеред нас, як видиме оправдання нашого на-тхнення звиш”. „І під усім цим — племінна любов до Христа” — пише про Білозерського О. Маркович, а Білозерський

формуле: „Панславізм є зеднання усіх словянських племен в одну спільну сімю, яка... має розвинути в собі **християнські** почуття.. і, так би мовити, **наново штовхнути** **всесвітню чинність**“. („Нариси з іст. філософії на Україні” Д. Чижевського стор. 107—112).

Але вже й тоді, в 50-х роках минулого століття, був де-хто, що дивився скептично, — Карель Гавлічек-Боровський, що ствердив — „**хто хоче вилікуватися від свого словянофільства, хай їде до Москви**“, — перший і найяскравіший приклад.

Влучно, хоч певно несвідомо, вжив Герцен для окреслення словянофільства слово „панславізм“: тут увесь сенс російсько-московського словянофільства. Ідея та мала бути **засобом** **par excellence** політичним з недвозначно-імперіялістичним і якже далеким від українських (та й чеських) „федералістичних“ мрій — забарвленням. Ідеаліст і романтик, що горів словянофільством, чех Гавлічек-Боровський саме в Москві від словянофільської пропасниці вилікувався. Від Г.-Боровського ж їде в простій лінії тверезе й досить критичне щодо Росії пізніше словянофільство Масарика.

Географічна близькість до Росії і досвід історичний, розуміється, не могли сприяти розвиткові словянофільства на польському ґрунті, де „словянські ідеї“ взагалі ніколи не мали ширшої популярності. Не вважаючи на могутню індивідуальність Міцкевича, що також віддав певну данину цій ідеї, словянофільство польське залишилося десь поміж містично-месіаністичним тов'янізмом з одного боку й масонським русофізмом — з другого. Фактично, на еміграції воно і пригасло.

„Словянські ідеї“ взагалі, а словянофільство, як їх конкретизація — зокрема, **не витримували конфронтації з політичною дійсністю, де Росія** **займала занадто велике місце.** Цей фатум словянофільства триває й досі з безнадійно-зловісною тепер перспективою „панславізму“ вже в совітській модифікації.

*
* *
*

Дорого заплатила українська кирило-методіївська інтелігенція за свій словянофільській активізм 40—50 рр. минулого століття.

Полишилася від нього вічна рана, що в міру дальшого зросту українського національного руху постійно ятрилася легендами про різні „інтриги“. І коли в добі польського повстання український рух в устах не лише офіційних росіян був „польською інтригою“, то пізніше рух той стає по-черзі „інтригою“ австрійською, німецькою, англійською і т. д. аж нарешті „інтригою міжнароднього капіталізму“ й „фашистівського імперіялізму“... І хоч автором цих легенд завжди була

Росія, та свідомими й несвідомими резонаторами їх були, на жаль, **передовсім** слов'яни.

Так стався найприкріший на світі історичний парадокс: визвольний рух великого слов'янського народу ховали заживо слов'янські ж його брати, ховали часом занадто вже лицемірно...

Поетичною реакцією на це є в нашій літературі один із найсильніших віршів Лесі Українки під вимовним наголовком „Slavus — sclavus“ (1895), вірш, що наче утверджує факт розвіяння українських слов'янофільських мрій і робить суворий підсумок цілому слов'янофільству.

ПАНАС ФЕДЕНКО.

Памяти великого українського емігранта

(Михайло Драгоманів у науці та в політиці).

20. VI. 1935 р. минуло 40 літ від смерти Михайла Драгоманові, знаменитого ученого й політика, що перший поставив український рух на нових, європейських підвалинах.

Останніми часами коло його імени й діяльності повстало чимало ріжних легенд. Дехто навіть намагається скинути на Драгоманова й вину за невдачі української національної революції 1917—1920 рр.

Нижче ми побачимо, чи слушні ці обвинувачення.

Драгоманів був насамперед **людиною науки**. Це треба завжди пам'ятати і при оцінці його громадської діяльності. До всіх бо явищ політичного й національного життя намагався він прикласти наукову методу, хотів наперед зрозуміти, науково розібрати суспільні відносини і на цій підставі будувати програму політичної діяльності.

Свою наукову працю почав Драгоманів, як історик. Не історія України була спершу предметом його наукової роботи, а історія стародавньої римської держави та римська старовина (археологія) взагалі. Драгоманів, як історик Риму — це у нього характеристичне, — не обмежувався тільки збиранням, накопичуванням відомостей про римську минулість, як це часто подибуємо в багатьох істориків. Ні, він хотів знайти в історичнім процесі, у ріжноманітних змінах суспільного й державного життя певну послідовність, причинний зв'язок. До оцінки історії старовинного Риму Драгоманів підійшов з ідеєю **поступу** та з ідеєю **розвитку**. Ці ідеї — прогресу й еволюції — запанували в думці освіченого європейського громадянства в 19. столітті. Працюючи над історією

Римської держави доби імператорів, після упадку республіки, Драгоманів знаходив деякі поважні зміни до кращого у суспільних відносинах Риму, навіть під покришкою деспотичної влади. Писані російською мовою, праці Драгоманова — „Імператор Тиберій“, „Вопрос об историческом значеніи Римской имперіи“ та „Положеніе и задачи науки древней исторіи“ мають ту провідну думку, що „римська імперія зовсім не була упадком римського світу після республіки, а була свого роду поступом, хоч не під оглядом політичним, то суспільним і культурним“.

Думці про неминучий поступ людської громади Драгоманів був вірний до кінця свого життя. Ця ідея чим далі більше будила його інтерес до громадських справ, втягала його в політичну боротьбу. Ставши з 1873 р. доцентом київського університету, Драгоманів поволі почав відходити від виключних студій над римською історією. Він поширює своє зацікавлення на історію Західньої Європи в новій добі, де шукає теж виявів **поступу** (в боротьбі релігійної реформації за волю віри в 16—17 вв.). Разом із В. Антоновичем видає р. 1874 — 75 „Історичні пісні малоруського народу“ і після цього спеціально посвячується студіям над поетичною творчістю українського народу від найдавніших часів. Драгоманів був тої думки, що народні пісні, легенди, перекази, повіря, казки — це не є витвір одного народу, а що вони блукають від одного народу до другого, як запозичений матеріал. Також в історії укр. народу знаходив він багато спільного з розвитком інших європейських народів і на прикладах показував, що Україна належала до західньо-європейської культурної родини народів.

Перехід від студій над Римською історією до українознавства сам Драгоманів поясняв тим, що він хотів безпосередньо служити інтересам поневоленої України. В своєму листі до київських українофілів писав він з еміграції р. 1886:

„Я був при археології далеко інтересніший з наукового погляду., та проміняв її на українство, бо не міг спокійно дивитись, як українців повертали в феллагів“.

Тут звязок між науковою і політичною діяльністю Драгоманова. Наукою своєю він хотів сприяти зміцненню укр. національних сил, бо бачив, як навіть спеціалісти-історики українофільського напрямку під царською владою замазували в своїх працях боротьбу укр. народу за свободу і звеличували офіційну царську Росію (Куліш та інші).

До громадсько-політичної діяльності Драгоманів прийшов ще в молодім віці і з світоглядом не остаточно виробленим. Це треба мати на увазі, щоб не робити тієї „помилки“, що систематично повторюється у теперішніх критиків Драгоманова. Погляди Драгоманова розвивалися, його сві-

тоглед розширювався. Драгоманів 60-х років минулого століття дуже відрізняється від Драгоманова, що побував за кордоном 1871 і 1873 року та потім в 1876 р. опинився на еміграції. Напочатку уміркований ліберал — Драгоманів пізніше стає переконаним соціалістом; людина „общеруської” культури — він поволі стає свідомим, переконаним українцем, що протестує проти порад київських українофілів — писати в російських журналах.

„Ні, — писав він 1886 р., — праця в російських журналах для всіх нас, а надто для мене — не заміна вільного слова, та ще й українського, а гірка каторга по неволі”.

Українську національно-політичну свідомість Драгоманова прокинула знайомість з ідеями Кирило-Методіївського Братства. Ці ідеї—демократизм, федералізм, гуманізм — лягли в основу політичної ідеології Драгоманова. Якщо у Кирило-Методіївських „братчиків” основи їх політичної ідеології були більше відчуті, ніж усвідомлені розумом, то у Драгоманова бачимо інше: під кожную свою політичну ідею він підводить фундаменти науково-історичний і соціологічний, при чім бере на увагу політичний досвід передових культурних країн Європи.

Драгоманів був непохитний оборонець демократії, народоправства. Він уважав, що в основі демократизму лежить „чуття особистої гідності”. В тих країнах, де кожний громадянин шанує свою людську гідність і обороняє свої права перед усякими замахами, панує демократія. Без цього — панує неволя, рабство політичне. Саме про Росію писав Драгоманів, що в ній надмірний розвиток царсько-бюрократичних порядків задушив у населенні **чуття особистої гідності**, „цієї природної основи змагання до політичної свободи” („Вольний Союз“).

Як же може бути забезпечена гідність людини в суспільстві? Драгоманів рано побачив, що для цього **не досить політичної рівноправності**. Видаючи лист Белінського до Голя, Драгоманів у передмові писав таке:

„Збереження людської гідності неможливе при самій тільки зовнішній, політичній свободі, воно вимагає економічної забезпеченості, що досягається тільки через організацію колективної праці над колективною власністю. Тут лежить звязок між лібералізмом та соціалізмом і перехід від одного до другого“.

Драгоманів був рішучим противником диктаторських метод для переходу до соціалізму, бо знав, що диктатура неминуче приводить до задавлення людської свободи й особистої гідності. Він був переконаний, що політична свобода потрібна найбільше для трудящих верств суспільства, „навіть і в тім разі, коли б напочатку теперішні господарські порядки й не були змінені“. Політична свобода потрібна трудящим ма-

сам на те, „щоб чорноробочі кляси були в стані самі взятися до переміни цих порядків“ („Вольний Союз”).

Не вірив Драгоманів у те, щоб царська Росія з некультурним, темним, прибитим селянством могла показати „шлях до соціалізму” Західній Європі. А саме тоді між російськими соціалістами було переконання, що Росія стоїть ближче до соціалізму, ніж культурна Західня Європа, саме через свою відсталість. Деякі російські „народники“ уважали навіть, що для переходу до соціалізму соціалістам не треба боротися за політичну свободу, бо це, мовляв, „діло буржуазії”. Ці „народники“ думали, що російські селяни — „соціалісти по інстинкту”, і згорда дивилися на „міщанську”, „гнилу” Європу. Натомість Драгоманів уважав, що соціалізм — це справа міська, бо тільки в культурнім, промисловім місті можна почати будівництво „на ґрунті стоящого соціалізму”.

Своєю проповіддю політичної боротьби Драгоманів ставрався впливати й на російських революціонерів-народників і на українофілів, що цуралися політики та замикалися в своїх кабінетах для наукової праці. Частина „народників“ (партія „Народная Воля“, з великою участю членів українського роду) прийняла засаду політичної боротьби, але думала, що повалить царську владу або примусить її на уступки при допомозі індивідуальних убивств визначніших членів уряду — міністрів, губернаторів та царів. Драгоманів не був прихильником цього способу боротьби, уважав його за недоцільний, був проти тероризму, як системи політичної боротьби. Проте радив революціонерам в обороні перед арештом і насильством поліції вживати зброї. Перестерігав завзятих прихильників терору перед конфідентами царської влади, агентами-провокаторами, що входили в такі терористичні організації, як їх члени, і руйнували революційну роботу з середини. Не була Драгоманову до вподоби централізована організація терористичної партії та диктаторська поведінка її провідників. Про це писав Драгоманів, що „соціалістично-революційна теорія по суті своїй стоїть ближче до теорії абсолютизму та до всякої іншої диктатури, ніж до лібералізму”.

Не „добра воля осіб“, хочби й найгеніяльніших, має силу в історичному поступі, а „мимовільний зріст громадського життя та впорядкована громадська праця і тиха й гостра“, — це був погляд Драгоманова на суспільний рух („Громада“, IV, с. 163).

Нові суспільні порядки **ростуть** у процесі громадського життя, — це було переконання Драгоманова. Тимто він не надіявся на саме революційне чудо, що, мовляв, має настати „на другий день після революції”.

І зокрема в національній справі побоювався він, що російські революціонери-централісти після своєї перемоги над

царською владою не схотять визнати політичних прав для неросійських народів:

„Усюди ми бачимо, — писав він, — приклади таких політиків, які починали свою діяльність радикальним напрямом і навіть барикадами і які ставали деспотами, рятуючи „єдність держави“, що потрібна, як їм здавалось, для рятунку свободи й поступу від замахів „сепаратизму“, на їх думку — символу „реакції“. Ми не бачимо причини, чому б не повторилося це саме і в Росії, якщо скасування царського абсолютизму не супроводитиметься широкою місцевою свободою і серйозними гарантіями для недоторканости національностей“. Це **пророчі** слова.

Драгоманів убачав у російських революціонерів ту саму рису, що й у французьких терористів-якобінців — централізм і ненависть до поневолених народів. Тому він кликав українців до **самостійної політичної організації, окремо від росіян і поляків**, хоч російські революціонери за це називали його „націоналістом“ та „сепаратистом“.

Про федералізм Драгоманова списано багато паперу і витрачено багато чорнила. Дехто наділяє його згірдливым прізвиськом „провансальця“, що, мовляв, був принциповим ворогом державної незалежності України. Хто уважно прочитає хочби головні твори Драгоманова, той мусить визнати, що для **свого часу** федеральна ідея Драгоманова була глибоко революційним явищем. Драгоманів мав за зразок федеративного устрою Швейцарію, в якій кантони мають найширшу самоуправу. В зрілий період свого політичного розвитку Драгоманів нераз ставив питання про державну самостійність України. В женеvській „Громаді“ писав він про „самостійність“ українського народу, що його поневолили чужі держави. В передмові до листа Белінського Гоголеві про потребу відновлення звязку між українською народньою масою та його денационалізованими освіченими верствами р. 1886 Драгоманів писав:

„Найреальнішим засобом, що міг би бути вжитий для цього відновлення звязку освічених кляс на Україні з народом українським, було б, само собою, **відновлення політичної самостійности України**. Але це справа трудна взагалі, а особливо при малім числі свідомих українців, недоїдків офіційної школи польської та московської“.

У своїй праці „Історична Польща та великоруська демократія“ р. 1882 Драгоманів у принципі теж підчеркує, що народи царської Росії, а серед них і українці, не хотять бути під російською владою і що тільки перебудова Росії на федерацію вільних націй могла б урятувати цю державу від розпаду.

„Ці народи могли б відмовитись від бажання вирватися з стін цієї держави тільки тоді, коли б їм була дана можливість такої реформи цієї держави (Росії), при якій усі життєві інте-

реси їх морального й матеріяльного життя були б цілком забезпечені”.

Можна б іще навести чимало думок Драгоманова, які стверджують виразно, що він добре розумів вагу національної держави для України. Але в тодішніх обставинах він не бачив такої сили і ґрунту на Україні, що могли б збудувати і вдержати самостійність України. Він бачив, як старше покоління українофілів відцуралося політики і робило виключно культурну роботу, а якщо виступало з „політикою”, то вона була на славу „єдиної неділимої Росії“. А молодше покоління, діти українофілів, ішли в російське „народництво“ та в „народовольство“ і пропадали для українського руху. В те, що чужі держави стануть „добродійками“ України і створять незалежну українську державу без наших власних зусиль, Драгоманів, як тверезий політик, рішуче не вірив. Тим-то потайні зітхання декого з вірноподданих українофілів за тим, що може Бісмарк або австрійський цісар підуть розбивати російську царську „тюрму народів“, Драгоманів уважав за **сентимент**, який на терезах політики не важив нічого. У женеvській „Громаді“ з р. 1878 Драгоманів писав:

„Ми вважаємо, що український, навіть державний сепаратизм на чисто українській землі не був би ділом шкідливим для поступу людського, мав би свою **історичну вартість**, якби він був не як дуля в кишені, а як одверта політична партія, хочби така, як, наприклад, польський сепаратизм” (с. 579). Отже **діла** вимагав Драгоманів від українофільських мрійників, бо в політиці рішають не програма, не широкі пляни, а діяльність, **акція**. Коли українофіли навіть своїх дітей не навчили рідної мови і дали їм утонуту у „всеросійським морі“, то Драгоманів мав рацію в той час казати, що в такому стані укр. руху нема чого людей морочити укр. сепаратизмом.

Воєнні алярми, що почалися були в Німеччині та в Австрії при кінці 80-х років, зокрема інспірована Бісмарком стаття Ед. Гартмана в берлінській часописі „Gegenwart“ з 1888 р., в якій автор давав проект розбиття Росії й утворення „Київського Королівства“ над Дніпром, — все це робило велике вражіння на київських культурників-українофілів; дехто з них навіть питався галицьких українців: „Скажіть, коли ж нарешті ваш кайзер прийде до нас на Україну?“

На ці воєнні пляни, само собою, звернув свою увагу і Драгоманів. Він краще знав міжнародню ситуацію, ніж київські українофіли, та й тверезіше оцінював внутрішнє положення укр. народу. Він бачив, що не було тоді сил на Україні, які могли б збудувати незалежну державу, та ще з допомогою таких держав, як Німеччина та Австро-Угорщина. На запити в цій справі Драгоманів відповідав:

„Може хто скаже, що то ціль (федеративна перебудова Росії) не дуже поважна й достойна такого численного наро-

ду, а надто тепер, коли вся Європа озброєна арміями, коли, може, на нашій землі не сьогодні-завтра пролетиться кров, коли навіть чужі люди розмовляють про такі речі, як „Київське Королівство“. На це ми відповімо, що на **всякий стан — своя задача**. З народом несвідомим себе, незорганізованим, розмовляти про високі дипломатичні справи — значить гратись у ляльки, ба, навіть самому ставати лялькою в чужих руках, котрі мають свої цілі, а не добро наше й нашого народу, а нас хочуть вжити хіба як орудіє для тих цілей“.

Через те Драгоманів не радив своїм землякам покладатися на міжнародні політичні комбінації і кликав до праці над організацією та освідомленням широких мас укр. народу:

„Так і будемо працювати перше всього і більше всього для цієї свідомості й організації, а все инше (державна самостійність. П. Ф.) прийде до нас у свій час, або, ліпше сказати, ми й самі для себе його візьмемо“ („За сто літ”, кн. VI, ст.248).

В наведених словах Драгоманова найкраще виявляється політична метода Драгоманова: будувати **знизу вгору**, від фундаменту до покрівлі, а не навпаки. Драгоманів уважав, що укр. справа доти не стоятиме твердо на ногах, поки політична свідомість не пошириться в народніх масах.

Не зайве буде сказати дещо про **культурну програму** Драгоманова. Якщо тепер дехто виставляє культурну орієнтацію на Західню Європу, як свій „винахід“, мовляв, всупереч до „москвофіла“ Драгоманова, то це звичайне собі кидання фраз для „дітей молодшого віку“. Власне Драгоманів, як писав свого часу І. Франко, „тяг за вуха“ укр. молодь до ознайомлення з джерелами західньо-європейської культури, з світовими мовами та з політичним життям цивілізованих народів.

У своїх писаннях Драгоманів нераз вертається до проблеми „Європа — Україна“. В програмі „Вільної Спілки“ з р. 1884 ставив він, як програмову вимогу, **„поворот української нації в родину культурних народів**, в яку вона входила до 17. віку“. Драгоманів писав часто про **„обернення українців безпосередньо до джерел європейської культури“**. Тим же українцям, що не знали чужих мов, радив він брати поступові ідеї з російської науки та літератури, бо на російську мову багато перекладалося в той час з англійської та французької мови. В культурах чужих народів Драгоманів відрізняв елементи поступові та реакційні. Не „Європа“ диктаторів, ворогів поступу, гнобителів вільної думки, а Європа передова, Європа „святих чудес“ — свободи стояла перед очима Драгоманова, як гідна наслідування. Англійська, найстарша і найміцніша в Європі демократія — це був зразок для Драгоманова. На своїх лекціях у софійському університеті Драгоманів казав своїм слухачам: „Панове! Китайці та словянські народи

численні, але будучність належить англійцям, бо вона залежить від характеру народу". Ці риси англійського характеру — любов до свободи, пошану до особистої гідності, активність в обороні права і закону хотів бачити Драгоманів і на Україні. Навіть його ілюзія щодо ролі органів місцевої самоуправи на Україні (Земства), від яких він ждав активної боротьби за конституцію, якщо не за повалення царського режиму, ця ілюзія, навіяна подіями англійської історії, де громади (commons) були основою англійського парламентаризму.

Смерть скосила Драгоманова ще розмірно молодим, йому було всього 53 роки. Це була величезна втрата для українського руху, бо 1895 р. зійшов у могилу єдиний тоді на всю Україну політичний діяч європейського формату. Було б зайве ворожити про подробиці, в яких би розвинулася політична ідеологія Драгоманова, коли б він жив довше. Можна говорити лише про **напрямні лінії**, що вже виразно позначилися в останні роки його життя. Стороння людина, теперішній президент Чехословаччини Т. Г. Масарик, у своїй статті, присвяченій пам'яті Драгоманова („Nase Doba“, липень 1895 р.) писав про федералізм Драгоманова:

„Останніми роками стали проявлятися у нього певні ознаки скептицизму щодо можливості федералізації Росії, особливо коли за царювання Олександра III. земства були все більше і більше обмежувані”.

„**Жити на своїй землі по своїй волі**“ — це був бойовий клич Драгоманова. Коли зникла надія на забезпечення інтересів укр. народу в федералізованій Російській державі, то не треба доказувати, куди, в яким напрямі мусіла обернутися думка політичного діяча — Драгоманова.

Федералістичні ілюзії пережили свого часу чеські політики — Паляцький, Рігер, Масарик, Бенеш; були федералісти-автономісти також і між поляками (Р. Дмовський, С. Грабський), ціла „Народова Демократія“ в передвоєнній „Царстві Польським“ була за автономією Польщі в межах зреформованої російської держави. Теперішній чехословацький міністер Бенеш видав 1914 р. перед самою світовою війною книгу французькою мовою, в якій доказував, що Австро-Угорщина має перетворитися в федерацію вільних народів.

І нема людей в культурнім чеськім народі, що кидали б камінням на Масарика й Бенеша за те, що вони обстоювали автономію й федерацію тоді, коли не було реальних підстав для відірвання чехів і словаків від Австро-Угорщини. Про що ж свідчить систематична кампанія проти „драгоманівщини” в деяких органах укр. преси, що всяким способом, всупереч правді і фактам, намагаються зробити з Драгоманова агента російського імперіялізму і навіть „Азефа”? Про таких „критиків” можна сказати чи не найліпше словами самого Драгоманова, що їх він написав іще 1883 р.:

„В своїй довголітній полеміці з різними таборами я ні разу не зустрівався з противником уповні добросовісним, т.е. таким, котрий би виложив вірно мої думки та потім і опрокидав би їх своїми аргументами. Ні, мені доля посилала усе таких противників, котрі починали з того, що **перекручували самим безцеремонним способом мої думки**, а кінчали брехнями на мою особу. Мені це двічі сумно, бо я бажав би сам чому-небудь навчитися у моїх противників, та я втішаю себе тим, що, значить, справа, котрій я служу, права, коли проти неї не найшовся за стільки років добросовісний противник”.

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ.

Іван Франко

З нагоди 20-ліття смерти великого всеукраїнця.

Двадцять років від смерти найбільшого українського поета Галичини пробігли чогось аж надто скоро, сказати — майже непомітно. Може, воно нам так здається. Бо ж час, у

якому живемо ми, теж летить незвичайно швидко. Події пролітають одні за одними, одна другу перехоплюють, що нераз і важко в них як-слід розглянутися, не то щоб оцінити. Тимто й здається нам, тим, що знали Івана Франка, що смерть вирвала його зпоміж нас недавно. До того ж він розстався з цим світом серед світової заверюхи, тоді, коли всіх нас зайняли були думки про те, як міряються між собою ворожі табори, та що вийде з того страшного дужання — для нас. А як скінчилося дужання, й ми поволі почали з усіх кінців світа збігатися до

своїх гнізд, якось і не помітили, що його вже немає серед нас, що з року на рік віддалюємося що раз більше від кінця травня 1916 р.

Але ж у міру того, як почало в нас відбудовуватися життя після великої воєнної руїни, як почало воно вкладатися в нові рядки — ми почали на кожному кроці відчувати дошкульний біль від того, що немає між нами вже Йвана Франка.

З нагоди десятиліття смерти на личаківському кладовищі у Львові поставлено пам'ятник великому каменяреві національної думки. Появилось декілька гарних видань Франкових творів.

На Наддніпрянщині, заходами головно галицьких емігрантів, зросла була в першому десятилітті після смерти Франкової велика популярність поета. Галичани зуміли поширити на Наддніпрянщині піетизм для свого великого Земляка. Курс тодішньої політики на УРСР ішов їм на руку: повстав театр імени Франка, багато шкіл по містах та селах названо Франковим імям, Українська Академія Наук, головно заходами М. Грушевського, почала збирати матеріяли для освітлення діяльності Франка й багато з цих матеріялів оголосила вже друком, почало виходити збірне видання Франкових творів, бодай белетристичних (досі — 30 томів) із відповідними поясненнями для наддніпрянського читача й т. д. Та міркуємо двадцяті роковини смерти Франка сучасні пани України використовують на те, щоб засудити геть чисто всіх тих, що популяризували „великого галичанина” на Наддніпрянщині, і як зовсім не засудять Франка, то виставлять його в такому світлі, що ніхто не побачить його справжнього обличчя, а як побачить, то воно буде зовсім заплямоване наслідком операції, яку зроблять на всій діяльності Франковій постишевські прислужники... На всякий спосіб вони силкуватимуться затерти національну вагу Франка й його всеукраїнське значіння.

*

*

*

А тимчасом це останнє для Франка — чи не найважніше. Це ж перший письменник-галичанин на всеукраїнську міру, й ідеями своїми, й формою. Він соборник (пор. кінець вірша „Розвивайся, лозо, борзо”, кінець прольогу до „Мойсея” й т. д.) у теперішньому розумінні цього слова. Може, ні один із українських діячів Галичини не був у таких живих зносинах із Наддніпрянщиною й наддніпрянськими патріотами, як саме Франко. Не згадуючи вже такої всім відомої справи, як Франкове приятелювання з Драгомановим, чи М. Грушевським, ми вкажемо на такі близькі зносини поета з Б. Грінченком, А. Кримським, Л. Українкою, М. Коцюбинським, М. Вороним, із діячами „Київської Старини” й іншими. Про ці зносини ми тепер знаємо ще мало. Не багато принесе нам і двадцятьліття смерти Франка в цьому напрямі. Щойно коли появиться друком усе Франкове листування, ми зможемо сяс-

так їх обхопити. Сяк-так, бо ж тут мають ще вагу особисті зносини поета з поодинокими наддніпрянськими діячами. А багато з них уже й не живе. А далі Франкова редакторська праця. Згадати б тільки „Товарища”, „Життя і Слово”, „Літературно-Науковий Вістник“ — скрізь же працювали наддніпрянські письменники, на друку їх творів у цих виданнях слідна досвідна і вправна редакторська робота Франка. Не забуваймо, що редакцію Кулішевих перекладів Шекспірових творів київська громада письменників теж доручила була Франкові. Те саме відноситься й до редакції переспіву „Іліяди” Руданського. Та ще не слід забувати, що Франко родинним життям був зв'язаний із Наддніпрянщиною, що 1886 р. він привіз собі з Києва дружину, що й через рідню дружину йшов дуже жвавий обмін думками між Франком і наддніпрянськими діячами... Цікаво, що все ще й досі найкраща монографія про діяльність Франка як письменника вийшла зпід пера наддніпрянця С. Єфремова...

Всеукраїнськість Франка проявляється і в його змаганні раз-у-раз наближувати мову своїх писань до осередніх наддніпрянських говорів. Хто стежив за новими виданнями творів Франка, що їх поет сам прилаштовував до друку, тому це змагання падало в вічі. Та Франко сам це зазначував. Бувало так, що він давав перед друком дещо прочитувати своїм наддніпрянським приятелям (напр., М. Вороному „Лиса Микиту“ й ин.) й користав із їх завваг. Правда, слова, вислови, фрази — Франко залишав свої, нераз і не прийняті на Наддніпрянщині. Він виходив із того справедливого погляду, що все це має повне право громадянства в загальній українській літературі, воно ж усе письменницьку мову збагачує, треба тільки, щоб слово, вислів, фраза були свої, **українські**, хоч і не відомі на цілій Україні. Зате **форми** письменницької мови (напр. відміна) повинні бути **одні**, й якщо деякі з них, хоч і українські, але ж на Наддніпрянщині загинули, то можна в письменницькій мові їх і не вживати. Розвиток письменницької мови в Галичині вказує, що Франкова була правда. Новіші письменники свідомо, чи несвідомо, чи охоче, чи то й опираючись, ідуть тим самим шляхом, що і Франко, і так спричиняються до того, що українська письменницька мова стає що раз більш унормована й одна для всіх українців, без огляду на те, де вони живуть.¹⁾

¹⁾ Нам тепер мусить уже чимось диким видатися спроба М. Кононенка, що 1918 р. силкувався Франкового „Лиса Микиту“ „перекласти” на свою прилуцьку „мову“ й не посоромився був видати цю спробу друком. Життя пішло наперед понад головою М. Кононенка, й наддніпрянські діти волять уже тепер читати дотепного „Лиса Микиту“ у Франковім, ніби то галицькім одязі, ніж у Кононенковій прилуцькій свиті. Через революцію, через різні міграційні хвилі — настало щодо мови велике вирівняння, яке підтримує й **українська школа** на Україні,

*
*
*

Діяльність Франка така різноманітна, його заслуги для українського народу такі безмежні, що коротка стаття ніяк їх обхопити не може. Та з нагоди двадцятьліття смерти неликого галицького соборника ми вибрали (та й то тільки легко торкнувшись) одну рису діяльності і світогляду Франка, думаючи, що варто над нею глибше задуматися та основно її прослідити. Всяк, що цією справою займеться, побачить, що у Франковій „усеукраїнськості” були різні етапи, та що він, як і в інших справах, тут вів перед і поволеньки тяг за собою й українських письменників, і українське громадянство. Студії над цією ділянкою Франкової діяльності принесуть багато несподіваного для сучасного молодшого покоління, яке про все це знає небагато.

Добре було б, щоб ту працю почато хоч із нагоди двадцятьліття смерти Мойсея Галицької Землі.

ФЕДІР СТЕШКО.

Український гурток у київській військовій школі

(рр. 1899—1901).

Спомини учасника.

Проф. О. Лотоцький в І ч. своїх цікавих спогадів („Сторінки минулого” ч. I, Варш. 1932) присвячує й кілька рядків (стор. 234) згадці про український гурток у київській військовій школі. Але тому, що подані там відомості дуже скупенькі і не вільні від фактичних помилок, я й хочу поділитися своїми споминами про той гурток, бо мені довелося бути його членом саме за тієї доби, про яку пише проф. Лотоцький.

Насамперед справлю дату повстання гуртка. Проф. Лотоцький зв'язує це повстання з фактом появи в 1901 р. у київській військовій школі семинаристів. Але семинаристів до цієї школи почали приймати ще р. 1899., щоб усунути некомплет юнаків школи. Некомплет цей повстав р. 1898 (чи, може, 1897) по перетворенні школи з „юнкерської“ у „військову“ („воєнне училище”) і був дійсно великий (більше 50%). Отож новий начальник школи (від р. 1899-го), ген. Шувалов, щоб запобігти лихові, добився дозволу приймати до школи семи-

без огляду на її викривлювання молодих душ большевицькою казуїстикою. Тимто сучасне покоління виростає в іншому розумінні письменницької мови, ніж це було перед 1914 р., коли кожний українець, як собі гдузував Грушевський, оцінював чистість української мови зі свого „колотинського” погляду...

наристів з духовних семинарій, за якими тоді російський уряд, щоб закрити їм доступ до світських високих шкіл, не визнавав прав абітурієнтів середніх шкіл. До військової ж школи, куди приймалося хлопців із закінченою середньою освітою, семинаристи могли вступати навіть і не з повною семинарською освітою, а по закінченні вже 4. кляси (дух. семинарії в Росії були 6-клясові, причому 5 й 6 кляси були богословські, а перші 4 — ніби загально-освітні з неповними програмами 4-ох останніх кляс клясичних гімназій).

На таких умовах семинаристів від 1899 р. почали приймати до 2-ох військових шкіл — київської й московської, — що комплектувалися однаково (в інших військових школах принципи комплектування були інші й семинаристів туди взагалі не приймали).

Цілком природно, що в військовій київській школі було більше учнів саме з київської дух. семинарії. Вступило їх 9: я та Житків із закінченою семинарською освітою, а решта 7 (Кальницький, Корсуновський, Мазниченко, Опоків, Сементовський, А. Чернявський та Г. Якубович) — по закінченні 4. кляси.

З інших семинарій, що знаходилися на українській території, було вже значно менше юнаків, — найбільше з Волинської семинарії (4, з них один волинський чех) і по одному зі семинарій: полтавської, подільської, катеринославської й холмської.

Всього вступило до київської військової школи того року понад 30 семинаристів, але некомплету вони не заповнили, і тільки прийом 1900 р., що дав дуже велику кількість семинаристів, усунув його.

Чи був якийсь український гурток у київській військовій школі до 1899 р., не знаю. Гадаю, що не було. Вже самий склад юнаків старшого за мене (1899/1900) річника (курс у школі був двохрічний) — переважно з Кавказу, Басарабії та центральної Росії, — промовляє за малу ймовірність існування українського гуртка серед такого складу школи. Не було в школі за мого часу навіть і традицій про раніше (до 1899 р.) існування такого гуртка, хоча кілька українців на старшому курсі вже й тоді було. Принаймні я добре пам'ятаю двох: пізнішого першого голову українського гуртка, О. Пилькевича, й поляка Горницького з Лизавету. з українськими симпатіями, що теж був за мене членом нашого гуртка.

Тільки з 1899 р., коли до школи влився український елемент у досить значній кількості та до того ще київські семинаристи принесли з собою звязки з київськими українськими організаціями, стало можливим заснувати в київській військовій школі український гурток.

Коли й як заклався гурток — не знаю. Робилося це надзвичайно конспіративно, що було цілком природно в умовах

тодішнього режиму, але вже взимі 1899—1900 р. мені запропонували вступити до нього. Було це так.

У когось із своїх товаришів я побачив книжку „Основи” 1861 р. Про цей журнал я вже давно знав, але мені не доводилося його бачити. Я попросив дати мені його переглянути. Опісля дістав я львівську „Зорю” й „Літературно-Науковий Вістник“, що тоді в Києві був великою рідкістю. Переконавшись, очевидно, в мойому зацікавленні українською книжкою, мене (проте дуже обережно) посвятили в те, що в школі є український гурток, до якого й мене можуть прийняти, й тоді я діставатиму регулярно, за чергою, всілякі українські книжки. Членська вкладка була всього 20 коп. місячно. Я погодився і з того часу став членом гуртка. Від часу до часу в школі з'являлися українські книжки — переважно з Галичини — і обходили всіх членів гуртка. Тільки через те, що я діставав від того чи іншого товариша українську книжку, я дізнавався, що й він є член гуртка. З другого боку й мені вказував, кому я мушу передавати книжку далі.

Тільки при такій конспірації й могла наша організація триматися.

Організація добре виконувала своє завдання й широко знайомила своїх членів з українською легальною літературою й літературою закордонною, з Галичини, мало приступною, а то й просто забороненою. „Літ.-Науковий Вістник” одержували ми досить правильно. Не зупинявся гурток і перед поширенням спрямованих проти російської влади проклямацій. Памятаю, що з великим острахом читали ми проклямацію з приводу вбивства рос. міністра Сіпягіна, такого ж характеру брошуру: „Страйки й бойкот“, „Лист до семинаристів-українців”, тощо.

Крім читання книжок гурток за перший рік свого існування спромігся на виставу. Влітку 1900 р. члени гуртка на шкільній сцені виставили комедію І. Карпенка-Карого „Сто тисяч”, в якій дуже добре грали юнаки Пилькевич та Корсунівський. Душею вистави був Пилькевич, який, однак, того ж літа, діставши старшинську рангу, покинув школу, а з його відходом театральна справа завмерла.

При великій конспірації, що панувала в гуртку, може тільки невеличка частина членів його знала, хто були провідники його, хто були його члени, звідки дістаються книжки, з ким гурток зв'язаний, тощо. Вже по закінченні школи довідався я, та й то не напевне, що першим головою гуртка був О. Пилькевич, а по ньому став головою М. Опоків (з київських таки семинаристів).

Спочатку гурток був дуже нечисленний. Зі старших юнаків я знав, як членів гуртка, тільки двох: Пилькевича й Горницького. Не всі юнаки-українці були його членами. Навіть з київських семинаристів не брали участі в гуртку (принаймні

за мене): Якубович, Чернявський, Сементовський, Кальницький, Житков; з 4-ох волиняків членами гуртка були Перхорович і чех Томашек. Не пристали до гуртка юнаки зі семінарії холмської — Рудьков, подільської — Доброгорський, полтавської — Жаботинський, катеринославської — Чалий.

З не семінаристів до гуртка належали: Андрій Симонів, небіж українського етнографа Номиса, зі студентів, харківського, здається, університету, — чи не найсвідоміший з усіх членів гуртка; Софронський (мабуть той, що його проф. Лотоцький зве „Софонів”), Шкляревський — з полтавського кадетського корпусу. Були може ще й інші, але я тих не знаю та й не знав і тоді, очевидно внаслідок великої конспірації гуртка.

Р. 1900-го гурток значно збільшився. З початком нового шкільного року (1900/1901) до школи почали приймати „однорічників” (осіб із закінченою високою освітою, що мали перебувати в школі для здобуття старшинської ранги тільки 1 рік). Серед них була більшість абсолювентів київського університету, а між ними й кілька українців. Як членів гуртка, памятаю з них лишень двох: Катрановського й Лорченка (тепер проф. Укр. Педаг. Інст. імени М. Драгоманова у Празі).

Один із цих „однорічників” — українець із київських семінаристів Михайло Тарнавський, брат згаданого у проф. Лотоцького Петра Тарнавського, був добрий співака (тенор) і диригент. Він зорганізував із юнаків дуже добрий хор, з яким і виконував виключно український репертуар. Памятаю той великий фурор, що його викликало дійсно майстерне виконання славнозвісної „Зозулі” Ніщинського, що її тоді ще не так часто (звичайно, поза українським театром) можна було почути в Києві.

Другим елементом, що підсилив український гурток, були нові юнаки-українці, що вступили до школи восени р. 1900. Тут знову ж перед вели семінаристи, що їх цього року вступило до школи значно більше, ніж попереднього. Киян уже цього року не було, зате багато було волиняків, кілька холмщаків, катеринославців. Не всі вони вступили до гуртка, але все ж кілька з них прилучилося до нього (добре памятаю холмщака Панагайба) разом з іншими новаками — не семінарстами (памятаю двох таких: Лащенко й Єщенко).

В такому самому дусі, як і попереднього року, йшло життя українського гуртка і в шкільному році 1900/1901, себ-то члени гуртка знайомилися з українською літературою, що попадала до школи невідомо якими шляхами й невідомо куди шезала, та брали участь в українському хорі.

Конспірація залишалася так-само велика й, можливо, вона спричинилася до того, що між членами гуртка не було такої солідарности, що об'єднувала б їх на ціле життя. До того ж по закінченні школи, доля розігнала нас по всій росій-

ській державі. Залишився в Києві один Опоків, що ще до початку російсько-японської війни (1904 р.) вислав мені до Владивостоку, куди доля мене закинула, новини української літератури (вид. „Вік”, тощо).

Виїзд мій із Києва само собою порвав і мій звязок з українським гуртком у київській військовій школі, а тому, що під час перебування в школі тісніших звязків ні з ким із членів гуртка мені навязати не вдалося, я й втратив усяку можливість дізнатися про дальшу долю гуртка. Гадаю все ж, що він довго, після мого відїзду з Києва, не проіснував, хоч у кожному разі міг продержатися ще рік по тому (до закінчення курсу юнаками, що були прийняті р. 1900). Відомо мені, між иншим, що під час російсько-японської війни (1904—1905 рр.) спосіб комплектування київської військової школи знову змінився: туди стали приймати виключно абсольтентів кадетських корпусів, а семинаристам доступ туди був закритий; отже припинився природний, так би мовити, приплив українського елементу до школи, й гурток, мабуть, завмер.

Ті, що від нас відійшли

10 грудня 1934 року померла у Львові довголітній член Укр. Т-ва допомоги емігрантам з України, професорка **Осипа (з Федаків) Паньківська**, одна з найпомітніших постатей серед укр. жіноцтва старшої генерації, вдова по великому приятелі придніпрянської передвоєнної еміграції Костю Паньківському.

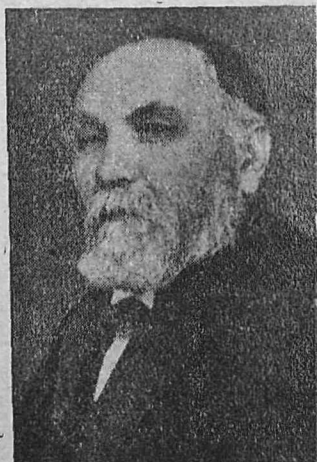
Покійна народилася в Яворові 1866 р. По скінченні семинарії й кількالیтньому учителюванні в школі Пірамовіча у Львові, дістала посаду в укр. школі вправ при львівській держ. жіноч. семинарії (1894 р.) й на цьому становищі пропрацювала 35 років, виховуючи цілий ряд жіночих поколінь. По виході заміж (1895 р.) взяла разом із чоловіком живу участь у громадському житті Львова. Дім Паньківських був правдивим прибіжцем для передвоєнної еміграції з придніпрянської України. Під час укр.-польської війни Покійна належала до найактив-

ніших співробітниць Укр. Горожанського Комітету. Будучи членом усіх укр. культурних Т-в (між инш. членом-основником Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові), О. Паньківська найбільше уваги присвячувала Т-ву „Вакаційних Осель“, над розбудовою якого попрацювала 25 років. Із смертю О. Паньківської ми втратили досвідченого педагога й зразкову громадянку. Вічна Їй Пам'ять!

Дня 1 квітня 1935 р. помер у Варшаві у 61 р. життя визначний український учений, член Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові й Укр. Наукового Інституту у Варшаві, освітній і громадський діяч, професор **ВАСИЛЬ БІДНОВ**.

Покійний скінчив у 1896 р. київську Духовну Академію. До 1917 р. він викладав російську історію в катеринославській духовній семінарії. Увесь час перебування в Катеринославі брав живу участь у громадському й освітньому українському житті: був одним із основників катеринославської „Просвіти“ (1905 р.), співробітничав у місцевій укр. газеті „Дніпрові Хвилі“ й т. д. З вибухом революції в 1917 р. В. Біднов став директором першої в Катеринославі української гімназії, а в 1918 р. його покликано на професора історії церкви до кам'янець-подільськ. українського державного університету, де він став деканом теологічного відділу.

На еміграції був професором на українському університеті в Празі і в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, а від 1928 р. до смерті професором на богословському відділі варшавського університету. Живучи в Чехії, організував „Лігу української культури“ й „Українське істор.-філологічне товариство“ в Празі.

Із смертю цієї визначної індивідуальності й високих, просто незрівнаних духових прикмет людини, українська нація, а зокрема укр. політична еміграція, понесла дуже велику втрату.

Поховали В. Біднова у Варшаві. Хай буде йому пером чужа земля!

19 липня 1935 року по довгих і тяжких терпіннях помер у лікарні в Царгороді (Туреччина), після трепанації черепа, радник міністерства закордонних справ У. Н. Р., член Української Ради Республіки, директор департаменту укр. міні-

стерства преси й пропаганди, **ВОЛОДИМИР МУРСЬКИЙ**.

Покійний народився 10/XI 1888 р. у Львові, де скінчив учительську семінарію. Ще як учень семінарії, брав живу участь у національній роботі, а на вчительських посадах (у Яричові, потім у Ходорові) розвинув широку громадську діяльність. Підчас війни, будучи ранений, попав у полон до москалів. На В. Україні навязав тісний контакт із чоловіми укр. діячами ще перед революцією, а за часів У. Н. Р. прийняв дуже діяльну участь у розбудові нашої державности. Володіючи кількома європейськими мовами й маючи політичний хист, він кількакратно виїздив із дипломатичними укр. місіями за кордон, головню до Франції, де опублікував у пресі ряд статей про Україну.

Покійний був відомий також, як добрий промовець і талановитий журналіст. В останніх часах, живучи в Царгороді, він видав у турецькій мові дві книжки про Україну.

Поховали В. Мурського в Царгороді. Хай йому буде легка далека земля!

20 липня 1935 р. у військовій санаторії в Отвоцку під Варшавою помер на сухоти член Укр. Т-ва допомоги емігрантам з України у Львові, б. старшина Богданівського полку Укр. Армії, а пізніше кінної дивізії ген. Омеляновича-Павленка молодшого, учасник Зимового Походу, **ЛЕВ ГАЄВСЬКИЙ**, у 36 році життя (народ. в 1899 р.). Хвороба Покійного повстала наслідком прострелення його легенів підчас визвольної війни й злиденного життя на еміграції. Вічна йому пам'ять!

**ЧИТАЙТЕ ОДИНОКИЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У ПОЛЬЩІ ЩИРО-УКРАЇНСЬКИЙ ЩОДЕННИК**

„Д І Л О”

що виходить уже 56-й рік у Львові

Редакція й Адміністрація міститься

у Львові, Ринок ч. 10.

II. поверх (дім Т-ва „Просвіта“).

Видає Видавнича Спілка „ДІЛО“. Місячна передплата 5 зол.

Ціна одного примірника — 20 сот. В справі оголошень

звертатися до Адміністрації.

Адреса для телеграм: ЛЬВІВ, „ДІЛО“.

Конто почт. щадн. 143.322. Тел. 229-41.

Адресовий довідник

Українські лікарі*)

у Львові:

- Л.-д. Антонович Ірина, стоматолог, „Порядня матерей“, Ходоров. 15.
- Д-р Бабій Володимир, стоматолог, Академічна 14.
- „ Баранецький Богдан, стоматолог, Валова 14.
- „ Барвінський Олександр, внутрішні і дитячі хвороби, Львів, Хшановської 10.
- „ Бережницький Іван, стоматолог, Підвалля 7.
- „ Берест Осип, внутр. Підвалля 9. (тел. 235-95).
- „ Білас Ростислав, внутр. Коперника 48. (тел. 215-50).
- „ Бурачинський Тит Євг., спеціаліст хоріб вуха, горла й носа, вул. Л. Сапіги 43, (тел. 279-70).
- „ Вахнянин Мирон, внутр. Потоцького 52, (тел. 271-57).
- „ Вацик Олекса, Кульпарків.
- „ Вербенець Володимир, Марії Магдалини 3.
- „ Гинилевич Ярослав, спеціаліст внутрішніх хоріб. Ординує від 3—5 год. попол. вул. Городецька 53-а.
- „ Дзерович Маркіян внутр., Романовича 10, (тел. 262-32).
- „ Д-р Дзядик Яків, к. Ядвиги 6.
- „ Дмоховський Степан, стоматолог-дентист, Львів, вул. Сикстуська 35, (тел. 279-72).
- „ Добрянський Антін, Баторого 12, (тел. 241-51).
- „ Дурделло Євген, лікування шкіри, венеричних та сексуальних хоріб і лік. косметики. Львів, вул. Сикстуська 22, 7., (тел. 238-90).
- „ Кашубинський Василь, внутріш. Грунвальдська 11 а, (т. 283-47).
- „ Кордюк Юліян, Чарнецького 24.
- „ Лаврівський Олександр, Льва Сапіги 6.
- „ Левицька Наталія, Філіпівка 6.
- „ Логаза Михайло, Клепарів.
- „ Лукіянович Нарцис, Заг. Шп.
- „ Любчак Осип, Левандівка, Варшавська вул.
- „ Максимонько Леонтій, окуліст, Підвалля 7, (тел. 223-88).
- „ Маліс Ярема, хірург, Городецька 18.
- „ Мальчик Олександр, внутріш. Лонцького-8, (тел. 275-77).
- „ Миронович Антін, Жовківська 64, (тел. 252-05).
- „ Музика Максим, бактеріолог, Чарнецького 24.
- „ Овчарський Бронислав, внутр. Пекарська 39, (тел. 212-27).
- „ Панчишин Маріян, внутр. Клушинська 3, (тел. 248-82).
- „ Парфанович Софія, гінеколог, Зиблікевича 51, (тел. 105-43).
- „ Подолінський Олександр, акушер і гінеколог, Потоцького 6, (тел. 215-60).
- „ Попович Микола, внутр., Замарстинів, Львівська 61, (тел. 289-53).
- „ Прийма Остап, внутр. Словацького 14, (тел. 261-50).
- Лікар-дентист Рибачек Ірина, Потоцького 48.
- Д-р Рудницька-Криштальська Ярослава, рентгенол., Коперника 42, (тел. 243-24).
- „ Сімович Ірина, Павлінів 11.
- „ Станецький Володимир, Хорущани 12.
- „ Тимчишин Микола, Знесіння.
- „ Туна-Надрагова Олена внутр. Домініканська 11, (тел. 273-78).
- „ Тушицький Омелян, лікарська косметика, Софії 3.
- „ Філяс Ос., дитячі, Льва Сапіги 21, (тел. 279-53).
- „ Цимбалістий Павло, внутр. Листопада 114, (тел. 263-93).
- „ Чайківська-Пшепорська Ольга, дентист-стомат. Льва Сапіги 6, (тел. 107-60).
- „ Чаплінський Лев, Гіпсова 46.
- „ Чачковський Осип, спеціаліст хоріб шкірних і венеричних, вул. Академічна 11, (т. 260-62).
- „ Щуровський Володимир, Домініканська 11.

*) Адреси подані Українським Лікарським Товариством у Львові. Тут подані тільки адреси лікарів, що мають свої кабінети.

ЛІКАРІ В ГАЛИЧИНІ.

- Баворів** к/Тернополя, Д-р Дзядів Осип.
Балигород, Д-р Кузьмак Володимир.
Белз, Д-р Мизюк Василь.
Бережани, Д-р Кордасевич Волод.
 — Д-р Лаврівський Володимир.
 — Д-р Мігоцький Льонгін.
Берездівці, Д-р Літинський Микола.
Бібрка, Д-р Рижий Іван.
Білий Камінь, Д-р Свідерський Вол.
Білобожниця, ад Чортків, Д-р Руденський Теодор.
Бірча к. Перемишл., Д-р Козій Іван.
Богородчани, Д-р Пасічняк Волод.
Болехів, Д-р Гарасимів Петро.
Боршів, Д-р Шалаута Ярослав.
Болшівці, Д-р Лотоцький Василь.
Броди, Д-р Сірко Михайло.
Будзанів, Д-р Шкварок Осип.
Букачівці, Д-р Комарянський Мир.
Бурштин, Д-р Жовнірович Іван.
Буськ, Д-р Ваврик Мартин.
 — Д-р Ваньо Ярослав.
Бучач, Д-р Воронка Остап.
 — Д-р Гамерський Володимир.
Варяж, Д-р Ключас Всеволод.
Винники, Д-р Врецьона Володимир.
 — Д-р Мацьків Теодор.
 — Д-р Нагляк Яків.
Витків Новий, Д-р Стек Іван.
Висова, Д-р Гижа Михайло.
Вишнівчик, Д-р Шкляр Омелян.
Войнилів, Д-р Белей Іван.
 — Д-р Долинський Мирон.
Волків, Д-р Якимів Осип.
Галич, Д-р Мулькевич Володимир.
 — Д-р Шекета Михайло.
Гвоздець, Д-р Огринчук Іван.
Глиняни, Д-р Гіжовська-Кріликова Марія.
 — Крілик Володимир.
Гологори, Д-р Лопатинський Яросл.
Городок Ягайлонський, Д-р Козаневич Лев Евген.
 — Д-р Кивелюк Семен.
Городенка, Д-р Гаванський Роман.
 — Д-р Паращук Дмитро.
 — Шлемкевич Петро.
Городниця к. Городенки, л. д. Попович Ірина.
Грибів, Д-р Сорока.
Грималів, Д-р Доброміль Михайло.
Горлиці, Д-р Шмігельський Степан.
Гусаків, Д-р Домбчевський Ілярій.
Гусятин, Д-р Парфанович Волод.
Доброміль, Д-р Стефанюк Волод.
Дрогобич, Д-р Луцький Августин.
 — Д-р Чапельський Володимир.
 — Яремчишин Михайло.
Дунаїв, Д-р Савицький Осип.
Єзупіль, Д-р Кокодинський Андрій.
 — Д-р Яківчик Микола.
Жабе, Д-р Невестюк Яків.
Жидачів, Д-р Політило Юліян.
Жовква, Д-р Орловський Антін.
 — Д-р Сапрука Богдан.
Жовтанці, Д-р Бандурка Григорій.
Журавно, Д-р Гілецький Микола.
Заболотів, Д-р Породько Ярослав.
Заліщики, Д-р Долинський Маріян.
Збараж, Д-р Білинський Тарас.
 — Д-р Таращук Павло.
Збоїска к. Львова, Д-р Сташинський Володимир.
Зборів, Д-р Бойко Михайло.
 — Д-р Гаврилук Андрій.
 — Д-р Козицький Микола.
Золочів, Д-р Гілевич Володимир.
 — Д-р Залужний Осип.
 — Д-р Коцюба Степан.
 — Д-р Тарнавська Марія.
Івачів Горішний ад Тернопіль, Д-р Карачко Лукіян.
 — Д-р Сай Тадей.
Калуш, Д-р Білецький Володимир.
 — Д-р Дозорський Ярослав.
 — Д-р Левицька-Земборак Стеф.
 — Д-р Ремешило Іван.
 — Д-р Рожанківський Маркил.
Камінка Струмилова, Д-р Банах Вол.
 — Д-р Лемішка Іван.
 — Д-р Сайкевич Петро.
 — Д-р Целевич Амрозій.
Книгиничі, Д-р Бойко Володимир.
Козлів, Д-р Зарицький Степан.
Козова, Д-р Манацький Олександр.
Коломия, Д-р Білозор Володимир.
 — Д-р Бурка Остап.
 — Д-р Ганьківський Володимир.
 — Д-р Гнатчук Микола.
 — Д-р Кобринський Володимир.
 — Д-р Козакевич Олександр.
 — Д-р Станкевич Дмитро.
Комарно, Д-р Кліш Ізидор.
Копичинці, Д-р Корнова Андрій.
Королівка к. Борщова, Д-р Боярський Кость.
Коропець, Д-р Зубик Константин.
Коросно, Д-р Годунько Володимир.
Косів, Д-р Коцюбинський Микола.
 — Д-р Стефурак Василь.
Космач, Д-р Питлик Богдан.
Краковець, Д-р Бугель Юрій.
Криниця-Живець, Д-р Савчак Мих.
 — Д-р Смолинський Іван.
Коршів ад Коломия, Д-р Левицький Зеновій.

- Кристинопіль**, Д-р Савка Теодозій.
Куликів, Д-р Коновалець Степан.
Купчинці, (поч. Ястшембово), Д-р Марковський Роман.
Кути над Черемошем, Д-р Селянський Остап.
 — л. д. Скорещька Олена.
Липиця Долишня, Д-р Гвоздецький Теофіл.
Лисець, Д-р Когутяк Володимир.
Ліско, Д-р Лісікевич Мирон.
Лопатин, Д-р Куцик Василь.
Любачів, Д-р Жук Семен.
 — Д-р Полохайло Іван.
Любича Королівська, Д-р Гура Ром.
Лука к. Самбора, Д-р Гарбовський Богдан.
Любів Великий, Д-р Чвартацький Гриць.
Мельниця, Д-р Маньовський Зен.
Миколаїв над Дністром, Д-р Стасів Дмитро.
Миколаїв к. Гаїв, Д-р Кебало Конст.
Микулинці, Д-р Фуртак Михайло.
Монастирська, Д-р Банах Олексій.
Монастирець к. Журавна, Д-р Владичин Іван.
Мілятин Новий, Д-р Лотович Матв.
Мости Великі, Д-р Грабар Степан.
Мостиська, Д-р Лебедович Омелян.
Нижанковичі, Д-р Йойко Славомір.
Надвірна, Д-р Дутковський Мих.
 — Д-р Трутяк Володимир.
Незвиська, Д-р Юревич Анатоль.
Нижнів, Д-р Радивил Олександр.
Нове Село к. Підволоч., Д-р Яворський Іван.
Озірна, Д-р Сприс Дезидерій.
Олесько, Д-р Мучій Федір.
Олешичі, Д-р Крупка Роман.
Отинія к. Станисл., Д-р Коцюба Вол.
Перегінсько, Д-р Патрило Ярослав.
 — Д-р Сивенький Осип.
Перемишль, Д-р Куник Мирослав.
 Францішканська-Владиче.
 — Д-р Менціньський Осип.
 — Д-р Несторович Роман, Ринок 2.
 — Д-р Старух Михайло, наб. Підсудського 1.
 — л. д. Стронська-Несторович Ярослава, Ринок 2.
 — Д-р Фільц-Коченаш Іванна, Шопена 10-а.
 — Д-р Хомишин-Гащуківна Наталія, Францішканська 7.
Перемишляни, Д-р Сахно Ярослав.
Печеніжин, Д-р Невестюк Яків.
Підбуж, Д-р Ручка Олександр.
Підволочиска, Д-р Куницький Ст.
 — Д-р Хома Осип.
- Підгайці**, Д-р Явний Григорій.
Підкамінь к. Бродів, Д-р Кузів Ром.
Пістинь, Д-р Савочка Степан.
Поморяни, Д-р Дичок Василь.
Пробіжна к. Гусятина, Д-р Тягнибік Іван.
Рава Руска, Д-р Гоцький Роман.
Радехів, Д-р Ваврик Микола.
 — Д-р Мотлюк Роман.
Радимно, Д-р Ломінський Іван.
Риманів, Д-р Цеплий Константин.
Рогатин, Д-р Галяревич Василь.
 — Д-р Дмитрів Гриць.
 — Д-р Мельник Льонгін.
 — Д-р Онуфрик Петро.
Рожнів, Д-р Дольницький Богдан.
Рожнігів, Д-р Бородчак Осип.
Розділ н/Дн., Д-р Шминець Іван.
Рудки, Д-р Керничний Михайло.
Самбір, Д-р Кобільник Володимир.
 — Д-р Матіяшек Іван.
Сінява, Д-р Лах Іван.
Скала н. Збручем, Д-р Модна Катерина.
Скалат, Д-р Лучка Володимир.
Снятин, Д-р Муринюк Михайло.
 — Д-р Подюк Іван.
Сокаль, Д-р Мацейович Степан.
 — Д-р Пелех Олександр.
 — Д-р Решетило Теодор.
Солотвина, Д-р Рубель Степан.
Станиславів, Д-р Воевідка Кость, акушер і гінеколог. Липова 3 телефон 3-32.
 — Д-р Гробельний Осип, внутр. і жіночі. Голуховського 22, телефон 4-84.
 — Д-р Грушкевич Ярослав, окуліст. Липова 12.
 — Д-р Девоссер Софія.
 — Д-р Козак Михайло. Голуховського 23, тел. 6-05.
 — Маланюк Осип хірург. 3-мая 17, телефон 1-97.
 — Д-р Недільський Богдан. Країньського 16.
 — Полотнюк-Гробельна Олена, дентист-стоматолог. Голуховського 22.
 — Д-р Полотнюк-Пристаї Наталія, спец. в хоробах вуха, горла і носа. Голуховського 25.
 — Д-р Ясеницька Марія, 3-мая 39.
 — Д-р Хмільевський Ярослав, Собіського 10.
Старий Самбір, Д-р Левицький Витовт.
 — Д-р Соневицький Теодор.
 — Д-р Хома Іван.

Стріліска Нові, Д-р Тимків Максим.
— Д-р Макогонський Дмитро.
Стрий, Д-р Дмитричко Василь, Міцкевича 18.
— Д-р Левицький Іполит, Сенкевича 2.
— Д-р Рибачевський Олександр, Косцюшки 22.
— Д-р Сеген Михайло, Лани.
Струсів, Д-р Сліпий Родіон.
Судова Вишня, Д-р Радзикович Юліян.
Сянік, Д-р Каранович Володимир.
Тартаків, Д-р Лев Олександр.
Теребовля, Д-р Воробець Тома.
— Д-р Мохнацький Олег.
Тернопіль, Д-р Миколаєвич Марія, Пилсудського 18.
— Д-р Мисюк Теодор, Міцкевича 11.
— Д-р Свистун Богдан, Міцкевича 13.
— Д-р Тимчук Михайло.
— Д-р Чижевський Василь, Пилсудського 6.
— Д-р Чубатий Володимир, Пилсудського 6.
Тисьмениця, Д-р Маціборко-Сендецька Розалія.
— Д-р Сендецький Ілля.
Товмач, Д-р Клодницький Осип.

ВОЛИНЬ ТА ІНШІ ЗЕМЛІ

Бендзін, Д-р Юрків Роман.
Білозірка пов. Кремен., Д-р Брич Ілько.
Бихава, Д-р Свистун Омелян.
Буско-Здрій, Д-р Саламанчук Олекса.
Бяла, Д-р Кінаевич (заг. шпиталь).
Варшава, Д-р Балей Степан, Нови Звезд 5/2.
— Д-р Голейко Михайло
— Д-р Івановський Антін, Дольна 17.
— Д-р Кульматицький Степан.
— Д-р Липа Юрій, Нови Свят 57.
Вильно, Д-р Самборський Єфрем, Велька 56-в.
Володимир-Волинський, Д-р Полянський Станислав.
— Д-р Річинський Арсен.
Вишніці пов. Влодава, Д-р Олесюк Тиміш.
Гдиня, Д-р Горянський Данило.
— Д-р Копертинська-Русинова.
Глогув, к. Ряшева, Д-р Солтикевич Ярослав.
Дубно, Д-р Балей Святослав.

Тустановичі, Д-р Терлецький Микола.
Угнів, Д-р Кос Осип.
— Д-р Теслюк Богдан.
Усте Зелене, Д-р Петрик Володим.
Устрики Долішні, Д-р Гукевич Вол.
— Д-р Сеньківський Теодозій.
Хирів, Д-р Козяк Тимотей.
Ходорів, Д-р Білінський Олександр.
Черче, Д-р Осінчук Роман.
Чесанів, Д-р Шиманський Гриць.
Чорноріки, Д-р Воробель Олексій.
Чортків, Д-р Бачинський Теофіль.
— Д-р Макарушка Богдан.
— Д-р Мандичевський Ярослав.
— Д-р Синенький Петро.
Щирець, Д-р Мандзик Михайло.
— Д-р Книш Іван.
— Д-р Трешневський Євген.
Яблонів, Д-р Ткачук Дмитро.
Яблонія пов. Ясенів, Д-р Маковський Юрко.
Яворів, Д-р Кушнір Степан.
— Д-р Матвісів Степан.
Ягольниця, Д-р Мандичевський Ярослав.
Язлівець, Д-р Кушнір Олександр.
Янів к.Теребовлі, Д-р Терлецький Микола.
Яричів Новий, Д-р Мельник Клим.
Ярослав, Д-р Литвин Євген.

Каліш, Д-р Васильченко Михайло, Маріяньська 3.
Камінь-Коширський, Д-р Каранович Євген.
Катовиці, Д-р Ковальчук Володимир, (шпиталь о. Боніфратрів).
Ківерці к. Луцька, Д-р Нижанковський Мирон.
Ковель, Д-р Яворовський Теофіль.
Костопіль, Д-р Рошинська Анна.
— Д-р Рошинський Петро.
Краків, Д-р Арсеніч Роман.
— Д-р Генік-Березовський.
— Д-р Горницький Павло, Залеського 10.
— Д-р Парфанович Константин (Уряд Здоровля).
— Д-р Поврозник Волод.
— Д-р Рихвицький Володимир.
— Д-р Худик Юліян, Вісьльна 9.
Кремянець, Д-р Кархут Василь.
Кросьценко, Д-р Гасюкова Ольга.
Луцьк, Д-р Залеський Микола.
— Д-р Зарицький Любомир, Болеслава Хороб. 83.
Люблин, Д-р Залипка М. (шпиталь).

Познань, Д-р Рожицький.
 — Д-р Молдовець Степан.
 Рейовець к. Холма, Д-р Брояковський Всеволод.
 Рівне, Д-р Могильницький Роман, Галлера 6.
 — Д-р Присневська.
 Скульськ, Д-р Ільчишин Михайло.
 Тереспіль, Д-р Дмитріюк Василь.

Тчев (Поморе), Д-р Русин Зенон.
 Хойнице (Поморе), Лік. Бурачинська Олена, дентист.
 Циців, пов. Холм, Д-р Коцюбинський Олександр.
 Шежини, Д-р Созанський Мирослав.
 Янів Любельський, Д-р Сояковський Ярема.

АДВОКАТИ*)

Львів.

Д-р	Бабій Михайло, Льва Сіпіги 65.	„	Левицький Макс, Красіцких 18.
„	Бандель Іван, Краківська 17/І.	„	Лешій Юліян, Ринок, 43.
„	Боцюрків Іларій Шептицьких 14	„	Лисяк Олександр, Вірменс. 19.
„	Біляк Степан, Підвалля 7/ІІІ.	„	Личковський Пелех, Сильвєстр, Пекарська 24.
„	Білінський Петро Каченович Снядецьких 5.	„	Лициняк Володимир, вул. Пелчинських, 36.
„	Булик Омелян, Коперника 19/І.	„	Марітчак Олександр, Ринок 15.
„	Булик Семен, Сикстуська 64.	„	Надрага Олександр, Домініканська 11.
„	Волошин Михайло, Шашкевича ч. 2.	„	Назарук Осип, Підвалля 7/ІІ.
„	Ганкевич Лев, Руська 3/І.	„	Павенцький Олександр, Підвалля 9/ІІ.
Мгр	Ганицький Степан, Городецька 97/ІІ.	„	Паньківський Кость, Чарнецького 26/ІІ.
Д-р	Говикович Альфред, Дверницького 30.	„	Петрушевич Лев, „Дністер“.
„	Гвоздецький Євген, Красіцких 6	„	Рожанківський Теодор, Домініканська 11.
„	Голубовський Іван, Бляхарська 12.	„	Рудницький Іван, „Дністер“.
„	Гриньовський Володимир Жовківська 161.	„	Сосюкало Дмитро, Валова 14/І.
„	Давидяк Євген, Руська 3/ІІІ.	„	Старосольський Володимир, Крашевського 19/І.
„	Дашкевич Роман, Коперника 5.	„	Суховерський Осип, Ринок 43/І.
„	Добрянський Альойзій, Валова 14/ІІ.	„	Сивулак Олекса, Домагаличів 4.
„	Евин Филип, Бляхарська 8.	„	Терлецький Михайло, Баденіх 11.
„	Заяць Теодозій, Вірменська 3.	„	Шухевич Микола, Чарнецького 26.
„	Карпюк Олій Михайло, Словацького 18.	„	Шухевич Степан, Сикстуська 58-а.
„	Крижанівський Михайло, Бляхарська 9/І.	„	Шевчук Семен, Гродзіцких 2/ІІ.
„	Кришталівський Роман, Коперника 42-а.	„	Федак Степан, Сикстуська 46.
„	Левицький Дмитро, вул. Налєляка, 39.	Мгр	Яворський Іван, Йосифа 3.
„	Левицький Кость, Підвалля 7/ІІ.	„	Яримович Іван, Голоско Велике.
		Д-р	Юзич Іван, Ринок 10/ІІ.

ЛЬВІВСЬКА АПЕЛЯЦІЯ

Белз, Д-р Козак Степан.	Бірка, Д-р Венгльовський Іван.
— Д-р Салагуб Ілля.	— Д-р Дашинич-Кульчицький Ром.
Бережани, Д-р Бабяк Франц.	— Д-р Дудикевич Ярослав.
— Д-р Бемко Володимир.	— Д-р Котвич-Калинович Роман.
— Д-р Гриневич Володимир.	Бірча, Д-р Ільницький Михайло.
— Д-р Західний Михайло.	Богородчани, Д-р Божик Степан.
— Мгр Сеньків Гриць.	— Д-р Калимон Михайло.
— Д-р Терлецький Корнило.	— Д-р Когут Осип,
	— Д-р Мартинець Олекса.
	Болехів, Д-р Зволинський Петро.
	— Д-р Лисинецький Гедимін.

*) Адреси подані „Союзом Укр. Адвокатів” у Львові.

- Болшівіці**, Д-р Данилович Северин.
 — Д-р Кузик Яким.
Бориня, Д-р Михайлівський Теофіль.
Борислав, Кобрин Володимир (оборонець).
 — Д-р Скибінський Рудольф.
Борщів, Воркун Степан.
 — Мгр Романівський Іван.
 — Д-р Томковид Микола.
 — Д-р Чировський Володимир.
Броди, Д-р Головка Тимотей.
 — Д-р Жолнірчук Теодор.
 — Д-р Сірко Сидір Фердинанд.
Будзанів, Д-р Староселець Михайло.
Буківсько, Д-р Жук Остап.
 — Д-р Константинович Володимир.
 — Д-р Онуферко Володимир.
Бурштин, Д-р Ліщинський Андрій.
 — Д-р Скульський Осип.
 — Д-р Сьокало Юліян.
 — Трач Станислав.
Буськ, Д-р Бай Олекса.
 — Д-р Струтинський Микола Мар.
 — Туркевич Микола.
Бучач, Д-р Гринів Михайло.
 — Д-р Слюзар Роман.
Винники, Мгр Івахів Євген
 — Левицький Богдан.
 — Д-р Щуровський Євген.
Галич, Д-р Меркун Осип.
 — Д-р Яців Василь.
Глиняни, Мгр Дичок Степан.
 Мгр. Дужий Микола.
 — Климко Василь.
 — Кміцикевич Олександр.
 — Куницький Микола.
Гвоздець, Д-р Кречковський Маріян.
 — Д-р Трильовський Кирило.
Городенка, Д-р Кассія Василь.
 — Д-р Комаринський Роман.
 — Д-р Кульчицький-Дашинич Ост.
 — Матейків Теофіль.
 — Д-р Морозевич Роман.
 — Д-р Окуневський Теофіль.
 — Д-р Яшан Василь.
Городок, Д-р Бірецький Кость.
 — Карачевський Клим
 — Д-р Озаркевич Льонгин.
 — Сухий Володимир.
Грималів, Д-р Любачівський Іван.
 — Д-р Олійник Григор.
 — Політило Йоахім.
Гусятин, Капустинський Осип Тома.
 — Д-р Серафін Андрій.
 — Мгр Шараневич Михайло.
Делятин, Д-р Ващук Корнило.
 — Лабій Анатоль.
 — Д-р Левицький Осип Антін.
 — Д-р Навроцький Остап.
 — Д-р Оленюк Дмитро.
- Доброміль**, Д-р Антоневиц Степан.
 — Д-р Паславський Василь.
Долина, Д-р Горбовий Володимир
 — Д-р Дереш Олекса.
 — Д-р Луців Іван.
Дрогобич, Д-р Блажкевич Іван.
 — Д-р Винницький Ілля.
 — Д-р Витвицький Степан.
 — Д-р Гнатів Петро.
 — Д-р Ільницький Володимир.
 — Д-р Кузів Григор.
 — Д-р Ніжанківський Зенон.
 — Д-р Пацлавський Віктор.
 — Пелчинський Юліян.
 — Д-р Савойка Роман.
 — Скібінський Рудольф.
 — Смольницький Осип.
Дубецько, Д-р Гарасимів Олекса.
Жабе, Д-р Прислопський Нестор.
Жидачів, Д-р Юрків Михайло.
Жовква, Мгр Гасюк Володимир.
 — Д-р Романків Іван.
 — Д-р Хіяк Олександр.
Журавно, Д-р Лакуста Михайло.
 — Д-р Лисяк Павло.
 — Микласевич Вікентій.
Заболотів, Малецький Аркадій.
 — Файгель Антін Євген.
Заліці, Д-р Голубович Сидір.
 — Д-р Саламаха Ілля.
Залішки, Д-р Винницький Антін.
 — Д-р Гурко Іван.
 — Д-р Стефанович Роман.
Збараж, Д-р Білінський Мстислав.
 — Д-р Бохенський Стефан.
 — Д-р Гамаль Володимир.
 — Д-р Кульчицький Іван.
Зборів, Д-р Вацк Євген.
 — Д-р Душенчук Василь.
 — Д-р Макух Ілля Мойсей.
 — Мгр Наливайко Володимир.
 — Д-р Стефанишин Микола.
Золотий Потік, Мисевич Осип.
Золочів, Д-р Безпалько Володимир.
 — Д-р Блажкевич Ілля.
 — Д-р Ваньо Теодор.
 — Д-р Герета Володимир.
 — Д-р Краснопера Володимир.
 — Д-р Олесницький Ігор.
 — Д-р Струсевич Юліян.
Калуш, Д-р Аронець Андрій.
 — Д-р Гумецький Іван.
 — Д-р Воробець Михайло
 — Д-р Коритовський Тарас.
 — Д-р Сохацький Іван.
Камінка Струмілова, Д-р Горошко Іван.
 — Д-р Мінко Петро.
 — Д-р Перфешський Володимир.
 — Д-р Стефанович Теодозій.

Козова, Д-р Стадник Никола.
Коломия, Березовський Генік Мих.
— Дідицький Богдан.
— Д-р Косак Олексій.
— Д-р Кузьмич Антін В.
— Д-р Могильницький Іван.
— Д-р Новодворський Іван.
— Ставничий Євген Роман.
— Д-р Турянський Іван Андрій.
— Чернявський Іван.
— Д-р Шипайло Ярослав.

Комарно, Д-р Пеленський Олексад.
— Утриско Осип.

Копичинці, Зеленецький Олександр.
— Д-р Калин Іван.
— Мгр Троян Антін.
— Мгр Чабан Ілля.

Косів, Д-р Боднар Михайло.
— Д-р Гардецький Маріян.
— Д-р Копцюх Остап.
— Д-р Рондяк Петро.
— Д-р Руденський Ярослав.

Краковець, Д-р Качмарський Мих.
— Д-р Саевич Володимир.

Куликів, Д-р Звір Михайло.
— Д-р Копистянський Захар.

Кути, Д-р Кулик Данило.

Ліско, Д-р Вітошинський Роман.
— Д-р Хиляк Теодор.

Лопатин, Д-р Стадник Іван.

Любачів, Д-р Ардан Степан.

— Д-р Дякунчак Юрій.
— Д-р Станько Іван.

Лютувська, Д-р Шараневич Волод.

Мединичі, Мгр Лазор Іван.

— Д-р Мартинюк Іван.

Мельниця н/Дн., Смал Петро.

— Д-р Щуровський Діоніз.

Миколаїв н/Дн., Д-р Здебський Вол.

Микулинці, Куріца Гриць.

Монастирська, Д-р Банд Василь.

— Д-р Горбачевський Льонгин.

— Д-р Кардаш Адольф.

Мости Великі, Д-р Малко Іван.

Мостиська, Д-р Кульчицький Лев

— Д-р Ломинський Володимир.

Надвірна, Д-р Банах Валеріян.

— Д-р Николайчук Микола.

— Д-р Саноцький Іван.

Немірів, Д-р Волощук Осип.

Нижанковичі, Д-р Карпак Павло.

— Фільц Омелян.

Нове Село, Мгр Зварун Іван.

— Д-р Сенік Данило.

Обертин, Д-р Кибюк Ілля.

Олесько, Д-р Дозорський Михайло.

— Д-р Цебровський Олександр.

Отинія, Д-р Дрогомирецький Степ.

— Мгр Крушинський Софрон.

Перемишль, Мгр Бошко Володимир.

— Д-р Войтович Петро.

— Д-р Загайкевич Володимир.

— Козьоринський Олекса.

— Д-р Копистянський Олександр.

— Мгр Мельник Іван.

— Навроцький Степан.

— Д-р Мирович Роман.

— Д-р Рибак Микола.

— Д-р Секела Роман.

— Д-р Хробак Микола.

— Д-р Черлюнчакевич Кирило.

— Мгр Чубинський Олександр.

Перемишляни, Мгр Гузар Михайло.

— Д-р Кушнір Степан.

— Д-р Свістель Франц.

— Д-р Хаврона Михайло.

Підбуж, Д-р Кузик Володимир Бог.

Підволочиська, Д-р Жуківський Ан.

Підгайці, Д-р Ловицький Євген.

— Малицький Микола.

— Д-р Маркевич Олександр.

— Д-р Стецюк Григорій.

— Д-р Чикета Яків.

— Мгр Яворський Олекса.

Підкамінь, Д-р Левицький Володим.

— Д-р Процик Маркіян.

Рава Руська, Д-р Богачевський Дан.

— Д-р Карпевич Богдан.

— Д-р Коломиєць Ярослав.

— Д-р Кунців Іван.

Радимно, Д-р Семчишин Григор.

Рогатин, Д-р Бабюк Михайло.

— Д-р Гладкий Семен.

— Д-р Граб Володимир Лев.

— Д-р Шенкерик Роман.

Радехів, Д-р Возняк Василь.

— Д-р Селезінка Ярослав.

Рожнітів, Д-р Грубський Степан.

— Д-р Курбас Роман.

Риманів, Д-р Хомицький Олександр.

Рудки, Д-р Гайдучок Степан Петро.

— Д-р Залуцький Тит.

— Д-р Климишин Володимир.

Самбір, Білинський Іван.

— Білинський Микола Качкенович.

— Д-р Волошин Іван.

— Д-р Галуцинський Микола.

— Д-р Гординський Людвик.

— Д-р Гуркевич Володимир.

— Д-р Кіцула Василь.

— Д-р Кміцикевич Теодор.

— Мгр Кульчицький Григор.

— Лисикевич Теодозій.

— Д-р Рабій Юліян.

— Д-р Рогуцький Іван.

Старий Самбір, Д-р Дуркот Роман.

— Д-р Максимчук Іван.

— Федак Іван.

Сінява, Краснопера Северин.

Скалат, Д-р Мельник Михайло.
— Д-р Тригубчак Арсен.
— Д-р Черлунчакевич Іван.
Сколе, Д-р Булак Степан.
— Д-р Дольницький Степан.
— Мгр Ерденбергер Іван Жигм.
— Малиняк Ярослав.
Снятин, Д-р Ганкевич Гриць.
— Д-р Задурович Август.
— Д-р Комаринський Теодозій.
— Д-р Луцький-Одинак Михайло.
Сокаль, Демчук Осип.
— Д-р Перфецький Роман.
— Д-р Ріпецький Степан.
— Д-р Чайківський Богдан.
Солотвина, Д-р Гординський Ом.
— Д-р Миронович Павло.
Станиславів, Д-р Бих Микола.
— Д-р Волянський Іван.
— Мгр Ковальський Волод. Роман.
— Д-р Крижанівський Ярослав.
— Д-р Лабій Михайло.
— Мгр Левицький Савин Осип.
— Д-р Литвинович Михайло.
— Д-р Ломницький Адам Іван.
— Д-р Маркусь Олександр.
— Д-р Олесницький Юлій.
— Д-р Перегінець Антін.
— Д-р Савчак Несгора.
— Д-р Срібний Микола.
— Д-р Чорненко Олександр.
— Мгр Шлапак Степан.
Стрий, Д-р Гарасимів Антін.
— Д-р Домбчевський Роман.
— Думин Ромуальд.
— Д-р Кадуський Володимир.
— Д-р Кобилецький Іван.
— Д-р Лужецький Володимир.
— Мгр Охримович Дамян.
Судова Вишня, Гаецький Володимир.
— Мгр Громницький Роман.
Сянік, Д-р Блавацький Василь.
— Д-р Ванчицький Степан.
— Д-р Дутковський Теофіль.
— Д-р Мадея Андрій.
— Д-р Шатинський Євген.
Теребовля, Д-р Мішко Степан.
— Д-р Заплітний Антін.
— Михайлюк Теодор.
Тернопіль, Д-р Баран Степан.
— Д-р Брикович Степан.
— Мгр Гринкевич Осип.
— Д-р Дзерович Євген.
— Д-р Зарицький Роман.
— Д-р Коренець Юліян.
— Д-р Лади́ка Дмитро.
— Д-р Лисий Володимир.
— Д-р Онуферко Лука.
— Д-р Олійник Олекса.
— Д-р Стахевич Богдан.
— Д-р Якимчук Іван.

Тисьмениця, Д-р Белей Теодор.
— Мгр Шипітка Теодор.
Товмач, Мгр Завидовський Ілля.
— Д-р Конюшик Степан.
— Д-р Макух Іван.
Товсте, Д-р Андрущишин Степан.
— Д-р Желехівський Микола.
— Д-р Тригук Василь.
Турка н/Стр., Д-р Бабій Василь.
— Д-р Кондрат Мирон.
— Д-р Сохацький Михайло.
Угнів, Д-р Козак Іван.
— Д-р Сиротинський Кость.
Устрики Долішні, Мгр Березка Мих.
— Д-р Винницький Григор.
Чесанів, Д-р Бабяк Пантелеймон.
— Д-р Боднарук Євген.
— Д-р Микитин Михайло.
— Д-р Мудрецький Дмитро.
Чортків, Д-р Боднарук Євген.
— Д-р Горбачевський Антін.
— Мгр Грицина Василь.
— Д-р Електрович Володимир.
— Д-р Росляк Михайло.
— Д-р Хичій Іван.
— Д-р Ярчинський Остап.
Ходорів, Д-р Денис Дмитро.
— Д-р Стронціцький Андрій.
— Д-р Троян Корнело.
Щирець к. Львова, Д-р Савчак Бог.
— Мгр Стецьків Микола.
— Д-р Хрептовський Петро.
Яблонів, Д-р Мурович Володимир.
— Мгр Рубінгер Володимир.
— Д-р Юркевич Антін.
Яворів, Д-р Галушак Осип.
— Д-р Неділка Володимир.
— Д-р Фільц Михайло.
Янів к. Львова, Д-р Кіжик Волод.
Ярослав, Д-р Волинець Олекс. Яр.
— Д-р Гіліцинський Володимир.
— Мгр Хотинецький Роман Антін.

КРАКІВСЬКА АПЕЛЯЦІЯ:

Балигород, Д-р Заньків Михайло.
— Д-р Скрипчук Василь.
Горлиці, Д-р Борисевич Роман.
— Д-р Менцінський Келестин.
— Д-р Сьокало Ярослав.
Дукля, Д-р Налісник Юліян.
Коросно, Д-р Возняк Семен.
Криниця, Д-р Гнатишак Орест.
Лежайськ, Геліцинський Бронислав.
Мушина, Д-р Качмарик Ярослав.
— Д-р Хіяк Степан.
Фриштак, Д-р Бичка Гриць.

ЛЮБЛИНСЬКА АПЕЛЯЦІЯ:

Володимир Волинський, Д-р Бартків Іван.

Рівне, Багринівський Микола.
 — Корноухів Іван.
 Ковель, Підгірський Самійло.
 Луцьк, Богданівський Сергій.
 — Степура Гриць.
 — Черевко Юрій.
 Дубно, Захаревич Олександр.
 Сандомир, Д-р Ляхович Ярослав.

ВАШАВСЬКА АПЕЛЯЦІЯ:

Турек, Лагола Михайло.

ВИЛЕНСЬКА АПЕЛЯЦІЯ:
 Бересть н/Б., Криницький Василь.
 — Криницький Володимир.
 — Пантелевич Василь.

ПОЗНАНСЬКА АПЕЛЯЦІЯ:

Гостинь, Шкільний Михайло.
 Хойніце, Д-р Бурачинський Осип.
 Тчев, Лепкий Анатоль.
 Мінськ Мазовецький, Лагодинський
 Володимир.

ІНЖЕНЕРИ *)

Інженери архітекти.

Інж. Левинський Лев — Львів, Со-
 дова 3.
 „ Ліщинський Лев — Пере-
 мишль, Леріонів 6.
 „ Нагірний Євген — Львів, Ли-
 чаківська 37/а.
 „ Печанський Олександр — Львів,
 Пелчинська 22.
 „ Соневицький Ярослав — Тер-
 нопіль.
 „ Фартух Ярослав — Станисла-
 вів, Собеського, 38.

Інженери будови.

Інж. Васильківський Іван — Ковель,
 Монопольова.
 „ Дидинський Володимир — Дро-
 гобич, Сільна 7.
 „ Корженьовський Володимир —
 Перемишль, Коперника 36.
 „ Левчанівський Олександр —
 Луцьк, Шевченка 5.
 „ Ліськевич Антін — Львів, Со-
 фії 17.
 „ Малецький Кирило — Стани-
 славів, Сапежинська 41.
 „ Мохнацький Ярослав — Кра-
 ков, Льотніча 14.
 „ Попович Ілько — Станиславів,
 Голуховського 33.
 „ Попович Степан — Варшава,
 Людвікі 8, м. 3.
 „ Рижевський Василь — Львів,
 Баторого 32.
 „ Рижевський Теофіл — Львів,
 Листопада 41, м. 4.
 „ Сенишин Роман — Львів, Шо-
 пена 6.
 „ Стефанович Ярослав — Львів,
 Карпінського 15.
 „ Цибрівський Дмитро — На-
 двірна.

*) Спис практикуючих інженерів, членів Українського Технічного Товариства у Львові, поданий Технічним Т-вом.

„ Чачковський Іван — Дрогобич,
 Лішнянська 128.
 „ Шматера Святослав — Кельце,
 пл. Вольносьці 6, м. 4.

Інженери гірництва.

Інж. Желехівський Данило — Станиславів, Голуховського.
 „ Озаркевич Іван — Борислав,
 Панська 208.
 „ Пастернак Северин (дослідник корисних копалин) — Львів,
 Чарнецького 24/1.

Інженери електрики.

Інж. Білінський Роман — Львів, Вл.
 Стшеха 12/а.
 „ Кахникевич Роман — Львів,
 Генінга 36.
 „ Ковальчук Василь — Познань,
 Лонкова.
 „ Липницький Юрій — Варшава,
 Новоградська 19, м. 15.
 „ Маркус Володимир — Львів,
 Тереси 2/а.
 „ Молчко Ярослав — Познань,
 Поплінськіх 2.

Інженери лісівництва.

Інж. Мартинець Михайло — Спас.
 „ Нижанковський Юліян — Львів,
 Косинерська 18/а.
 „ Пясецький Андрій — Львів,
 Генінга 16.
 „ Рибачевський Северин — Львів,
 Софії 19.

Інженери механіки-машинні.

Інж. Волосенка Павло — Тисьме-
 ниця.
 „ Гермак Володимир — Ченсто-
 хова, Н. Панині Марії 79.
 „ Давидович Володимир — Хой-
 ни к. Лодзі, Жговська 140.
 „ Добровольський Василь — Но-
 ви Двур к. Модліна, Проста 3.
 „ Дурбак Павло — Львів, Чар-
 нецького 26.
 „ Райтеревський Сидір — Львів,
 Якуба Германа 26.

Інженери металурги.

- Інж. Перхорович Євген — Варшава, Мокотовська 7.
Др. інж. Феценко-Чопівський Іван — Катовиці IV, Желязна 4.

Інженери мірництва й присяглі мірничі.

- Інж. Глинський Іван — Львів, Грунвальдська 6.
„ Голубович Павло — Луцьк, Уланська 37.
„ Єрмолаїв Микола — Любомль, п. скр. 8.
Котилко Іван — Здолбунів, Відли ч. 1, м. 21.
Інж. Кравців Михайло — Стрий, Голувкі 11.
„ Монастирський Витовд — Львів, Павлінів 17.
„ Михальчишин Василь — Любачів.
Пр. мір. Ольховий Михайло — Комарно.
Пр. мір. Паламарчук Роман — Городок Яг.
Інж. Подгорецький Михайло — Бидгощ, Лібельта 20.
„ Попович Ілько — Станиславів, Голуховського 33.
Пр. мір. Пацалуко Микола — Стрий, Унії Люб. 41.
Пр. мір. Постригач Володимир — Тернопіль, Котляревського 24.

- Інж. Рижевський Василь — Львів, Баторого 32.
„ Рижевський Теофіл — Львів, Листопада 41, м. 4.
Пр. мір. Рокітянський Іван — Щацьк, Волинь.
Інж. Свірський Іван — Львів, Сикстуська 37.
„ Стефанович Ярослав — Львів, Карпінського 15.
Пр. мір. Целевич Корнило — Рава Руска.

Інженери хемії.

- Інж. Кандяк Іван — Львів, Зелена ч. 54.
„ Капустяк-Маріян — Львів, Дунін Борковських бічна 6.
„ Кізіук Корнило — Хожів, Калідего 3.
„ Кіндій Степан (гарбар) — Львів, 24, Скнилівок.
„ Коцко Микола — Борислав, Костюшки 126.
„ Крохмалюк Юрій — Львів, Піскова 40.
„ Пеленський Дамян — Львів, Піскова 30.
„ Тищенко Степан — Здолбунів, п. скр. 24.
„ Хоркавців Гнат (гарбар) — Львів, Городецька 95.

ОГОЛОШЕННЯ

В кожній українській родині —
тільки косметики

А Л Ь О Е

Паста і порошок до зубів, пудри,
креми, шампуни, люксус, вазеліна.

Е Т А Н

перша українська хемічна фабрика
шкільних крейдок,
листового і фляшкового ляку
Е. І М. ГОЛОВЧАК
Львів, вул. Війтівська ч. 4.
ПОРУЧАЄ ТОВАР ПЕРШОЇ ЯКОСТІ.

Склад кафлевих печей і кухонь
МИХАЙЛА ГАЛІБЕЯ

у Львові, П. Скарги 5. — Тел. 261-65.
ФІЛІЯ в СТАНИСЛАВІВІ, вул. Липова ч. 1.
виконує всякого рода нові печі та кухні,
а також переробляє й реперує старі, як
у місті, так і на пров. солідно, скоро, дешево.

КРАВЕЦЬКА РОБІТНЯ
АНДРІЯ ДУФАНЦА

Львів, Пасаж Миколая
(церха брама від вул. Сенкевича), Тел. 287-41.
Виконує всякі роботи кравецькі, як із
матеріал. власних, так і з поручених.

СТОЛЯРСЬКА РОБІТНЯ
МИКОЛИ ТАРАСЮКА

у Львові, приймає всілякі
роботи меблеві й будівельні.
Ближчі відомості й адреса в ТОВАРИСТВІ „Просвіта“, Львів, Ринок 10.

ВУЛЬКАНІЗАТОР

ПЕТРО НИКОНІВ (емігр.-наддвіпр.)
при вул. Сенкевича 11-а у Львові.

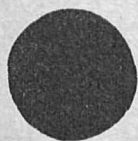
Направляє: опони, донтки самоходові,
гуми повозові — по дешевих цінах.

Свій до свого!

ЖАДАЙТЕ СКРІЗЬ ВИРОБІВ УКРАЇНСЬКОЇ ФАБРИКИ
Металі чистить найкраще
ТЕЧ І ПАСТА „СІЛЬВА“

До чищення посуду порошок „Сільва“. До миття рук паста та порошки „Сільва“
Смари по лещет „СІЛЬВА“ — — — Тран гумований до взуття „СІЛЬВА“.

як курите — то
лише свої рідні

паперці
й тутки „КАЛИНУ“

ЄДИНА, НАЙЛІПША й СВОЕРІДНА

УЖИВАЙТЕ ЛИШЕ ЦЮ ПАСТУ!

Адреса фабрики:

Львів, Кордецького 51. — Тел. 260-04.

ПАСТА ДО ВЗУТТЯ

„ЕЛЕГАНТ“

КОНСЕРВУЄ ШКИРУ.

Б-ти Міхотек і С-ка

фабрика виробів

цукорняних

Львів, вул. Засьцяк 10

Тел. 279-39. ПКО 301.862

Поручає
кооперат. :

ГЕРБАТНИКИ,
КЕКСИ,
МЕДІВНИКИ

на чистім меді,
ТІСТА СТРУДЛЕВІ,
СУХАРИКИ,
БІШКОПТИ,
АНДРУТИ,
НЕАПОЛІТАНКИ,
ПРЕЦЕЛЬКИ в чеколяді.

ТОВАР ДОБІРНИЙ І ДЕШЕВИЙ.

„МАТАВОР“

машинний виріб
торбинок паперових

доставляє свої вироби всім
складам „НАРОДНОЇ ТОРГО-
ВЛІ“ й „ЦЕНТРОСОЮЗУ“.

Львів, Жовківська ч. 48.

Телеф. ч. 293-71.

СОЮЗНИЙ БАЗАР
Львів, Руська 20.

ТОРГОВЛЯ:
шкільного і канцеляр. приладдя.
Укр. листівок. — Склад гуцуль-
ських виробів — головний склад
листових паперів „ЧАЙКА“
і олівців „ШЕВЧЕНКО“. Му-
зичне приладдя і грам. плати.

Продаж гуртівна і деталічна

„SIDOL“
плин до чищення

„SIRAX“
порошок до шуровання

„SIDOL“
паста до обуви

„SIGELLA“
паста до підлоги

**ПАСТА
ТЕРПЕНТИНОВА
ДО ОБУВИ.**

**Найкращий серед-
ник до чищення
металю, шиб, лю-
стер і мармурів
„SIDOL“**

світла паста терпен-
воскова до взуття
„L O D I X“

**UNGULIN
ЕХТРАКТ**

паста
до чищення металю

Жадайте у всіх скла-
дах „Народньої Торго-
влі“, у кооперативах,
в сюди.

ВИРОБИ

ХЕМІЧНОЇ ФАБРИКИ

„SIDOL“

ВАРШАВА - ПРАГА

ВУЛ. ОВСЯНА 12-14.

ОДИНОКІ В КРАЮ
**УКРАЇНСЬКІ ГРАФІЧНІ
ЗАВЕДЕННЯ**

„УНІЯ“

Львів, Мілковського ч. 5.
(перша бічна вул. Кохановського).

Телефон 292-97.

Виконують

друкарські кліші на цинку,
мосяжі й міді, як також
прецизійні літографічні
друки, то є: мапи, барвні
образи, рекламові афіші, ети-
кети й т. п.

ЦІНИ КОНКУРЕНЦІЙНІ.

МІХАЛ ФЛЯЙШЕР

**ФАБРИЧНИЙ
СКЛАД ПАПЕРУ**

Централя:

КРАКІВ,
ВУЛ. КАРМЕЛІЦКА, 6
телефон 106-38.

Відділи:

ЛЬВІВ,
ВУЛ. СИКСТУСЬКА 23
телефон 240-87.

КАТОВИЦІ,
ВУЛ. ПОПШЕЧНА 10
телефон 16-62.

ДОСТАВЛЯЄ ВСІЯКІ СОРТИ ПА-
ПЕРУ ДЛЯ ДРУКАРЕНЬ, ВИДАВ-
НИЦТВ, ЧАСОПИСІВ, БЮР і т. п.

БІБЛІОТЕКА для школи й дому

Містить твори найкращих українських та світових письменників. Кожний том становить для себе цілість.

ЦІНИ ЗНИЖЕНІ!

Досі вийшли:

1. Леся Українка: **У пущі**, драма в 3 діях ціна 1'80 зол.
2. Борис Грінченко: **Оповідання** (шість оповідань) ціна 1'80 зол.
3. З. а. Іван Нечуй-Левицький: **Микола Джеря** ціна 2'70 зол.
4. Степан Руданський: **Вибір із творів** ціна 1'80 зол.
5. 5 а. Микола Гоголь: **Ревізор**, комедія на 5 дій ціна 2 зол.
6. 6 а. Іван Нечуй-Левицький: **Не той став**, повість ціна 2'70 зол.
7. 7 а. Микола Костомарів: **Кудеяр**, історична повість, ц. 4'50 зол.
8. 8 а. Борис Грінченко: **Під тими словами**, повість, ц. 4'40 зол.
9. 9 а. Марк Твейн: **Пригоди Тома Соєра** ціна 3'80 зол.
10. Юліян Опільський: **Іду на вас**, історичне оповідання ціна 3'20 зол.

11. Т. Шевченко: **Кобзар**, повне вид. з поясненнями том I. ц. 1'80 зол.
- 12—13. Мих. і Людм. Старицькі: **Перед бурєю**. Історичний роман з часів Хмельниччини, 2 томи 800 сторін, ціна 2 томів 12'— зол.
14. Т. Шевченко: **Кобзар**, повне вид. з поясненнями, зладив М. Сабат, том I. частини II. ціна 2'— зол.
15. Гр. Квітка-Основ'яненко: **Перекотиполе**, з поясненнями ц. 0'90 зол.
16. Ольга Кобилянська: **Людина**, ціна 1'80 зол.
17. Марк Твейн: **Пригоди Гека Фіна**, з ілюстраціями ціна 4'80 зол.
18. Андрій Чайковський: **За сестрою**, історичне оповідання з ілюстраціями ціна 1'50 зол.

Замовляти: Книгарня Наук. Т-ва ім. Шевченка Львів, Ринок 10. Тел. 205-54. Філії: в Луцьку, Перемишлі, Кремляці, Стрию й Ковелі.

РІК ЗАЛОЖЕННЯ 1841 О.Т. Вінклера Син

Львів, Ринок, 28. — Телеф. 219-96

поручає

найліпші товари по дешевих цінах
різні фарби, лякери, щітки, щіточ-
ки до зубів і нігтів, тріпачки, ме-
тельця, пензлі, роґіжки, хідники, по-
лотно, картони, прибори до мальо-
вання, оливи і т. п. — — —
Для кооператив пільги й рабат.

Зміна адреси! ПОЗІР!

Видавництво „Русалки“

Театральна Бібліотека

поручає великий вибір театраль-
них пес і дитячу літературу.

Адреса для замовлень: — — —

ГРИГОРІЙ ГАНУЛЯК

Львів, Ольшевського ч. 11.

ШТУЧНІ ПОЛІНОЇ, НАСНІЯ.
Господарські машини й приладдя.

ЦЕНТРОСОЮЗ

Львів, Зіморівича, ч. 20/22

ФАБРИКУ МИЛА:

яка виробляє: мила до прання, мило до миття
з запахом (картон), мило туалетове (тро-
який формат), мило до голення.

НАВИВАЛЬНЮ НИТОК:

М'ЯСАРНЮ — ВАРСТАТ: Мартина, ч. 49

КРАМНИЦІ М'ЯСАРСЬКІ: Ринок, 2, Личаківська 50, Жовківська 175.

Всі вудженни й сире м'ясо волоче, теляче, вепрове й товщі щодня свіжі.

— — — **Експорт:** яєць, беконів, фасолі за границю. — — —

В кожній хаті — Рідна Школа!

Самі будете освічуватися й станете вповні інтелігентною людиною, коли прочитаєте докладно всі книжки

„САМООСВІТИ“

„Самоосвіта“ видала дотепер 72 книжки з усіх галузей людського знання, а саме: з науки суспільного виховання, світової історії, з історії світової війни, з історії українського народу, з історії української революції, з історії революції в Росії, з політично-суспільних наук, з науки економії, астрономії, з науки про землю, про життя, про звирів, про людину, з науки хемії, фізики, агрономії й української літератури.

Всі ті книжки разом творять дуже пристудо написану

Бібліотеку Загального Знання

Всі книжки з численними образками, рисунками чи мапами. Кожна книжка є для себе окрема цілість і може служити як реферат.

„Самоосвіта“ це одинокий матеріал, конечний для Гуртків Самоосвіти по читальнях і інших товариствах.

Ціна цих книжок така:

Разом цих книжок вийшло 6 річників (шість разів по дванадцять книжкових чисел). Хто купить за готівку у самім Видавництві „Самоосвіти“

1 річник (то є 12 книжок),	платить разом з пересилкою	4— Зл.
2 річники (то є 24 книжки),	„ „ „ „	7·50 „
3 „ („ „ 36 книжок),	„ „ „ „	10— „
4 „ („ „ 48 „)	„ „ „ „	12— „
5 річників („ „ 60 „)	„ „ „ „	15— „
6 „ („ „ 72 книжки),	„ „ „ „	17— „

Хто купить нараз за готівку у самім Видавництві „Самоосвіта“ всі 6 річників, той дістане від В-ва „Самоосвіти“ як дарову нагороду 10 книжок „НАЙКРАЩИХ ОПОВІДАНЬ САМООСВІТИ“ вартости 2·25 зл. і ще, як премію, одну иншу книжку вартости 2 зл.

Для заграниці ціна та сама, а тільки на пересилку треба додати за кожний річник 1 зл.

Крім того „Самоосвіта“ видає від січня 1936 року кожного місяця по одній книжці, котрі будуть виходити продовж 4 років, і ці 48 книжок будуть творити

Вищий Курс Народнього Університету

Річна передплата книжок „Вищого Курсу Народнього Університету „Самоосвіти“ виносить усього 3 зл. за 12 книжок, при чому передплатник буде одержувати одну книжку що місяця. Піврічна передплата виносить 1·60 зл. Всі книжки з образками і рисунками. Ці книжки доповнять Бібліотеку Загального Знання, даючи дальші конечні виклади про спеціальні питання з історії України і українського письменства, всевітньої історії, науки природи, історії культури, науки соціології, історії суспільних рухів, історії суспільних ідеологій, окремих питань з економіки українських земель, опису українських земель та окремих питань з тих наук, що мають особливе значіння для практичного життя.

Адреса Редакції й Адміністрації: „САМООСВІТИ“
Львів, вул. Міцкевича 7.

Число чекового конта П. К. О. 500.872. Можна замовляти книжки на рати!

Машини до писання. Машини до шиття. Частини складові до ВСІХ машин. Наука й переписування на машині. Направа машин

ЮЛІАН ЛОМАГА

Львів, Балова, 11. — Тел. 228-70.

„ПЕРЗІЯНА“

ГАРБАРНЯ ШКІР КОЖУХОВИХ

ІНЖ. С. КІНДІЙ

ЛьВІВ, 21, СКНИЛІВОК.

Машини до виробу цементових дахівок. Форми до виробу цементових рур. Огнетривалі каси, хрести, громозводи, залізні вікна, сходи й усякі слюсарські роботи виконує

Михайло СТЕФАНІВСЬКИЙ

ЛьВІВ, вул. Варстатове ч. 10

(між вулицями Рицерською й Кордецького, коло Головного Двірця).

ТЕЛЕФОН ч. 249-14.

„СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР“

Ілюстр. двотижневик (XXI рік вид.)

Передплата

вносить лише 3 зол. на рік, якщо збереться найменше 10 читачів, що вплатять згори по 3 зол. і часопис буде висилатися гуртом на одну адресу. Звичайна передплата для поодиноких читачів вносить 8 зол. на рік. — Передплату слати на адресу: Краєве Господарське Товариство „Сільський Господар“ у Львові, Ринок 10, II. п.

„УКРАЇНСЬКИЙ ПАСІЧНИК“

Ілюстр. місячник (VIII рік видання).

Передплата

вносить лише 4 зол. на рік, якщо збереться найменше 5 читачів, що вплатять згори по 4 зол. і часопис буде висилатися гуртом на одну адресу. Звичайна передплата для поодиноких читачів вносить 6 — зол. на рік. — Адреса: **ЛьВІВ, РИНОК ч. 10, II п.**

НАЙСТАРШИМ І НАЙЛІПШИМ ДЛЯ СЕЛА ЧАСОПИСОМ, ЯКИЙ ВИХОВУЄ, ОСВІЧУЄ Й ОРГАНІЗУЄ УКРАЇНСЬКИХ ПРАЦЮЮЧИХ ЛЮДЕЙ, Є

„ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС“

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС заклали основоположники українського соціалістичного руху Іван Франко й Михайло Павлик в 1895 р.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС це випробований, старий приятель українського селянства, який за 40 літ праці виказав ділом, скільки світла й правди вносить він у селянську хату.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС подає найвірніші події на всіх українських землях.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС подає постійно та приступно для кожного господарські й правничі поради.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС учить, як треба боронити й здобувати українському селянству й робітництву свої права.

Тому вишліть як найскорше передплату за „Громадський Голос“.

Адреса: „ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС“, Львів, вул. Міцкевича ч. 7.

Передплата 2-20 зол. у чвертьрік, 4 — зол. за півроку; 8 зол. за один рік.

Чековеkonto ПКО: 151.520 і 500.950.

СПОЖИВАЙТЕ
ТІЛЬКИ
ПЕРШОЯКІСНІ
ВИРОБИ

МАСЛО СОЮЗУ

масло
сири
МОЛОКО
яйця
МІД
биту пТИЦЮ

КНИГАРНЯ
„РІДНОЇ ШКОЛИ“
ЛьВІВ, Сикстуська 20.

Продає: всілякі книжки,
бібліотеки, друки, шкіль-
не й канцелярійні при-
ладдя. — Замовлення по-
лагоджує скоро й точно.
Весь дохід на цілі „Рідної Школи“.

ВИТВОРНЯ
ЦУКОРКІВ І ЧЕКОЛЯДИ
САМУЕЛЯ ВАЙДГОРНА

Львів, Жовківська 22. Тел. 255-28.

Поручає свої вироби:
цукорки, чеколяди, андру-
ти, цукор ледовий, мармеляду
по цінах конкурентійних.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

в 16 томах, кожний том пересічно 320 стор. друку.
Це видання повинно знайтися в кожній українській хаті,
кожній культурно-освітній інституції, кожній школі,
бібліотеці, читальні, клубі, т-ві „Укр. Бесіди“ й т. д.
Передплата на 16 томів з пересилкою — всього
тільки 40 зл., або по 2-50 зл. за том. Хто заплатить
наперед 40 зл., доставатиме книжки в паперовій
оправі (платити можна ратами по — 10 зл.). Видання
на ліпшому папері в полотняній оправі коштує 64 зл.
(сплачувати можна ратами). У книгарському про-
дажу окрема книжка коштуватиме 4 зл.

Видає Український Науковий Інститут

ВАРШАВА, ВУЛИЦЯ СЛУЖЕВСЬКА Ч. 7., МЕШК. 4. 143

КОНТО П.К.О. У ВАРШАВІ №. 28.670, на яке й надсилати гроші.

ЧАЙ

**В.ВИСОЦЬКИЙ: СКА
ПЮТЬ В КОЖНІЙ ХАТІ**

Кооперативне Видавництво
Львів, Руська, ч. 3. П. поверх.
КОНТО ПК. У Львові ч. 503.110.

видало у власному накладі :

„ХОРТИЦЯ“

1. Федір Дудко: „**ЧОРНИЙ КРУК**“ (повість) видання вичерпане.
2. Федір Дудко: „**ПРІРВА**“ стор. 223, ціна 4 зол. з перес. Ця повість є продовженням відомого роману автора під загальною назвою „В заграві“, що складається з ряду поодиноких повістей, які вкупі творять цілість: том I: „**ЧОРТОРИЙ**“; том II: „**КВИТИ І КРОВ**“; том III: „**НА ЗГАРИЩАХ**“; том IV: „**ПРІРВА**“. Всі ці повісті зв'язані єдністю акцій й дієвих осіб на тлі подій на Україні в 1919—1920 рр. Хто хоче скомплетувати цей роман, повинен докупити до 3-ох перших томів повість „Прірву“.
3. Андрій Чайковський: „**ПОЛКОВНИК ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ**“, історична повість покійного автора з часів Хмельниччини. Ціна з пересилкою — 1.90 зол.

ЗАМОВЛЯТИ У ВИДАВНИЦТВІ ЧИ В КНИГАРНЯХ.

**Вписуйтеся в члени Коопер. В-ва „Хортиця“! Вписове — 5 зол;
уліл (ратами) — 25 зол.**

Вашу будучність

найкраще і найпевніше

забезпечить

„КАРПАТІЯ”

Товариство в.з. **обезпечень на життя**

у Львові, Ринок ч. 38

(власна камениця)

Телефон ч. 258-43.

Жадайте інформацій!

НАРОДНЯ ТОРГОВЛЯ

**КРАЄВИЙ
СОЮЗ**

СПОЖИВЧИЙ

**споживчі й кольоніяльні товари, насіння
господарських рослин і городовини та квітів
продає у своїх складах:**

у ЛЬВОВІ: Ринок 36, Личаківська 155, Більчевського 3,
Городецька 23 й Слодова 1;

СТАНИСЛАВОВІ, Ринок 23 і Собіського 24;

ПЕРЕМИШЛІ, Костюшка 7; ТЕРНЕПОЛІ, 3. Мая 3;

ДРОГОБИЧІ, Пилсудського 12; КОЛОМИЇ, Ринок 48;

СТРИЮ, Ринок 37; САМБОРІ, Ринок 27 і Торговиця;

РОГАТИНІ, Львівська 674; БРОДАХ, Ринок 6-а;

СЯНОЦІ, 3. Мая 3; ГОРОДЕНЦІ, Головна 29;

БОРЩЕВІ, Шевченка 861; БОРИСЛАВІ, Костюшка 125;

ЗОЛОЧЕВІ, Собіського 15; ЗБАРАЖІ, Ринок 72;

КОСОВІ, Ринок 85; МОСТИСЬКАХ, Перемиська 571;

СНЯТИНІ, Ринок 60; СОКАЛІ, Костюшка 63;

ТУРЦІ н/Стр., Ринок; ЛУЦЬКУ, Ягайлонська 56;

Берка Йоселевича 13 і на Краснім;

ОЛИЦІ (Волинь), 3. Мая 42 і ВОЛОДИМИРІ, 3. Мая 6.

250 10. 1987 В 5671
1936
1992

ВИДАВНИЦТВО

„УКРАЇНСЬКА ПРЕСА“

Видавець ІВАН ТИКТОР

ВИДАЄ:

ТЕЛЕФОНИ: 106-13, 230-13, 257-90.

1. Новий Час Львів, Косцюшка 1а.

щоденник

Місячна передплата 3— зл. Точні передплатники дістають щомісяця „Історію Українського Війська“ по одному зшиткові за доплатою 40 гр. на кошти опакування й пересилки.

2. Наш Прапор Львів, Косцюшка 1а.

ілюстрований часопис, виходить двічі в тиждень. Точні передплатники дістають безплатно щомісяця книжку-премію видання „Україн. Бібліотеки“. — Передплата разом із книжками „Укр. Бібліотеки“ місячно 1.95 зл., чвертьр. 5.50 зл., півр. 11.10 зл.

3. Народня Справа Львів, Руська 18.

тижневий часопис для села. Крім цікавого всебічного матеріалу дає допомоги за страти в худобі (52— зл., коли передплатник доріже штуку, а 82— зл., коли худобина згине сама). Також два рази в році уряджує велике льосування нагород у грошах, вартісних предметах і моргах поля. — Передплата місячно 0.90 зл., чвертьріч. 2.50 зл., півріч. 5 зл., річно 10 зл.

4. Наш Лемко Львів, Руська 18.

часопис для Лемків, виходить двічі в місяць. — Піврічна передплата 1.80 зл., річна згори 3— зл.

5. Дзвіночок Львів, Руська 18.

часопис для українських дітей, виходить щомісяця. Передплата піврічно 1.20 зл., річно згори 2— зл., поодиноке число 25 гр.

6. Комар Львів, Косцюшка 1а.

веселий часопис (сатира, гумор), виходить що тижня під неділю. Передплата: півр. 5.50 зл., річна 10 зл., поодиноке число 25 гр.

7. Українська Бібліотека Львів, Косцюшка 1а.

виходить кожного місяця 1 том 128 сторінь друку. Мистецька двобарвна обгортка, добрий, білий папір. Передплата чвертьр. 2.60 зл., півр. 5 зл., річна 9.60 зл., поодинокий том 95 гр. Передплатники „Нашого Прапору“ дістають Укр. Бібліот. даром.

8. Історія Україн. Війська Львів, Косцюшка 1а.

виходить місячними триаркушевими випусками. Передплата: місячна 1.20 зл., чвертьрічна 3.50 зл., піврічна 6— зл., річна 12— зл. Передплатники „Нового Часу“ дістають „Історію Українського Війська“ за доплатою 40 гр. місячно.